

ISSN 0372-5375

ВЕСНІК БДУ

НАВУКОВЫ ЧАСОПІС
БЕЛАРУСКАГА ДЗЯРЖАЎНАГА
ЎНІВЕРСІТЭТА

СЕРЫЯ 4

ФІЛАЛОГІЯ
ЖУРНАЛІСТЫКА
ПЕДАГОГІКА

2, 2011

З Днём нараджэння,
Alma Mater!

БЕЛАРУСКАМУ
ДЗЯРЖАЎНАМУ
ЎНІВЕРСІТЭТУ

1921

90

2011

ГАДОЎ

ВЕСНІК БДУ

НАВУКОВЫ ЧАСОПІС
БЕЛАРУСКАГА ДЗЯРЖАЎНАГА
ЎНІВЕРСІТЭТА

ВЫДАЕЦЦА З КРАСАВІКА 1969 ГОДА
АДЗІН РАЗ У ЧАТЫРЫ МЕСЯЦЫ

СЕРЫЯ 4

2, 2011

Галоўны рэдактар

В.Р. РУДЗЬ

Рэдакцыйная калегія серыі:

Н.Б. МЯЧКОЎСКАЯ (адказны рэдактар),

З.І. БАДЗЕВІЧ, Т.М. ВАЛЫНЕЦ, С.Я. ГАНЧАРОВА-ГРАБОЎСКАЯ (нам. адказнага рэдактара),
С.В. ДУБОВІК (нам. адказнага рэдактара па журналістыцы), В.Л. ЖУК (нам. адказнага рэдактара па
педагагіцы), С.М. ЗАПРУДСКІ, В.І. ІЎЧАНКАЎ, Т.П. КАЗАКОВА, І.І. КАЗІМІРСКАЯ, Ф.М. ЛІТВІНКА,
Н.С. МАКАРЭВІЧ (адказны сакратар), Н.М. НІЖНЁВА, М.Р. ПРЫГОДЗІЧ (нам. адказнага рэдактара),
В.П. РАГОЙША, І.С. РОЎДА, В.М. САМУСЕВІЧ, Л.П. САЯНКОВА, Л.Д. СІНЬКОВА, А.Г. СЛУКА,
С.С. СТЭЛЯ, І.У. ТАЯНОЎСКАЯ, Н.Ц. ФРАЛЬЦОВА, В.В. ХАЛІПАЎ, Л.У. ХВЯДЧЭНЯ, І.А. ЧАРОТА,
Т.І. ШАМЯКІНА

МІНСК
БДУ

**Заснавальнік:
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт**

ВЕСНІК БДУ

Серыя 4: Філап. Журн. Пед. 2011. № 2

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі № 1080

На беларускай і рускай мовах

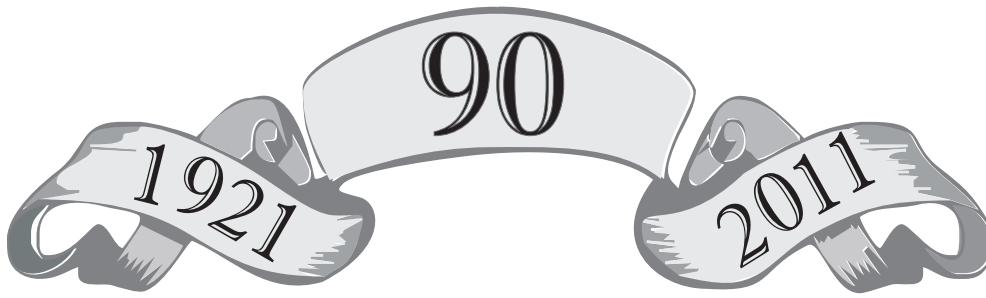
Паштовы адрас рэдакцыі: 220030, Мінск, вул. Бабруйская, 7.
Адрас рэдакцыі: вул. Кальварыйская, 9, каб. 101, 105.
Тэл. 259-70-74, 259-70-75
E-mail: vestnikbsu@bsu.by

Рэдактар аддзела *В.І. Барысава*
Рэдактар стылістычны *Л.А. Меркуль*
Тэхнічны рэдактар *В.П. Швед*
Набор і верстка выкананы ў рэдакцыі часопіса *І.Я. Яновіч, В.П. Швед*

Падпісана да друку 27.09.11. Фармат 60x84 1/8. Папера афсетная. Друк афсетны.
Гарнітура Arial. Ум. друк. арк. 16,27. Ул.-выд. арк. 16,93.
Тыраж 210 экз. Заказ 603.
Цана: для індыўідуальных падпісчыкаў – 15 580 руб. (Белпошта), 14 440 руб. (Белсаюздрук);
для арганізацый – 41 843 руб. (Белпошта), 39 117 руб. (Белсаюздрук).

Надрукавана з арыгінала-макета ў РУП «Выдавецкі цэнтр БДУ»
220030, Мінск, вул. Чырвонаармейская, 6
ЛП № 02330/0494178 ад 03.04.09.

© Веснік БДУ, 2011

ФІЛАЛОГІЯ, ЖУРНАЛІСТЫКА, ПЕДАГОГІКА Ў БДУ

І.С. РОЎДА

ФІЛАЛОГІЯ

Гісторыя філалагічнага факультэта непарыўна звязана з гісторыяй Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Першыя беларускія філолагі (86 чал.) пачалі сваё навучанне ва ўніверсітэце ў 1921 г. на этнолага-лінгвістычным аддзяленні факультэта грамадскіх навук. У 1922/23 навучальным годзе пасля рэарганізацыі грамадскага факультэта (яго і так называлі) філолагі прадоўжылі сваё навучанне на літаратурна-лінгвістычным аддзяленні педагагічнага факультэта.

У першае дзесяцігоддзе існавання ўніверсітэта мовазнаўчыя і літаратуразнаўчыя дысцыпліны выкладалі многія вядомыя людзі, якімі сёння ганарыцца наша навука і культура. У 1923 г. на педагагічны факультэт прыйшоў працаваць К.М. Міцкевіч (Якуб Колас), які стаў першым старшынёй дзяржаўнай экзаменацыйнай камісіі па літаратуразнаўчых і мовазнаўчых дысцыплінах. Беларускую мову і літаратуру выкладаў пісьменнік, літаратуразнаўца, лексікограф М.І. Гарэцкі. Беларусказнаўства і дыялекталогію – першы старшыня Інбелкульта мовазнаўца С.М. Некрашэвіч. Беларускую мову выкладаў Язэп Лёсік, аўтар шматлікіх навукова-практычных дапаможнікаў, падручнікаў і навуковых работ па беларускай мове. У гэты час працавалі таксама такія навукоўцы, як акадэмік АН БССР І.І. Замоцін, прафесары Я.І. Барычэўскі, А.М. Вазнясенскі і інш.

За першыя 10 гадоў існавання ўніверсітэта дыпламы атрымалі больш за 300 філолагаў, сярод якіх такія вядомыя празаікі, паэты, крытыкі, як П. Броўка, П. Глебка, Кандрат Крапіва, А. Звонак, М. Лужанін, Ф. Куляшоў, Я. Скрыган, А. Александровіч, Л. Фіглоўская, А. Бабарэка і інш.

У 1939 г. (21 ліпеня) у газеце «Савецкая Беларусь» было апублікавана паведамленне аб стварэнні ва ўніверсітэце самастойнага філалагічнага факультэта з двума аддзяленнямі: беларускай мовы і літаратуры, рускай мовы і літаратуры. Дэканам быў прызначаны прафесар Ц.П. Ломцеў, які стаў і першым загадчыкам кафедры рускай мовы і літаратуры.

Вайна часова перапыніла дзейнасць універсітэта, які ўзнавіў сваю працу ў 1943 г. У гэты ж год студэнтам філалагічнага факультэта стаў І.П. Мележ. Вучобу ён спалучаў з працай – выкладаў ваенную справу.

У канцы 1940-х гг. на факультэце было два аддзяленні: 1) логікі, псіхалогіі і рускай мовы; 2) журналістыкі, а ўжо ў пачатку 1950-х – чатыры: 1) беларускай мовы і літаратуры; 2) рускай мовы і літаратуры; 3) журналістыкі; 4) логікі і псіхалогіі. Колькасць студэнтаў складала 615 чал. Актыўна пачала праводзіцца навуковая работа, у якую ўключаліся і студэнты. Былі створаны гурткі па вывучэнні беларускай, рускай, замежнай літаратур, беларускай, рускай мовы, журналістыкі. Члены дыялекталагічнага гуртка штогод выезджалі ў экспедыцыі па збіранні матэрыялаў для дыялекталагічнага атласа беларускай мовы.

Навуковая работа студэнтаў заўсёды была адметнай рысай студэнтаў філфака. Так, у конкурсе навуковых работ сярод студэнтаў ВДУ Беларусі ў 1961 г. прынялі ўдзел 38 студэнтаў-філолагаў. З іх 6 атрымалі першае месца, 21 – другое, 11 – трэцяе. Знаходзілі нашы студэнты час займацца і мастацкай самадзейнасцю. Былі створаны тэатр мініячюр, эстрадны аркестр, вакальная група і танцавальны калектыў. На аглядзе мастацкай самадзейнасці ўніверсітэта ў 1966 г. факультэт заняў першае месца. Традыцыі паспяховага ўдзелу ў мастацкай самадзейнасці падтрымлівалі філолагі і наступных пакаленняў.

У 1966 г. пашырыўся склад кафедр факультэта. Іх стала 9: беларускай мовы, беларускай літаратуры, рускай мовы, рускай савецкай літаратуры, рускай класічнай літаратуры, замежнай літаратуры, агульнага і славянскага мовазнаўства, гісторыі журналістыкі, тэорыі і практыкі партыйнага і савецкага друку. Праз год аддзяленне журналістыкі пераўтварылася ў самастойны факультэт, і апошнія дзве кафедры перайшлі ў яго склад.

Пачынаючы з 1960-х і наступныя 40 гадоў філалагічны факультэт быў адным з буйнейшых ва ўніверсітэце. У 1968/69 навучальным годзе тут вучыліся 2652 студэнты, працавалі 10 прафесараў і 54 дацэнты. У гэты перыяд актывізуецца міжнародная дзейнасць. Былі наладжаны кантакты з Іенскім, Варшаўскім, Люблінскім, Сафійскім і іншымі ўніверсітэтамі. Факультэт стаў буйнейшым цэнтрам па падрыхтоўцы русістаў для замежных краін. За 1970-я гг. на факультэце прайшлі навучанне каля 400 студэнтаў з ГДР, ПНР, СФРЮ, ЧССР, НРБ, Францыі, Даніі, Ірака, Судана, Йемена, Малі, Ганы, Афганістана і іншых краін. У 1980-я – географія замежных студэнтаў пашырылася за кошт грамадзян Фінляндыі, Марока, Мадагаскара, Грэцыі, Кіпра, Шры-Ланкі і інш.

Пасля распаду Савецкага Саюза змяніліся задачы, што стаялі перад філалагічным факультэтам БДУ. Нам неабходна было рыхтаваць сваіх славістаў, спецыялістаў па класічных і заходнееўрапейскіх мовах. На пачатку XXI ст. наспела патрэба ў падрыхтоўцы і спецыялістаў па кітайскай мове і літаратуры. У сувязі з адзначаным у 1990-я гг. былі адкрыты новыя спецыяльнасці, у якія ў адпаведнасці з патрабаваннямі часу нядаўна былі ўнесены істотныя змены.

Сучасны філалагічны факультэт ажыццяўляе набор студэнтаў на наступныя спецыяльнасці: «Беларуская філалогія» з напрамкамі «літаратурна-рэдакцыйная дзейнасць», «камп'ютарнае забеспячэнне», «дзелавая камунікацыя»; «Руская філалогія» з тымі ж напрамкамі і напрамкам «руская мова як замежная»; «Славянская (польская, чэшская, украінская, балгарская, сербская, славацкая) філалогія»; «Рамана-германская (англійская, нямецкая, французская, італьянская) філалогія»; «Класічная філалогія»; «Кітайская філалогія». Вучэбны працэс забяспечваюць 16 кафедр: сучаснай беларускай мовы, гісторыі беларускай мовы, беларускай літаратуры і культуры, гісторыі беларускай літаратуры, рускай мовы, рускай літаратуры, замежнай літаратуры, славянскіх літаратур, тэорыі літаратуры, тэарэтычнага і славянскага мовазнаўства, англійскага мовазнаўства, нямецкага мовазнаўства, раманскага мовазнаўства, рыторыкі і методыкі выкладання мовы і літаратуры, прыкладной лінгвістыкі, класічнай філалогіі; 4 лабараторыі: вучэбна-навуковая лабараторыя беларускага фальклору, студэнцкая навуковая лабараторыя фальклору і этнакультуралогіі, вучэбная лабараторыя тэхнічных сродкаў навучання, вучэбная лабараторыя інфармацыйна-метадычнага забеспячэння адукацыі; 11 спецыялізаваных кабінетаў: беларускай філалогіі, рускай філалогіі, украінскай філалогіі, польскай філалогіі, кітайскай філалогіі, італьянскай філалогіі, нямецкай філалогіі, чэшскай філалогіі, славацкай філалогіі, аўдыявізуальных сродкаў навучання, фальклорна-этнаграфічны кабінет-музей беларускай культуры. Функцыянуюць 2 цэнтры: Цэнтр філалагічнай падрыхтоўкі і Цэнтр турэцкай культуры.

Штогод навукова-педагагічны калектыў факультэта распрацоўвае каля 35 навуковых тэм, у тым ліку 10 тэм Дзяржаўнай праграмы фундаментальных даследаванняў, па якой БДУ з'яўляецца галаўной арганізацыяй, што сведчыць аб прызнанні вучоных-філолагаў нашага ўніверсітэта ў рэспубліцы.

Падрыхтоўка кадраў вышэйшай кваліфікацыі вядзецца праз аспірантуру, дактарантуру і суіскальніцтва. Больш за 100 чал. з усіх куткоў Беларусі і замежных краін павышаюць свой навуковы ўзровень пад кіраўніцтвам прафесараў і дацэнтаў нашага факультэта. Па колькасці абароненых дысертацый філалагічны факультэт нязменна значыцца ў ліку лідараў сярод ВНУ краіны. Гэтаму ў значнай ступені спрыяе той факт, што на факультэце функцыянуюць чатыры саветы па абароне доктарскіх дысертацый.

Эфектыўнай формай навуковай работы з'яўляецца правядзенне навуковых канферэнцый. Шырокую вядомасць у Беларусі і розных краінах свету набылі такія канферэнцыі, як «Славянскія літаратуры ў кантэксце сусветнай», «Руская мова: сістэма і функцыянаванне», «Шырмаўскія чытанні», «Літаратура і культура», «Мова і соцыум».

Штогод супрацоўнікамі факультэта выдаецца каля 130 кніг, у ліку якіх манаграфіі, падручнікі і вучэбныя дапаможнікі для ВНУ, каледжаў, школ; друкуецца больш за 600 артыкулаў у розных выданнях Беларусі і замежных краін. Супрацоўнікі філалагічнага факультэта ўваходзяць у склад рэдакцыйных калегій буйнейшых рэспубліканскіх і замежных навуковых перыядычных выданняў.

Істотным кірункам навуковай і вучэбнай дзейнасці факультэта з'яўляецца міжнароднае супрацоўніцтва. На сённяшні дзень падпісаны дамовы аб супрацоўніцтве з 21 універсітэтам з 10 краін свету. Шматвектарнасць кантактаў дазваляе нашым выкладчыкам і студэнтам быць у цэнтры навуковага і адукацыйнага жыцця Еўропы – выязджаць на стажыроўкі, у навуковыя камандзіроўкі, удзельнічаць у канферэнцыях, распрацоўваць сумесныя навуковыя праекты. Плённасць навуковых даследаванняў нашых вучоных сцвярджае аўтарытэт факультэта як у Беларусі, так і за яе межамі.

Насычаным і шматгранным з'яўляецца культурнае і спартыўнае жыццё факультэта. Разнастайныя вечары самадзейнасці, факультэцкія і ўніверсітэцкія конкурсы, спаборніцтвы, удзел у шматлікіх

конкурсах, гуртках, творчых калектывах сталі неад'емнай часткай пазавучэбнага жыцця студэнтаў і выкладчыкаў.

Сёння, як і раней, філалагічны факультэт дае ґрунтоўную гуманітарную адукацыю, якая дазваляе нашым выпускнікам працаваць у розных сферах гуманітарнай дзейнасці чалавека, перадаваць свае веды наступным пакаленням, раскрываць для іх сапраўдныя каштоўнасці жыцця чалавека.

Іван Сямёнавіч Роўда – доктар філалагічных навук, прафесар, дэкан філалагічнага факультэта, загадчык кафедры рускай мовы. Навуковыя інтарэсы – супастаўляльна-тыпалагічнае даследаванне рускай і беларускай моў, лексікалогія, словаўтварэнне, граматыка рускай мовы, руская мова як замежная. Аўтар больш за 200 навуковых прац, шэрагу падручнікаў і вучэбных дапаможнікаў па рускай і беларускай мовах для ВНУ і школ краіны. З'яўляецца членам вучоных саветаў філалагічнага факультэта, універсітэта, старшынёй савета па абароне дысертацый на атрыманне вучонай ступені доктара філалагічных навук пры БДУ, членам такога ж савета пры НАН Беларусі. На працягу 5 гадоў (1996–2001) быў адказным рэдактарам часопіса «Веснік БДУ» (серыя IV).

С.В. ДУБОВИК

ЖУРНАЛІСТЫКА

У сістэме падрыхтоўкі спецыялістаў Інстытут журналістыкі БДУ займае асобае месца. Гэта адзінае профільнае вучэбнае падраздзяленне, дзе рыхтуюцца кадры для нацыянальных сродкаў масавай інфармацыі, вядзецца іх перападрыхтоўка і павышэнне кваліфікацыі.

Журфак БДУ – найстарэйшы на постсавецкай прасторы. Пасля вызвалення Беларусі ад акупантаў ЦК ВКП(б) прыняў пастанову ад 9 жніўня 1944 г. аб адкрыцці ў Мінску факультэта журналістыкі. Гэтай жа дырэктывай прадпісвалася і арганізацыя журфакаў ва ўніверсітэтах Кіева і Масквы. Факультэт журналістыкі БДУ быў створаны першым у СССР у 1944 г., Кіеўскі – у 1946 г., Маскоўскі – у 1947 г.

Заняткі на факультэце пачаліся 1 лістапада 1944 г. адразу на першым і другім курсах, на якіх навучаліся адпаведна 30 і 11 студэнтаў. Выкладалі на ім вядомыя вучоныя і педагогі М.Р. Ларчанка, У.В. Гутараў, М.І. Жыркевіч, І.В. Зазека. Першым дэканам журфака стаў выкладчык М.У. Ліс, загадчыкам аддзялення – дацэнт Д.Я. Ліхтаровіч. 5 красавіка 1946 г. была створана кафедра журналістыкі, якую ўзначаліў М.С. Зярніцкі. У 1949 г. адбыўся першы выпуск студэнтаў-журналістаў. За гады працы факультэта журналістыкі БДУ каля 7 тыс. выпускнікоў атрымалі дыпламы журналістаў, у тым ліку амаль 400 з іх – замежныя грамадзяне.

Пачатак ХХІ ст. стаў для факультэта новым этапам дзейнасці. Нарэшце ў 2008 г. ён пераехаў у доўгачаканае новае памяшканне па вул. Кальварыйскай, пабудаванае і аснашчанае дзяржавай «з іголак». Гэта адкрыла новыя магчымасці як для значнага павелічэння прыёму студэнтаў на вучобу, так і паўплывала на паляпшэнне якасці выкладання, асабліва спецыяльных дысцыплін. Сёння тут навучаецца амаль 1600 студэнтаў і магістрантаў. З імі працуюць больш за 130 выкладчыкаў, вучэбны працэс арганізуюць 43 чал. вучэбна-дапаможнага саставу – лабаранты, інжынеры і метадысты. У структуры падрыхтоўкі спецыялістаў для аўдыявізуальных СМІ асаблівае месца займае Тэлевізійны цэнтр, аснашчаны па апошнім слове тэхнікі. Тут будучыя працаўнікі радыё і тэлебачання вучацца працаваць з сучаснай апаратурай, займаюцца ў тэлестудыі, маніруюць тэле- і радыёсюжэты, працуюць з мікрафонам і тэлекамерамі. Высокая тэхналагічнасць навучання дазваляе выпускнікам адразу ўлівацца ў рэдакцыйныя калектывы, пазбягаць доўгага перыяду адаптацыі.

Сучасныя праблемы падрыхтоўкі журналістаў звязаны з новымі інфармацыйна-камунікатыўнымі тэхналогіямі і з вялікімі зменамі, што адбываюцца ў развіцці масавай камунікацыі, у свеце мас-медыя. У выніку асноўныя кірункі журналісцкай адукацыі некалькі змяняюцца. У першую чаргу гэта датычыцца спецыялізацыі навучання: рэдакцыі чакаюць вузкіх спецыялістаў, здольных арганізаваць работу ў канкрэтным медыйным сегменце. Сёння ў Інстытуце журналістыкі БДУ ідзе падрыхтоўка журналістаў па наступных спецыяльнасцях і напрамках: «Журналістыка» (напрамкі – друкаваныя СМІ, аўдыявізуальныя, вэб-журналістыка, менеджмент СМІ); «Журналістыка міжнародная», «Інфармацыя і камунікацыя» (тэхналогіі камунікацыі), «Літаратурная работа» (напрамкі: «творчасць»; «рэдагаванне»). Толькі за апошнія тры гады адкрыты напрамкі спецыяльнасці «Журналістыка» – «вэб-журналістыка», «менеджмент СМІ», спецыяльнасці «Літаратурная работа» – «творчасць».

Адкрыццё новых спецыяльнасцей абумоўлена запатрабаваннямі практычнай журналістыкі: сёння побач з традыцыйнай журналістыкай, з якой мы звыкліся, актыўна з'яўляюцца новыя яе віды – інтэрнэт-журналістыка, аўдыявізуальная, мабільная і г. д. Усё гэта патрабуе неадкладнай падрыхтоўкі спецыялістаў па гэтых кірунках, прычым сёння, бо заўтра будзе позна.

Рэарганізацыя факультэта журналістыкі БДУ ў Інстытут абумоўлена перш за ўсё клопамі аб практыкуючых журналістах, стварэннем магчымасці для павышэння іх кваліфікацыі і перападрыхтоўкі. За гады рэктара БДУ ў Інстытуце быў створаны факультэт павышэння кваліфікацыі і перападрыхтоўкі кадраў, які ажыццяўляе павышэнне кваліфікацыі спецыялістаў СМІ Беларусі і здзяйсняе перападрыхтоўку кадраў па спецыяльнасцях 1-23 01 73 «Сродкі масавай інфармацыі», 1-23 01 74 «Літаратурна-

мастацкая творчасць», 1-23 02 74 «Камунікацыя ў галіне грамадскіх сувязяў». У 2011 г. адкрывае набор на спецыяльнасць перападрыхтоўкі «Фотажурналістыка», «Інтэрнэт-журналістыка».

Галоўнай задачай дзейнасці факультэта па кірунку павышэння кваліфікацыі з'яўляецца ўдасканаленне прафесійнага майстэрства спецыялістаў СМІ і выдавецтваў. За тры гады на факультэце павысілі кваліфікацыю больш за 1500 чал. Практыка работы гэтага падраздзялення дазволіла вызначыць перспектывыя напрамкі павышэння кваліфікацыі і перападрыхтоўкі кадраў, неабходныя для практыкуючых спецыялістаў.

У наш час для падтрымання высокай асабістай канкурэнтаздольнасці неабходна пастаянна ўзнаўляць веды і атрымліваць новыя. Інвестыцыі ў навучанне з'яўляюцца самымі перспектывнымі для тых, хто хоча быць запатрабаваным на рынку працы сёння і заўтра.

Намаганні выкладчыкаў Інстытута журналістыкі БДУ сёння накіраваны на тое, каб ужо за студэнцкай партай маладыя людзі імкнуліся да журналістыкі з моцным інтэлектуальным, кантэкстуальным падыходам. Менавіта такая журналістыка аб'ектыўна запатрабавана грамадствам.

Сяргей Валянцінавіч Дубовік – кандыдат філалагічных навук, дацэнт, дырэктар Інстытута журналістыкі БДУ, загадчык кафедры тэорыі і метадалогіі журналістыкі. Сфера навуковых інтарэсаў – пытанні трансфармацыі нацыянальных сродкаў масавай інфармацыі незалежнай Беларусі, дзейнасць друкаваных і электронных выданняў СНД і Саюзнай дзяржавы Беларусі і Расіі. Аўтар больш за 80 навуковых і навукова-метадычных работ, у тым ліку 2 манаграфій і 2 падручнікаў. З'яўляецца намеснікам адказнага рэдактара часопіса «Веснік БДУ» (серыя IV), членам рэдкалегіі часопіса «Журналіст».

В.Л. ЖУК

ПЕДАГОГІКА

Асноўныя кірункі навукова-даследчай дзейнасці кафедры педагогікі і праблем развіцця адукацыі БДУ ў апошнія дзесяцігоддзе звязаны з удасканаленнем тэорыі і практыкі вышэйшай прафесійнай адукацыі і абгрунтаваннем умоў і механізмаў павышэння яе якасці ў адпаведнасці з сусветнымі тэндэнцыямі.

Галоўныя навуковыя праблемы, якія распрацоўваюцца на кафедры з 2006 г., – гэта выяўленне заканамернасцей развіцця вышэйшай (у тым ліку педагагічнай) адукацыі і абгрунтаванне педагагічнай падрыхтоўкі студэнтаў усіх спецыяльнасцей як фактару асобасна-прафесійнага развіцця будучых спецыялістаў і павышэння якасці ўніверсітэцкай адукацыі. У адрозненне ад існуючай традыцыйнай сістэмы педагагічнай адукацыі ў класічным універсітэце, накіраванай на атрыманне студэнтамі дадатковай педагагічнай кваліфікацыі, педагагічная падрыхтоўка даследавана як важнейшая складаючая адукацыйнага працэсу сучаснага ўніверсітэта. Яе мэтай з'яўляецца фарміраванне ў студэнтаў рознаўзроўневай псіхалага-педагагічнай кампетэнтнасці ў адпаведнасці са ступенямі вышэйшай адукацыі і атрыманай кваліфікацыі.

Тэарэтычным і доследна-эксперыментальным шляхам даказана, што псіхалага-педагагічная кампетэнтнасць (кампетэнцыі) забяспечвае прадукцыйнае рашэнне шырокага спектра прафесійных, сацыяльных і асобасных задач, выступае асновай развіцця больш агульных сацыяльна-асобасных кампетэнцый будучага спецыяліста і ў канчатковым выніку спрыяе сфарміраванасці ў выпускнікоў сацыяльна-прафесійнай кампетэнтнасці як абагульненага выніку прафесійнай падрыхтоўкі ва ўніверсітэце і важнейшага крытэрыю якасці сучаснай вышэйшай адукацыі.

Да асноўных навукова-практычных вынікаў адносяцца:

- упершыню на аснове сучаснага менеджменту якасці вышэйшай адукацыі і кампетэнтнаснага падыходу распрацаваны канцэптуальныя асновы педагагічнай падрыхтоўкі студэнтаў у класічным універсітэце (абгрунтаваны заканамернасці, функцыі і прынцыпы, сутнасныя характарыстыкі; умовы яе ўключэння ў сістэму ўніверсітэцкай адукацыі), якія выступаюць базай для стварэння сістэмы поліфункцыянальнай, варыяцыйнай, педагагічнай падрыхтоўкі як сродку асобасна-прафесійнага развіцця будучых спецыялістаў і як фактару павышэння якасці ўніверсітэцкай адукацыі;

- выяўлена сістэма ўніверсальных псіхалага-педагагічных кампетэнцый выпускніка ўніверсітэта, якая выступае асновай для кантэкстнага абнаўлення зместу псіхалага-педагагічных дысцыплін, а таксама іншых дысцыплін сацыяльна-гуманітарнага і агульнапрафесійнага блокаў падрыхтоўкі студэнтаў ва ўніверсітэце;

- выяўлены і адаптаваны да педагагічнай падрыхтоўкі палажэнні сучаснага менеджменту якасці і кампетэнтнаснага падыходу ў вышэйшай адукацыі, на іх аснове створана сістэма кіравання якасцю педагагічнай падрыхтоўкі, рэалізацыя якой забяспечвае пры дапамозе развіцця і дыягностыкі псіхалага-педагагічнай кампетэнтнасці неабходны ўзровень педагагічнай падрыхтоўкі як важнейшай складаючай якасці ўніверсітэцкай адукацыі;

- заснаваны заканамернасці развіцця псіхалага-педагагічнай кампетэнтнасці (і іншых груп кампетэнцый) і распрацавана метадыка арганізацыі педагагічнай падрыхтоўкі, што ўключае: канструяванне зместу педагагічнай падрыхтоўкі на аснове псіхалага-педагагічных кампетэнцый і адпаведных ім аба-

гульненых псіхолога-педагагічных ведаў і ўменняў; этапы фарміравання псіхолога-педагагічнай кампетэнтнасці, задачы і змест якіх суадносяцца са зместам і паўзроўневымі вынікамі педэагагічнай падрыхтоўкі; шляхі і спосабы развіцця псіхолога-педагагічнай кампетэнтнасці: 1) укараненне вучэбна-метадычнага комплексу новага пакалення па псіхолога-педагагічных дысцыплінах, што ўключае 1 электронны дапаможнік, 3 электронныя вучэбныя курсы на базе СОП «e-University», 28 вучэбных і вучэбна-метадычных дапаможнікаў, 3 тыпавыя вучэбныя праграмы, 9 базавых вучэбных праграм па педэагагічных дысцыплінах; 2) сукупнасць адаптаваных да мэт педэагагічнай падрыхтоўкі актыўных форм і метадаў навучання, праблемна-даследчых метадык, развіваючых тэхналогій, базіраваных на рэфлексійна-дзейснай аснове, якія мадэлююць сацыяльна-прафесійныя сітуацыі; 3) педэагагічна мэтазгоднае выкарыстанне ў педэагагічнай падрыхтоўцы інфармацыйна-камунікацыйных тэхналогій, што забяспечваюць шырокі доступ да інфармацыі (у тым ліку ў аўдыя-, відэафармаце), праблемны характар вучэбнага працэсу і актывізацыю самастойнай работы студэнтаў; 4) арганізацыя вытворчай (педэагагічнай) практыкі студэнтаў з арыентацыяй на фарміраванне псіхолога-педагагічнай кампетэнтнасці і ўлік патрабаванняў будучай прафесійнай дзейнасці; 5) забеспячэнне змястоўна-тэхналагічнай узаемасувязі вучэбнага працэсу (педэагагічнай падрыхтоўкі) і выхаваўчага працэсу ў ВНУ; 6) дыягностыка сфарміраванасці псіхолога-педагагічнай кампетэнтнасці на аснове комплексу абагульненых рознаўзроўневых педэагагічных задач.

Распрацаваныя на падставе кампетэнтнаснага падыходу змест, структура, комплекснае вучэбна-метадычнае, інфармацыйнае і дыягнастычнае забеспячэнне педэагагічнай падрыхтоўкі, сістэма кіравання яе якасцю ўкаранены ў вучэбны працэс універсітэта і шэрагу іншых ВНУ і спрыяюць (праз фарміраванне псіхолога-педагагічнай кампетэнтнасці) прадукцыйнасці рашэння студэнтамі (выпускнікамі) больш шырокага кола ўніверсальных сацыяльных праблем і задач прафесійнай дзейнасці ў сферы любой прафесіі.

Канцэптуальна распрацаваная, метадычна і інфармацыйна забяспечаная варыятыўная педэагагічная падрыхтоўка студэнтаў у класічным універсітэце спрыяе эфектыўнаму асобасна-прафесійнаму развіццю будучых спецыялістаў, павышэнню якасці вышэйшай адукацыі і галоўнаму сацыяльна значнаму практычнаму выніку – сфарміраванасці ў выпускнікоў сацыяльна-прафесійнай кампетэнтнасці, якая праяўляецца ў іх здольнасці да рашэння новых складаных прафесійных і асобасных задач, павышэнні іх канкурэнтаздольнасці і адаптаванасці да сучасных сацыяльна-эканамічных умоў.

Паступіла ў рэдакцыю 15.06.11.

Вольга Леанідаўна Жук – доктар педэагагічных навук, прафесар, загадчык кафедры педагогікі і праблем развіцця адукацыі. Сфера навуковых інтарэсаў – праблемы развіцця адукацыі, стандартызацыі, удасканалення педэагагічнай падрыхтоўкі студэнтаў у класічным універсітэце; распрацоўка і ўкараненне ў вучэбна-выхаваўчы працэс ВНУ эфектыўных адукацыйных тэхналогій; пытанні выхавання моладзі, якая навучаецца, у сучасных умовах. Праводзіць сістэмнае навукова-педэагагічнае даследаванне, накіраванае на распрацоўку тэарэтычна-практычных асноў мадэрнізацыі варыятыўнай педэагагічнай падрыхтоўкі студэнтаў класічнага ўніверсітэта як фактару асобасна-прафесійнага развіцця будучых спецыялістаў і павышэння якасці ўніверсітэцкай адукацыі. З'яўляецца членам Міжнароднай славянскай акадэміі адукацыі імя Я.А. Каменскага. Аўтар больш за 150 навуковых і навукова-метадычных работ, сярод іх – манаграфія, 14 вучэбных дапаможнікаў (у тым ліку электронны падручнік).

В.П. РАГОЙША

ПАРАЎНАЛЬНАЯ ПАЭТЫКА І ПАЭТЫЧНЫ ЎЗАЕМАПЕРАКЛАД

Обосновывается идея создания восточнославянской сравнительной поэтики стиха с опорой на стиховые возможности языков и стиховые традиции литератур с использованием ее в качестве объективного критерия при определении эстетических достоинств поэтического перевода.

In the paper, the idea of Eastern-Slavonic comparative poetics is grounded on the literary potential of the languages as well as on respective cultural traditions; this approach is fully suitable for assessing the esthetic value of a poetical translation.

У свой час я вылучыў ідэю выкарыстання параўнальнай паэтыкі ў якасці навукова-метадычнай асновы, своеасаблівага крытэрыю пры вызначэнні эстэтычнай вартасці мастацкага перакладу, найперш вершаванага (гл. Рагойша 1979). Шырокае вывучэнне ўсіх відаў і форм літаратурных сувязей і перш за ўсё – патрэбы перакладазнаўства якраз і дыктуюць неабходнасць існавання параўнальнай паэтыкі як галіны філалагічных ведаў. Ідэя гэта знайшла пэўнае ўвасабленне ў сучасных даследаваннях мастацкага перакладу, але патрабуе, як мне здаецца, далейшай распрацоўкі і канкрэтызацыі. Паспрабуем зрабіць гэта ў межах сучаснай усходнеславянскай міжлітаратурнай супольнасці (УМС), улічваючы асаблівасці ўсходнеславянскіх моў і літаратур і выкарыстоўваючы практыку беларуска-руска-ўкраінскага паэтычнага ўзаемаперакладу.

Паэтыку мы разумеем як сістэму кампанентаў формы асобнага мастацкага твора, творчасці пісьменніка ці нацыянальнай літаратуры ў цэлым у *іх змястоўнай, сэнсавыяўленчай сутнасці*. Паэтыка – гэта матэрыялізацыя пэўнага сэнсу ў пэўнай мастацкай форме ці інакш – *змястоўная форма*. У розных кампанентах формы мастацкага твора (сістэме прамых і пераносных значэнняў слоў, рытміцы, фоніцы, паэтычным сінтаксісе, кампазіцыі і г. д.) увасабляецца яго канкрэтны змест (з’явы духоўныя і матэрыяльныя, праблемы, ідэі, псіхалагічны вобраз лірычнага героя і інш.), а таксама асаблівасці стылю паэта, пэўнай нацыянальнай літаратуры, культуры і мовы.

Параўнальная паэтыка павінна з’явіцца тэарэтычнай базай пры аналізе мастацкіх перакладаў. Яна падводзіць навуковую аснову пад супастаўленне мастацкіх структур арыгінальнага і перакладнага тэкстаў, даючы ў рукі перакладазнаўцы неабходны крытэрыі адэкватнасці (паўнацэннасці) мастацкага перакладу. У сваю чаргу пераклад пастаўляе параўнальнай паэтыцы багаты фактычны матэрыял, які дае ўяўленне пра характар і месца, сутнасць і функцыі асобных кампанентаў вершаванага слова ў мастацкіх сістэмах, што супастаўляюцца.

Несумненна, параўнальная паэтыка пэўных літаратур як навуковая галіна параўнальнага літаратуразнаўства можа ўзнікнуць не раней, чым будзе створана паэтыка розных родаў, відаў і жанраў гэтых літаратур. Скажам, параўнальная паэтыка ўсходнеславянскага верша можа засноўвацца толькі на аб’ектыўнай факталагічнай базе па метрыцы, рыфміцы, строфіцы і іншых кампанентах паэтыкі ўласна рускага, украінскага і беларускага верша. На жаль, такая факталагічная база яшчэ далёка не поўная нават у адносінах да рускага верша. Яўна недадаткова вывучана паэтыка і самых выдатных нацыянальных паэтаў, што, у прыватнасці, не садзейнічае выяўленню адэкватнасці ўзнаўлення іх твораў на іншай мове. Нарэшце, параўнальная паэтыка будзе на моцным фундаменце параўнальнай стылістыкі пэўных моў, улічвае дадзеныя кантрастыўнай граматыкі і лексікалогіі. Пры ўвогуле адчувальных дасягненнях усходнеславянскага параўнальнага мовазнаўства ў ім яўна недадаткова лексікалагічных, акцэнталагічных прац, з якіх, у прыватнасці, мы маглі б даведацца пра сярэдні складовы аб’ём

беларускага слова (у параўнанні з рускім і ўкраінскім), пра найбольш частае месца націску ў ім і інш. А ўсё гэта непасрэдна ўплывае на складовы аб'ём вершаванага радка, эквіметрычнасць, эквірыфменнасць вершаванага перакладу.

І ўсё ж мы можам нават сёння калі не ўзвесці сам будынак параўнальнай паэтыкі ўсходнеславянскага верша, то хаця б вызначыць яго асноўныя абрысы. Пры гэтым звернемся да канкрэтыкі УМС і ўсходнеславянскага паэтычнага ўзаемаперакладу. З галоўных «апор» параўнальнай паэтыкі нам ба- чацца дзве: 1) *вершавыя магчымасці мовы арыгінала (МА) і мовы перакладу (МП)*; 2) *вершавыя традыцыі літаратур*, якія ўступаюць пры перакладзе ў непасрэдны кантакт.

Тры братніх мовы – беларуская, руская і ўкраінская – захоўваюць шмат блізкага і нават агульнага ў фанетыцы, лексіцы, фразеалогіі, марфалогіі, сінтаксісе. Гэта вядзе да даступнасці, адноснай лёгкасці іх разумення і вывучэння (маецца на ўвазе перш за ўсё разуменне рускімі перакладчыкамі беларускіх і ўкраінскіх мастацкіх тэкстаў). У выніку ў межах УМС адпадае сама па сабе праблема падрадкаўніка, якая востра стаіць, у прыватнасці, пры перакладзе на рускую, беларускую і ўкраінскую з большасці няроднасных моў. А пераклад непасрэдна з арыгінала, без падрадкаўніка ці пасрэдніцтва іншага перакладу, дабратворна ўплывае на характар узнаўлення арыгінала, дакладней – на мастацкую адэкватнасць гэтага ўзнаўлення.

Моўная блізкасць адчувальна аблягчае і сам працэс перакладу. Часамі роднасная мова, дзякуючы аднолькавасці многіх слоў, словаспалучэнняў і нават цэлых фраз, працягвае перакладчыку руку дапамогі, зберагаючы яго творчую энергію для пераадолення іншых перакладчыцкіх цяжкасцей. У прыватнасці, усходнеславянская моўная блізкасць абумовіла такую спецыфічную з'яву ў вершаваным перакладзе, як *захаванне ў перакладным тэксце даволі значнай колькасці рыфм арыгінала*. Рыфмы ў той ці іншай ступені захоўваюцца пры ўзаемаперакладзе паэтычных твораў з усіх блізкіх моў, але асабліва гэта характэрна для перакладу з блізкароднасных моў. Прычым колькасць захаваных у перакладзе рыфм арыгінала залежыць перш за ўсё ад лексічнай і марфалагічнай блізкасці МА і МП.

Праведзеныя намі статыстычныя падлікі паказваюць, што ў перакладзе з украінскай мовы на беларускую і, наадварот, з беларускай на ўкраінскую звычайна захоўваецца ад 35 да 55 % рыфмовых пар арыгінала. У вершаваных перакладах з беларускай мовы на рускую і з рускай на беларускую сярэдняя верагоднасць захавання рыфм арыгінала значна ніжэйшая – ад 15 да 35 %. Беларуская мова бліжэй да рускай, чым да ўкраінскай, у галіне марфалогіі і сінтаксісу, аднак далей па сваім лексічным складзе (маецца на ўвазе найперш размоўны і літаратурна-мастацкі стыльвыя пласты мовы). А характар лексікі ў першую чаргу і вызначае магчымасці захавання рыфм арыгінала.

Моўнай дапамогай карыстаюцца ўсе сучасныя ўсходнеславянскія перакладчыкі. Варта, аднак, заўважыць, што такую дапамогу трэба ўмела выкарыстоўваць. Злоўжываць ёй нельга, бо гэта можа прывесці да такой з'явы, як перакладчыцкі літаралізм. Адзін з лепшых беларускіх паэтаў-перакладчыкаў Ю. Гаўрук калісьці слухна заўважыў: «Пры перакладзе з блізкіх нам славянскіх моў у перакладчыкаў амаль заўсёды ўзнікае спакуса захаваць аднолькавыя па гучанні словы, якія стаяць у аўтара на рыфме. Добра, калі гэта ўдаецца. Але нацяжка – першы і галоўны вораг паэзіі, і, каб яе пазбегнуць, парой даводзіцца рабіць складанейшыя перабудовы, доўга і настойліва шукаць» (Гаврук 1967, 206–207). Разам з тым зрэдку заўважаецца і другая крайнасць – поўная адмова ад дапамогі блізкай мовы. М. Рыльскі ў свой час успамінаў, як «яўрэйскі паэт Эзра Фінінберг, які пераклаў на сучасную яўрэйскую мову (ідыш) «Фаўста» Гётэ, хваліўся, што ён – пры вядомай блізкасці ідыш да нямецкай мовы – не захаваў ніводнай рыфмы арыгінала» (Рильський 1975, 185). Такое наўмыснае самаабмежаванне перакладчыка, яго боязь запазычыць хаця б некалькі рыфм арыгінала гэтак жа непрымальна для сапраўднага творчага перакладу, як і «спакуса» рыфмай арыгінала.

Дапамога перакладчыку з роднаснай мовы не абмяжоўваецца сказаным. Захаваныя ў перакладзе рыфмы арыгінала – гэта, як правіла, сведчанне і захаваных цэлых вершаваных радкоў арыгінальнага тэксту (у іх першасным ці некалькі змененым выглядзе). Аналіз паэтычных перакладаў у межах УМС паказвае, што такіх радкоў ці нават асобных строф, якія слова ў слова ці амаль слова ў слова паўтараюць арыгінал, дастаткова шмат. Прычым гэта далёка не заўсёды прыклады літаралісцкага ўзнаўлення першакрыніцы. Даследчыца беларуска-ўкраінскага паэтычнага ўзаемаперакладу Э.М. Мартынава прыйшла да высновы, што «пытанне пра літаралізм нельга разглядаць толькі традыцыйна», паколькі «ў практыцы беларуска-ўкраінскага паэтычнага ўзаемаперакладу мы часта сустракаемся з цэлымі радкамі, часам строфамі амаль літаральнага перакладу ці нават літаральнага, які... абумоўлены зусім не імкненнем перакладчыка абавязкова перадаць літаральна тэкст арыгінала» (Мартынава 1973, 21). Яна прапануе адрозніваць «звычайны літаралізм» (як праяву перакладчыцкага фармалізму) ад «вымушанай літаральнасці» – як «асаблівасці перакладу з блізкароднасных моў» (Мартынава 1973, 22). З'яву гэту можна было б акрэсліць найменнем *лексічны перанос*, а сам працэс такога перакладу – *фанетычнай адаптацыяй*. Прыкладам такой фанетычнай адаптацыі могуць служыць радкі з многіх перакладаў беларускіх вершаваных твораў на рускую і ўкраінскую мовы (як і наадварот). Прычым наяўнасць лексічнага пераносу залежыць не толькі ад характару МП і МА (найперш

ад іх лексіка-стылістычнай і сінтаксічнай блізкасці), але і ад індывідуальных моўных асаблівасцей аўтара арыгінала. Так, магчымасці фанетычнай адаптацыі пры ўзнаўленні на рускай мове твораў М. Багдановіча (асабліва ранняга перыяду яго творчасці) нашмат большыя, чым пры перакладзе вершаў і паэм Янкі Купалы і Якуба Коласа. Гэта звязана з істотным уплывам рускай мовы на паэтычную мову аўтара «Вянка», які, як вядома, доўгі час жыў у Расіі і да беларускай мовы прыйшоў толькі ў юначым узросце.

І захаванне ў перакладзе рыфм арыгінала, і распаўсюджанасць лексічнага пераносу з'яўляюцца істотнай асаблівасцю ўсходнеславянскага перакладу. Аднак для вершаванага перакладу не менш важна і тое, што моўная роднаскасць, інтэнсіўнасць літаратурных узаемаўплываў вядуць да з'яўлення ва ўсходніх славян важнейшых тыпалагічных сыходжанняў на ўсіх узроўнях паэтыкі твораў: паэтычнай семантыкі і тропікі, паэтычнага сінтаксісу і інтанацыі, метрыкі і рытмікі, фонікі і рыфмы, кампазіцыі і строфікі, відаў і жанраў верша. У той жа час патрэбна ўлічваць, што моўная і культурна-літаратурная блізкасць усходніх славян – з'ява не абсалютная, а ў значнай ступені адносная. Менавіта яна часам абумоўлівае своеасаблівую перакладчыцкую аберацыю, у выніку якой нават вопытныя майстры не заўважаюць тыя нязначныя, на першы погляд, асаблівасці паэтыкі арыгінала, тое «ледзь-ледзь» (Л. Талстой), што і робіць проста верш твора паэзіі. Як гэта ні парадаксальна, якраз у перакладах з блізкіх моў найчасцей страчваецца мастацкасць, паэтычнасць, якая і з'яўляецца душой любога паэтычнага твора, яго сутнасцю. Нават пашырылася ўвогуле слушнае меркаванне, заснаванае на выказваннях класікаў літаратуры (М. Гогаль, М. Някрасаў, У. Караленка і інш.), што перакладаць з блізкіх моў складаней, чым з моў далёкіх. У прыватнасці, выдатны перакладчык, крытык і тэарэтык перакладу М. Рылскі пісаў: «На пытанне, што лягчэй – перакладаць з далёкіх моў ці перакладаць з моў блізкіх, мы адказваем: у пэўным сэнсе цяжэй перакладаць менавіта з моў блізкіх» (Рылскі 1958, 10). І гэтыя цяжкасці найпаўней адлюстроўваюцца менавіта ў перакладах паэтычных, дзе вялікае, часам вырашальнае значэнне маюць асаблівасці суседніх моў, якія ў перакладах праяўляюцца могуць нават не заўважацца (род і лік назойніка, месца націску ў слове, сярэдні складовы аб'ём слова і інш.).

Практыка паралельных выданняў на беларускай і рускай мовах (у прыватнасці, энцыклапедыі) выразна сведчыць пра большую лексічную сцісласць беларускіх тэкстаў у параўнанні з рускімі. Гэта пацвярджаецца і аналізам лексічнага матэрыялу дыферэнцыйнага «Русско-белорусского словаря» С.М. Грабчыкава (гл. Грабчиков 1976), што ўключае звыш 17 тыс. лексічных адзінак, якія нечым (гучаннем, родам, лікам, націскам) адрозніваюцца ў дзвюх блізкароднасных мовах. Вось некаторыя вынікі нашых назіранняў. Сярэдняя даўжыня рускага слова, сапраўды, большая за даўжыню беларускага (адпаведна 3,59 і 3,27 складу). Прычым і колькасць слоў з розным складовым аб'ёмам у мовах розная. Найчасцей ужывальных слоў з аднаго-чатырох складоў у беларускай мове нават крыху больш, чым у рускай (82,27 % супраць 76,14 %). Затое колькасцю шматскладовых слоў (5 і больш складоў) руская мова значна пераўзыходзіць беларускую. Такіх слоў у рускай мове 23,86 %, у той час як у беларускай мове амаль у два разы менш – 12,73 %. Асабліва розніца адчуваецца ў словах з шасці складоў (іх у рускай мове – 1129, у беларускай – 450) і словах, яшчэ большых па аб'ёму. Скажам, у рускай мове выявілася 5 ажно дзесяціскладовых слоў, у той час як у беларускай – ніводнага. Такія шматскладовыя словы, зразумела, ужываюцца найчасцей у навуковай і прававой пісьменнасці. У мастацкай літаратуры, асабліва ў паэзіі, іх значна менш. І ўсё ж яны сустракаюцца, пэўным чынам уплываюць на рытміку і метрыку, а тым самым – і на паэтыку ўсяго арыгінальнага твора (як і на метрыку нацыянальнага верша ў цэлым). У той жа час розныя складовыя аб'ёмы семантычна аднолькавых лексічных адзінак, несумненна, адбіваюцца і на руска-беларускім вершаваным перакладзе: на мажлівасцях лексічнага пераносу, захаванні рыфм арыгінала, яго метрычнага малюнка.

Вершавыя магчымасці моў з'явіліся асновай і для ўзнікнення *вершавых традыцый літаратур*, якія ствараюцца і замацоўваюцца ў паэтычнай практыцы прадстаўнікоў асобных нацыянальных літаратур і залежаць, у сваю чаргу, ад цэлага шэрагу экстралінгвістычных – гістарычных, палітычных, сацыякультурных і інш. – фактараў. Так, для ўсіх трох усходнеславянскіх моў характэрны сілавы нефіксаваны націск, што адрознівае іх, з аднаго боку, ад моў танальнага тыпу (арабская, кітайская, в'етнамская) і, з другога – ад аднасістэмных славянскіх моў з фіксаваным націскам (польская, чэшская, славацкая). Гэта абумовіла бытаванне ва ўсходніх славян адных і тых жа сістэм вершавання (танічнай, сілабічнай, сілаба-танічнай), большую арганічнасць адных (танічнай, сілаба-танічнай), меншую – другіх (сілабічнай) і прынцыповую немагчымасць трэціх (метрычнай). Важную ролю пры гэтым адыгрываюць міжлітаратурныя кантакты, у прыватнасці ўзаемаўплывы літаратур. Так, беларуская сілабіка, што ўзнікла пад уплывам польскай і заявіла пра сябе яшчэ ў 1517 г. у вершах Ф. Скарыны, у сярэдзіне XVII ст. – праз творчасць Сімяона Полацкага – паўплывала на з'яўленне рускага, таксама сілабічнага, верша. У сваю чаргу рускі сілаба-танічны верш, які ўзнік дзякуючы рэформе Традзякоўскага – Ламаносава (першая палова XVIII ст.), адыграў рашаючую ролю ў нараджэнні ўкраінскай, а затым і беларускай сілаба-тонікі. Каламыйкавы верш Янкі Купалы ў аднолькавай ступені адчуў уплыў як беларускай вуснай народнай творчасці, так і верша Т. Шаўчэнкі. Свабодны верш Максіма Танка аказаў уплыў на бытаванне верлібра ў рускай і ўкраінскай паэзіі.

Тым не менш пры ўсіх уплывах вершавыя традыцыі літаратуры вырастаюць перш за ўсё на ўласнай нацыянальнай глебе пры непасрэднай рэалізацыі паэтамі вершавых магчымасцей іх родных моў. Менавіта гэтым абумоўлена неаднолькавая ўдзельная вага асобных сістэм вершавання, форм вершаў, метраў, вершаваных памераў у паэзіі ўсходніх славян. Скажам, сілабіка праіснавала ў нас чатырыста гадоў (з пачатку XVI ст. і па XIX ст. уключна), некалькі менш – ва ўкраінцаў, а ў рускіх – толькі сто гадоў. Руская паэзія, у параўнанні з беларускай і ўкраінскай, валодае большымі традыцыямі літаратурнага танічнага верша, у прыватнасці такіх яго відаў, як дольнік, тактавік і акцэнтны. У той жа час акцэнтна-складовы верш і каламыйкавы шаўчэнкаўскага тыпу больш характэрны для ўкраінскай паэзіі, чым для беларускай і асабліва – рускай.

Некалькі розныя ва ўсходнеславянскіх літаратурах і вершавыя традыцыі ў галіне рыфмікі. Так, у Янкі Купалы вершаў з жаночымі клаўзуламі (а гэта звычайна вершы рыфмаваныя) 61,6 %, у Якуба Коласа яшчэ больш – 64,6 %, з мужчынскімі – адпаведна 32,6 і 34,4 % (гл. Славецкі 1980, 111). Жаночай рыфмай, за нязначнымі выключэннямі, напісана, у прыватнасці, эпічная паэма Якуба Коласа «Новая зямля», якая налічвае каля 11 тыс. радкоў. У рускім вершы суадносіны паміж жаночай і мужчынскай рыфмамі іншыя. Скажам, у А. Пушкіна вершаў з жаночымі клаўзуламі 50 %, з мужчынскімі – 47,9 %. У М. Лермантава ўжо яўна пераважаюць мужчынскія рыфмы: 58,3 % мужчынскіх і толькі 39,2 % жаночых (гл. Лапішин, Романович, Ярхо 1966, 134). Звычайна вершазнаўцы перавагу тых ці іншых рыфм у творчасці паэта тлумачаць асаблівасцямі індывідуальнага стылю вершатворцы. І гэта ў цэлым слушна. Аднак тут, думаецца, павінна ўлічвацца яшчэ адна, відаць, самая важная акалічнасць: вершавыя магчымасці мовы, што, у сваю чаргу, прыводзяць да вершавыя традыцыі літаратуры. Так, аналіз лексікі «Русско-белорусского словаря» С.М. Грабчыкава выразна паказвае, што ў беларускай мове слоў з націскам на перадапошнім месцы значна больш (66,68 %), чым слоў з націскам на апошнім месцы (19,9 %). А гэта значыць, што для беларускага верша больш натуральная (характэрная) жаночая рыфма, чым мужчынская, аб чым і сведчыць паэтычная практыка класікаў беларускай літаратуры. У рускай мове (паводле таго ж слоўніка С.М. Грабчыкава) слоў з мужчынскімі клаўзуламі 24,4 %, з жаночымі – 36,69 %. З дактылічнымі клаўзуламі ў рускай мове 34,82 % слоў (у беларускай – усяго 12,64 %).

Што з усяго гэта вынікае?

Па-першае, павышаная частотнасць ужывання жаночых рыфм у беларускай паэзіі, у параўнанні з мужчынскімі і асабліва дактылічнымі, абумоўліваецца ў значнай, калі не ў рашаючай, ступені самой спецыфікай беларускай мовы, у якой націск часцей за ўсё падае на перадапошні склад. Што да рускай паэзіі, у якой частотнасць ужывання мужчынскіх і жаночых рыфм прыблізна аднолькавая і дзе, па назіраннях М.Л. Гаспарова (гл. Гаспаров 1974, 68, табл. 7), дактылічных рыфм ледзь не ў тры разы больш, чым у паэзіі беларускай (адпаведна 6,8 і 2,4 %), то гэтая акалічнасць таксама ў немалой ступені залежыць ад спецыфікі мовы, дакладней – ад характару рускага націску.

Па-другое, рыфмовыя традыцыі, прадвызначаныя рыфмовымі магчымасцямі асобных усходнеславянскіх моў, неабходна ўлічваць пры паэтычным перакладзе. Скажам, пры ўзнаўленні сродкамі рускай мовы вялікіх па аб'ёму беларускіх твораў, напісаных суцэльнымі жаночымі рыфмамі, могуць, каб пазбегнуць фанічнай манатоніі, дапускацца асобныя адступленні ад структуры рыфм арыгінала. Зрэшты, лепшыя майстры рускага паэтычнага перакладу так і робяць. У прыватнасці, пры перакладзе на рускую мову «Новай зямлі» С. Гарадзецкі, перакладаючы раздзел «Леснікова пасада», ужыў 14 мужчынскіх рыфмовых пар (у арыгінале няма ніводнай), П. Сямынін у раздзеле «Сесія» – 32 (у арыгінале 9), М. Ісакоўскі ў раздзеле «Зіма ў Парэччы» – 29 (у арыгінале 5) і г. д. З другога боку, пры перакладзе на беларускую мову вялікай паэмы М. Някрасава «Кому на Руси жить хорошо» цалкам могуць быць апраўданы адступленні ад шматлікіх дактылічных клаўзул арыгінала. І гэта – не выключэнне з правіла эквірыфменнасці, а толькі сведчанне яе своеасаблівасці, што абумоўлена высновамі з беларуска-рускай параўнальнай прасодыі.

Вершавыя магчымасці кожнай са славянскіх моў, відавочна, прадвызначылі і такую асаблівасць нацыянальных паэтык, як розныя перыяды існавання сілабічнага вершавання: найбольш працяглы – у беларусаў, найменшы – у рускіх. Думаецца, ствараючы ў канцы свайго жыцця «вершы беларускага складу» як узор нацыянальнага вершавання, М. Багдановіч арыентаваўся (няхай сабе інтуітыўна) не толькі на традыцыі беларускай вусна-паэтычнай творчасці (народны танічны верш), але і на вершавыя магчымасці беларускай мовы. Вершавыя магчымасці мовы і вершавыя традыцыі літаратуры як дзве галоўныя апоры параўнальнай паэтыкі ўсходнеславянскіх літаратур могуць і павінны ўлічвацца перакладчыкамі паэзіі, а таксама крытыкамі паэтычных перакладаў пры вызначэнні іх адэкватнасці.

ЛІТАРАТУРА

Гаврук Ю.П. Художественный перевод как воссоздание // Актуальные проблемы теории художественного перевода: В 2 т. М., 1967. Т. 1.

Грабчиков С.М. Русско-белорусский словарь. 3-е изд. Мн., 1976.

Лапишин Н.В., Романович И.К., Ярхо Б.И. Из материалов «Метрического справочника к стихотворениям М.Ю. Лермонтова» // Вопр. языкознания. 1966. № 2. С. 132–148.

- Мартынава Э. М. Беларуска-ўкраінскі паэтычны ўзамапераклад. Мн., 1973.
 Рагойша В. П. Объективный критерий и сопоставительная поэтика // Вопр. литературы. 1979. № 5. С. 26–34.
 Рильський М. Т. Художній переклад з однієї слов'янської мови на іншу. Київ, 1958.
 Рильський М. Т. Мистецтво перекладу: Статті, виступи, нотатки. Київ, 1975.
 Славецкі У. І. Радковыя канчаткі ў вершы Якуба Коласа // Весті АН БССР. Сер. грамад. навук. 1980. № 2. С. 108–114.

Паступіў у рэдакцыю 19.05.11.

Вячаслаў Пятровіч Рагойша – доктар філалагічных навук, прафесар, загадчык кафедры тэорыі літаратуры. Акадэмік Міжнароднай акадэміі навук Еўразіі. Член Саюза беларускіх пісьменнікаў і Нацыянальнага саюза пісьменнікаў Украіны. Як вучоны-літаратуразнавец даследуе праблемы гісторыі беларускай літаратуры, вершазнаўства, беларуска-іншанацыянальных літаратурных ўзаемасувязі, паэтыку літаратурнага твора, пытанні тэорыі і практыкі мастацкага перакладу. Выявіў шэраг невядомых архіўных матэрыялаў па беларускай літаратуры XIX–XX ст., уклаў звыш дзесяці розных літаратурных выданняў, прыняў удзел у напісанні шматлікіх энцыклапедычных артыкулаў, стварэнні вучэбных дапаможнікаў для ВУЗ і старэйшых класаў сярэдніх школ рэспублікі. З'яўляецца аўтарам звыш дваццаці кніг і каля тысячы розных публікацый у перыёдыцы і асобных зборніках. Узнагароджаны медалём Францыска Скарыны, Ганаровай граматай Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь, Ганаровай граматай Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь. Выдатнік народнай адукацыі Беларусі. Выдатнік друку Беларусі. Лаўрэат Міжнароднай літаратурнай прэміі імя Івана Франка.

Т.І. ШАМЯКІНА

БЕЛАРУСКАЯ ПРОЗА Ў КАНТЭКСТЕ ЧАСУ (1940–1980): ПАЭТЫКА ЗАГАЛОЎКАЎ

Рассматривается заглавие как эстетический манифест писателя, отслеживается эволюция заглавий произведений прозы в связи с изменением мировоззренческой парадигмы белорусского общества в ракурсе национальных архетипов.

The title is considered as the esthetic manifesto of the writer. In the article evolution of titles of the Belarusian prose in connection with changes of a world outlook paradigm of the Belarusian society and in aspect of national archetypes is observed.

Дэфініцыя «загалоўка» адсутнічае ў найбольш поўных слоўніках і энцыклапедыях літаратуразнаўчых тэрмінаў. Невялікі артыкул «Загалоўка» змешчаны толькі ў Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі: «Загалоўка – назва, сказ, у якім фармулюецца змест літаратурнага твора ці яго часткі. Можа быць вобразным або прадметна-лагічным. Загалоўка ўсяго твора размяшчаецца на тытульных элементах. Наяўнасць загалоўка характэрна для развітага кнігадрукавання. У рукапісных і першадрукаваных кнігах ролю загалоўка выконвае буквіца ці напісаны кінаварам радок (так званы чырвоны радок)» (Энцыклапедыя 1985, 472). Да разгляду тэрміна звярнуўся і вядучы тэарэтык літаратуры Беларусі В. Рагойша ў сваім фундаментальным слоўніку «Тэорыя літаратуры ў тэрмінах»: «Загалоўка – назва твора ці яго часткі (раздзела). Загалоўка павінен быць сціслым, дакладным, прама ці метафарычна выяўляць асноўную тэму ці ідэю твора, указваць на месца дзеяння, вядучага персанажа і г. д. <...> Творы прыгодніцкія, дэтэктыўныя, фантастычныя звычайна маюць інтрыгуючыя загалоўкі <...> Што да лірыкі, то многія вершы загалоўкаў не маюць і ў змесце пазначаюцца па першым радку» (Рагойша 2001, 128).

У папулярным расійскім падручніку для вышэйшай школы «Тэорыя літаратуры» В. Халізева загалоўка разглядаецца як варыянт матыву – такога «кампанента твора, які валодае асаблівай значнасцю» (Халізев 1999, 266). Зноў-такі ў расійскай «Літаратурнай энцыклапедыі тэрмінаў і паняццяў» у артыкуле «Рама произведения» адзначана: «Загалоўка – першы, графічна вылучаны, радок тэксту, што ўключае «імя» твора. «Назваваючы» і ідэнтыфікуючы, загалоўка не толькі адасабляе, адмяжоўвае «свой» тэкст ад усіх іншых, але і прад'яўляе яго чытачу. Ён паведамляе пра галоўную тэму, ідэю ці маральна-этычны канфлікт твора <...> пра сюжэт <...> час і месца дзеяння і г. д. У загалоўку можа быць дадзена эмацыянальная ацэнка герояў ці паказаных падзей, якая пацвярджаецца ці, наадварот, адвяргаецца ходам апавядання. Загалоўка – адна з «найбольш моцных пазіцый» тэксту. Нават у знешне нейтральных загалоўках прысутнасць аўтара заўсёды адчуваецца. Менавіта таму загалоўка для ўважлівага чытача робіцца першым крокам для інтэрпрэтацыі твораў. Ад таго, наколькі ўдала выбраны загалоўка, у многім залежыць лёс кнігі» (Ламзіна 2003, 850).

Мэта прадстаўленага артыкула – разгляд загалоўкаў беларускай савецкай прозы ў пасляваенны перыяд. Пэўны часавы адрэзак (1940–1980-я гг.) выбраны таму, што гэта – адна з самых бліскучых эпох у развіцці беларускай літаратуры, якую, на жаль, дрэнна ведаюць крытыкі і літаратуразнаўцы малодшага пакалення: у сваіх разборах і аглядах яны ад класікі адразу пераходзяць да 1990-х і нулявых гадоў. Аналіз літаратурнага працэсу з такім часавым правалам, своеасаблівай сэнсавай «чорнай дзіркай», нельга прызнаць навуковым. Звяртанне да загалоўкаў беларускіх твораў савецкага часу запаўняе лакуну, дае ўяўленне аб праблематыцы і стылёвай разнастайнасці беларускай прозы ў другой палове XX ст. Тэма працы ахоплівае не толькі даволі працяглы час, але і нагадвае пра вялікую коль-

касць вядомых і малавядомых, нярэдка незаслужана забытых, аўтараў, аб якіх у іншых выпадках скажаць немагчыма. У асноўным бяруцца да разгляду назвы раманаў і апавесцей, радзей – назвы зборнікаў, дадзеныя па адным з апавяданняў. Прычым выносіцца за рамкі мастацкай ўзровень тых ці іншых твораў; загаловак выступае як пасыл і ў многім самастойная рэальнасць – эстэтычны маніфест пісьменніка, выказаны ў максімальна лаканічнай форме.

Загалолак – адзін з важнейшых элементаў сэнсавай і эстэтычнай арганізацыі мастацкага тэксту. Натуральна, што аўтары, клапацячыся пра цікаўнасць да сваіх твораў з боку чытачоў, вельмі ўважліва ставіліся і ставяцца да падбору загалоўкаў. Але асаблівую адказнасць адчувалі пісьменнікі ў лёсавызначальныя для краіны і народа эпохі, калі мастацкае слова набывала выключнае значэнне для выхавання шырокіх мас. Такой эпохай, бясспрэчна, была і застаецца Вялікая Айчынная вайна савецкага народа супраць фашысцкай Германіі. Яе маштаб, жах, трагізм творцы таго часу ўбачылі адразу – у значна большай ступені, чым мы, людзі канца XX ст., адчулі катастрафізм неверагоднай экалагічнай бяды – чарнобыльскай. Магчыма, таму, што разбурэнне, знішчэнне, смерць ад радыяцыйі нябачныя і не ўспрымаюцца непасрэдна пачуццямі. У ваенныя гады ўсё было інакш. Людзі мастацтва, майстры слова востра адчувалі драматызм становішча ў цэлым, у канкрэтных сітуацыях ваеннага ліхалецця, і не хавалі сваіх эмоцый, не заганылі думкі, развагі, меркаванні ў падтэкст.

Загалоўкі твораў перыяду Вялікай Айчынай вайны (і пазычных, і праязных) можна падзяліць на некалькі тэматычных груп:

- а) назвы выразна патрыятычнага характару, у якіх згадваюцца Радзіма і нацыянальныя рэаліі;
- б) назвы, што выяўляюць маральна-этычныя і эстэтычныя каштоўнасці беларускага народа (у тым ліку і нацыянальныя імёны, літаратурныя класічныя творы);
- в) назвы міфалагічна-рэлігійнага і міфалагічна-фальклорнага характару;
- г) загалоўкі, у якіх выкарыстоўваюцца прыродныя рэаліі і геаграфічныя паняцці;
- д) загалоўкі, у якіх выкарыстоўваюцца абстрагаваныя паняцці;
- е) загалоўкі, у якіх згадваюцца рэаліі ваеннага часу.

Паводле тыпалогіі загалоўкаў, замацаванай у тэорыі літаратуры, можна вылучыць сярод назваў твораў перыяду Вялікай Айчынай вайны наступныя:

а) загалоўкі, якія выказваюць асноўную тэму ці праблему твора: «Мая зямля» Якуба Коласа, «Будзем сеяць, беларусы!» П. Броўкі, «Родны хлеб» П. Глебкі, «Пошукі будучыні» К. Чорнага, «На полі бясмерця» К. Кірэнікі і пад.;

б) загалоўкі, якія задаюць сюжэтную перспектыву твору: «Адплата», «Суд у лесе» Якуба Коласа, «Сустрэча» І. Мележа, «Проба агнём» К. Крапівы, «Насуперак лёсу» Р. Мурашкі;

в) персанажныя назвы: «Маленькая жанчына», «Бацька» К. Чорнага, «Ірына», «Астап» М. Лынькова, «Кастусь Каліноўскі» П. Броўкі, «Янук Сяліба» М. Танка;

г) назвы, што абазначаюць час і прастору: «Суд у лесе», «Чымган» Якуба Коласа, «Дом № 24» А. Куляшова, «Прасторны дом» К. Чорнага, «Мая азёрная краіна» М. Машары, «У роднай вёсцы» У. Шахаўца, «Нарэшце цішыня» М. Калачынскага, «Май» А. Русецкага, «Скончыўшы паход» М. Лужаніна;

д) загалоўкі з ускладнёнай семантыкай – загалоўкі-сімвалы, алюзіі, метафары, цытаты (іх у той час у беларускай літаратуры яшчэ няшмат): «Эдэм» З. Астапенкі, «Вялікі дзень», «Млечны шлях» К. Чорнага, «Курганы» П. Панчанкі, «Ясны кут» П. Броўкі, «Слуцкі пояс» А. Астрэйкі;

е) загалоўкі, якія ўключаюць у сябе свет рэчаў, пэўныя матэрыяльныя каштоўнасці, што валодаюць сімвалічным ці сакральным сэнсам (тып загалоўка, вылучаны намі): «Сцяг брыгады», «Прыгоды цымбал», «Камсамольскі білет» А. Куляшова, «Пасылка» П. Глебкі, «Балада аб уральскім танку» А. Вялюгіна, «Дзіцячы башмачок» М. Лынькова і інш.

Больш падрабязна сімваліка загалоўкаў твораў беларускай літаратуры перыяду Вялікай Айчынай вайны разгледжана намі ў адпаведным артыкуле (гл. Шамякіна 2007, 31–37).

Ад часоў ваенных дзеянняў і на працягу наступных сарака гадоў агульную мастацка-літаратурную атмасферу ў Беларусі вызначалі пісьменнікі-франтавікі і тыя, чыё дзяцінства прыйшлося на пачатак 1940-х гг.

Вайна трывала зацвердзілася ў свядомасці беларусаў, натуральна, знайшла сваё яскравае ўвасабленне ў айчынай літаратуры. Аднак слова «вайна» ў назвах праязных твораў пасляваеннага часу сустракаецца рэдка. Раман «Вайна пад стрэхамі» А. Адамовіча, хоць і прысвечаны ваенным падзеям, але тычыцца хутчэй псіхалагічных, маральна-этычных праблем, бо стасункі паміж людзьмі ў перыяд ліхалецця выступаюць, як ніколі, аголена. «Ішоў на вайну чалавек» (назва зборніка апавяданняў І. Чыгрынава) і «Была вайна» В. Дайліды гучаць эпічна і, як не дзіўна, дастаткова нязвыкла – менавіта таму, што беларускія праязікі, магчыма, містычна-падсвядома, пазбягалі ўжываць слова «вайна» ў назвах. Можа быць, пазбягалі яшчэ і таму, што, апісваючы вайну, яны, на самай справе, пісалі пра мір – «мір» у тым сэнсе, як яго разумее Л. Талстой у сваёй немяротнай эпапеі, – народ. Вось чаму ў многіх знакамітых пісьменнікаў Беларусі загалоўкі твораў на ваенную тэму дэманструюць тэндэнцыю да маштабнасці, універсальнасці, абагульнення, філасофскага сінтэзу. У сусветна вядомай кні-

зе «Я – з вогненнай вёскі» А. Адамовіча, Я. Брыля і У. Калесніка «Я» – гэта значыць кожны з беларусаў, прадстаўнікоў сялянскай нацыі, кожны, хто перажыў страшную навалу. Глыбока афарыстычна гучаць і «Векапомныя дні» М. Лынькова, «Глыбокая плынь» І. Шамякіна, «Кожны чацвёрты» У. Дамашэвіча, «Апошнія і першыя» Б. Сачанкі, «Апраўданне крыві», «Свае і чужыны» І. Чыгрынава, «У агні» І. Гурскага, «Птушкі і гнёзды» Я. Брыля. Загалоўкі гэтых твораў, якія пісаліся ў розныя пасляваенныя дзесяцігоддзі, трывала ўвайшлі як пэўныя вехі ў свядомасць старэйшага пакалення беларусаў.

Часам заглавак згадвае пра вайну ўскосна, але для савецкіх людзей, не толькі яе перажыўшых, але і іх дзяцей, такія назвы ўсё роўна глыбока знакавыя: «Сорак трэці» І. Навуменкі, «Партызанскія сёстры» М. Гамолкі, «Порахам пахла зямля» У. Дамашэвіча, «Помнік герою» У. Мехава, «Руіны страляюць ва ўпор» І. Новікава, «Футбол на замініраваным полі» Л. Дайнекі, «Памерці заўсёды паспееш» А. Савіцкага, «Вогненны азімут» А. Асіпенкі.

Як і ў творах ваеннага часу, у пасляваенных сустракаюцца тапонімы або прыметнікі, ад іх утвараюцца: «Нямігі крывавыя берагі» У. Карпава, «Нёманскія казакі» Я. Брыля, «Мінскі напрамак» І. Мележа, «Дарогі скрыжаваліся ў Мінску» І. Новікава, «Хатынская аповесць» А. Адамовіча, «Тартак», «Найдорф» І. Пташнікава (у якога ўвогуле яўная прыхільнасць да онімаў у назвах). У некаторых выпадках прасторава-геаграфічныя паняцці як бы агортваюцца гістарычнай або міфалагічнай аўрай. Скажам, выключна ўдалая назва рамана былога падпольшчыка і партызана У. Карпава пра ваенны Мінск – «Нямігі крывавыя берагі» – уяўляе сабою цытату-радок са «Слова пра паход Ігараў».

Увогуле ў беларусаў, чыя радзіма месціцца ў цэнтры Еўропы, своеасаблівыя стасункі з прасторай, а значыць, і з дарогай, з самім паняццем руху. Жыццё чалавека, яго лёс – вечны шлях, дарога ў часе і прасторы. Адсюль вельмі часта творы аўтабіяграфічныя, у нейкім сэнсе падагульняючыя для таго ці іншага пісьменніка, носяць назвы, звязаныя з ідэяй перасоўвання, пастаяннага імкнення наперад. «Іду ў жыццё» – называлася трылогія Р. Сабаленкі. «Пачакай, затрымайся...» А. Васілевіч – кранальны аповед пра асабісты лёс, які пісьменніца структурна аформіла ў тэтралогію. «Твой шлях перад табой» – назваў адну з ранніх аповесцей А. Кулакоўскі. «Даль палявая» – раман Т. Хадкевіча, «Нязведаная даль» – аповесць М. Гроднева, «Дарога ў даль» А. Асіпенкі, аповесць «Новыя сустрэчы» і раман «Сустрэчы на ростанях» (другая частка ваеннай дылогіі) А. Кулакоўскага, «Сустрэнемся на барыкадах» – самы вядомы раман П. Пестрака. Нарэшце, у пасляваенны час (1954 г.) выйшла ў поўным аб'ёме трылогія класіка беларускай літаратуры Я. Коласа «На ростанях». Як знак наступлення новай, касмічнай, эпохі – «Марсіянскае падарожжа» В. Гігевіча – адна з лепшых кніг савецкай беларускай фантастыкі.

Заўважым, што амаль усе пералічаныя вышэй творы пісаліся ў 1950–1960-я гг., калі жыла яшчэ радасць ад Вялікай Перамогі, панавалі энтузіязм пасляваеннага адраджэння краіны, захоўваліся сардэчныя стасункі паміж людзьмі, якія разам перажылі трагедыю, таму назвы твораў – аптымістычныя, жыццесцвярджальныя. Увогуле, канцэпт дарогі – адзін з самых сэнсава станоўчых. Працай, прагай пазнання, сяброўствам, пашырэннем дыяпазону дзейнасці, стасункаў з людзьмі, у тым ліку насельніцкамі іншых краін, месцілася тады дарога ў будучае – адбыўся прарыў у космас, у 1960-я гг. разгортвалася навукова-тэхнічная рэвалюцыя, якая заклала трывалы грунт для сённяшніх тэхналагічных дасягненняў; людзі з верай глядзелі наперад. Беларускія пісьменнікі паспяхова авалодвалі псіхалагічным аналізам, таму вельмі часта падарожжа ў часе і ў прасторы – гэта падарожжа і да сябе, пераасэнсаванне ўласнага шляху, значэння ў сваёй біяграфіі розных людзей («Падарожжа за горад» М. Стральцова).

Нярэдка заглавак твора беларускага аўтара – адзнака часу, напамін пра яго, імкненне занатаваць пэўны момант гісторыі – сваёй асабістай ці агульнанароднай: «Год нулявы» В. Адамчыка, «Дзень, калі ўпала страла» У. Арлова, «Час прылёту журавоў» В. Блакіта, «Час, калі нас любілі» Т. Бондар, «Дажыць да світання» В. Быкава, «Дзень Барыса і Глеба» В. Карамазова.

У іншых выпадках пісьменнікі імкнуцца падкрэсліць у назве хуткаплыннасць часу, магію яго ходу: раманы «За годам год» і «Сотая маладосць» У. Карпава, «Вецер веку» І. Гурскага.

У гэтым жа шэрагу, як стасункі з часам, – напамін пра тую ці іншую пару года: «Зімы і вёсны» А. Кудраўца, «Вясёлка сярод зімы» В. Карамазова, «Завеі, снежань...» І. Мележа, «Паводка сярод зімы» Л. Левановіча, «Водгулле далёкіх вёснаў» І. Навуменкі, «Вясеннія ліўні» У. Карпава, «Вяснянка» Т. Хадкевіча, «Такая позняя вясна» Н. Маеўскай, «Баргузінскае лета» А. Масарэнкі, «Гарачы жнівень» І. Мележа.

Часам пісьменнікі ў назвах даюць толькі намёк на тую ці іншую гадавую пару, паказваючы яе найбольш яркую прыкмету. Асабліва часта сустракаюцца ў беларускіх творах назвы, звязаныя са жнівом, зборам ураджаю, што заканамерна: падсумоўванне працоўнага года – падсумоўванне пэўнага жыццёвага этапу ці нават усяго жыцця: «Жыта» А. Асіпенкі, «Спеюць яблыкі» Т. Хадкевіча – ранняя, яшчэ 1950-х гг., творы з гэтага рада. У рамане пра падрыхтоўку паўстання 1863–1864 гг. «Каласы пад сярпом тваім» У. Караткевіча назва – напамін пра «ніву» народнага гневу, якую прыспела пара «жаць». «Жыта красуе» – аповесць У. Краўчанкі, «Жыцтва» – В. Гігевіча. Глыбока сімптаматычная

назва аповесці М. Стральцова «Сена на асфальце» – аднаго з лепшых твораў у беларускай літаратуры пра светаадчуванне пакалення, якое нарадзілася ў вёсцы, але звязала свой лёс з горадам, – уласна кажучы, такіх большасць сярод не толькі беларускіх пісьменнікаў пасляваеннага часу, але і сярод насельніцтва Беларусі, якое з пачатку 1960-х гг. пачало масава перасяляцца з вёсак у гарады. А назвы твораў набываюць усё большую паэтычнасць: «Раданіца» А. Кудраўца, «Замець жаўталісця» І. Навуменкі, «Верасы» А. Савіцкага, «Журавіны пад снегам» А. Масарэнкі.

Згадванне ў назве прыродных аб'ектаў заўсёды стварае пэўную лірычную атмасферу, падкрэслівае нацыянальны каларыт твора. Так, у беларускай літаратуры XX ст. даволі часта сустракаюцца лексемы, звязаныя з лесам як своеасаблівым домам беларуса (напрыклад, «Скпі'еўскі лес» К. Чорнага). Беларускія пісьменнікі пасляваеннага пакалення захавалі айчынную традыцыю, дастаткова згадаць вядомыя раманы Б. Сачанкі «Вялікі Лес» і В. Карамазова «Пушча».

Расліны – дрэвы, кветкі, трава – часцей сустракаюцца ў паэтычных творах, але не абмянаюць іх і прэзідэнт: «Расце мята пад акном» А. Кулакоўскага, «Палын – зелле горкае А. Савіцкага. «Сасна пры дарозе», «Вецер у соснах» – самыя знакамітыя раманы народнага пісьменніка І. Навуменкі. Можна адзначыць дастаткова нязвыклыя назвы аповесці «Мадонна з кветкаю» Л. Левановіча, рамана «Кветкі правінцыі» Г. Марчука.

Усё часцей прыродныя аб'екты набываюць шырока абагульняючы, сімвалічны, нават архетыповы сэнс. «Калі зліваюцца рэкі» – назваў свой раман пра дружбу савецкіх народаў паэт П. Броўка. Рака – вобраз, любімы беларусамі, з фальклору ён перасяліўся ў загаловак прафесійных літаратурных твораў: «На Быстранцы» Я. Брыля, «Песня Дзвіны» Т. Хадкевіча, «Над хвалямі Прыпяці» У. Краўчанкі. Часам згадваецца і мора, хоць Беларусь – не марская дзяржава. Былы марак, рускамоўны беларускі пісьменнік А. Міронаў у заглаўках сваіх твораў падкрэсліваў іх марскія тэмы, напрыклад: «Толькі мора вакол», «Караблі выходзяць у акіян». Гістарычны раман пра далёкія экспедыцыі старажытных русаў В. Іпатава назвала «За морам Хвалынскім» – па даўняй славянскай назве Каспійскага мора. Фантастычны раман «Шосты акіян» М. Гамолкі – пра акіян, толькі касмічны (доўгі час гэта быў адзіны буйны фантастычны твор на беларускай мове). Згаданыя назвы сведчылі пра ўсё большае пашырэнне прасторавых межаў у творах беларускіх аўтараў, а значыць, і пашырэнне погляду, адкрыццё геаграфічнай прасторы і сябе ў ёй.

Беларускія пісьменнікі мала ўжывалі тып заглаўка, які ўключае ў сябе жанравае абазначэнне, але ўсё ж можна ўгадаць «Палескую хроніку» І. Мележа, «Хроніку дзетдомаўскага саду» В. Казько, «Хатынскую аповесць» А. Адамовіча.

Няшмат, у параўнанні з ваенным часам, і прыкладаў, дзе ў заглавак уваходзіць імя і прозвішча героя. Сярод найбольш вядомых аповесці «Сотнікаў» В. Быкава, «Данута» А. Карпюка, «Скарына на Градчанах» А. Лойкі, «Ах, Міхаліна, Міхаліна...» І. Шамякіна, раман «Алімпіяда» І. Пташнікава, трылогія «Шэметы» М. Лобана. Пісьменнікі разумелі, што такой прымітыўнай назвай чытачоў, ва ўмовах жорсткай канкурэнцыі рускамоўных твораў, не прыцягнеш; можна разлічваць хіба што на знакамітае прозвішча аўтара (В. Быкаў, І. Шамякін) ці імя гістарычнага персанажа ў заглаўку (Ф. Скарына).

Больш рэкламаздольныя назвы, у якія ўваходзяць гендэрныя паказчыкі, анкетныя дадзеныя, указанне на прафесію, сацыяльнае палажэнне, роднасныя адносіны, але і іх няшмат: «Жанчына сярод мужчын» Я. Сіпакова, «Хлопцы-равеснікі» І. Навуменкі, «Зямля дзяцей нашых», «Матчына хата» Л. Гаўрылка, «Шлюбная ноч» І. Шамякіна, «Бацька ў калаўроце» Р. Семашкевіча (рэдка ў савецкі час тып сатырычнага рамана, прытым на тэму ўніверсітэцкага жыцця).

1950–1960-я гг. праходзілі пад знакам высокай духоўнасці народа, але, на жаль, тагачасная бюракратыя, савецкія ўлады не адчувалі ў ёй патрэбы. Таму яна пачала растварацца, знікаць, сыходзіць, застаючыся фактычна толькі ў мастацтве, асабліва ў літаратуры. І не зусім гістарычна правільна называць гэты перыяд «хрушчоўскай адлігай». Значэнне мела на самай справе не рэабілітацыя рэпрэсаваных, якой надаюць у агульнай атмасферы часу выключнае значэнне, а тая інерцыя адчування роднасці паміж сабой пераможцаў, энтузіязм Перамогі, які дапамог народу так хутка аднавіць народную гаспадарку і шпарка рушыць наперад, нягледзячы на многія недарэчныя і шкодныя рашэнні Хрушчова. Брэжнеўскі перыяд савецкай гісторыі (1964–1982 гг.) звычайна называюць застоём. Аднак слова-шаблон, якое трывала ўвайшло ў святломасць мільёнаў, у многім несумленнае і несправядлівае, як і «хрушчоўская адліга». Сацыяльна і эканамічна краіна інтэнсіўна развівалася, шмат што, пабудаванае тады, мы эксплуатаем да сёння. Ва ўсялякім разе, у параўнанні з ельцынскімі 1990-мі гг., калі ўсё развальвалася, знішчалася (цэлыя галіны вытворчасці, сотні буйных прадпрыемстваў), расхоплівалася па прыватных кішэнях, брэжнеўскі «застой» можна назваць літаральна ўздымам. Лепш сказаць, што гады кіраўніцтва Л.І. Брэжнева, якія некаторыя даследчыкі (С. Кара-Мурза) называюць нават «залатым векам» савецкай эпохі, быў перадышкай паміж неверагодна цяжкай эпохай рэвалюцый, індустрыялізацыі, магутнейшага напружання Вялікай Айчыннай вайны, адбудовы краіны – і будучай «перабудовай», сацыяльнымі ўзрушэннямі, не менш кашмарнымі, чым вайна, канца 1980–1990-х гг. Брэжнеўскі час – адначасова і гады росту дабрабыту, і страты веры ў ідэю камунізму, у сацыялістычны праект, час падзення маралі, паступовага пераўтварэння савецкага грамадства з духоўнага ў спа-

жывецкае. Сацыяльнае жыццё ўскладнілася, супярэчнасці, элементы хаосу ўзрасталі, каб урэшце рэшт выбухнуць чарнобыльскай бядой і развалам Савецкага Саюза, што надзвычай драматычна адбілася на лёсах мільёнаў не толькі былых савецкіх людзей, але і працоўных усяго свету. Пісьменнікі ж у 1970–1980-я гг. фіксавалі, угадвалі мастакоўскай інтуіцыяй «подых навалыніцы». Паглыблялася разуменне ўзаемаадносін чалавека і гісторыі (з’яўляюцца гістарычныя аповесці і раманы), чалавека і прыроды (моднай робіцца экалагічная тэматыка, якая пакуль не набыла трагізму Чарнобыля).

Расло і стылёвае майстэрства пісьменнікаў. У цэлым у пасляваенны перыяд адчуваецца імкненне аўтараў да загалоўкаў, якія б прыцягвалі ўвагу чытачоў парадасальнасцю, нечаканай вобразнасцю. Адсюль нярэдка ў назвах аксюмаран («Чужая бацькаўшчына» В. Адамчыка, «Святыя грэшнікі» А. Асіпенкі, «Салодкі боль», «Цяжкае шчасце» М. Гроднева, «Праклятая любоў» А. Жука, «Горкая радасць вяртання» Б. Сачанкі); антытэза («Як агонь, як вада» А. Лойкі, «Апошнія і першыя» Б. Сачанкі, «Гандлярка і паэт» І. Шамякіна); яскравыя метафары, параўнанні («Жменя сонечных промняў» Я. Брыля, «Жалезныя жалуды» Л. Дайнекі, «Падвышанае неба» В. Каваленкі, «Неруш» В. Казько, «Вочы і сон» Г. Марчука, «Блакiт і золата дня» У. Караткевіча, «Блакiтны вецер» М. Стральцова і інш.); афарызмы («I скажа той, хто народзіцца» В. Адамчыка, «Шануй імя сваё» В. Блакіта, «Запомнім сябе маладымі» Л. Дайнекі).

Сустрэкаюцца назвы, якія ў поўнай меры перадаюць нацыянальны архетып: «Усе мы з хат» Я. Сіпакова, «Людзі на балоце» І. Мележа.

Нельга не закрануць праблему ўдаласці ці няўдаласці выбару тымі ці іншымі аўтарамі загалоўкаў на працягу ўсёй творчасці. Разнастайнасцю вобразаў, своеасаблівым і багатым прадметным радам, звязаным з псіхалагічнымі працэсамі, вызначаюцца назвы ў творчасці А. Кулакоўскага («Нявестка», «Новыя сустрэчы», «Тут я живу», «Расце мята пад акном», «Твой шлях перад табой», «Родныя шыроты», «Расстаёмся ненадоўга», «Сустрэчы на ростанях», «Дабрасельцы»); Б. Сачанкі («Апошнія і першыя», «Ваўчыца з Чортавай Ямы», «Горкая радасць вяртання», «Чужое неба», «Вялікі Лес»); Л. Дайнекі («Людзі і маланкі», «Запомнім сябе маладымі», «Футбол на замяніраваным полі», «Меч князя Вячкі», «След ваўкалака», «Жалезныя жалуды»).

Выключна ўдалымі заўсёды былі назвы твораў Я. Сіпакова: «Жанчына сярод мужчын», «Усе мы з хат», «Сад людзей», «Журба ў стылі рэтра» і інш. У кожным творы пісьменніка як бы дрыжыць сардэчная нота – ад такой літаратуры прыбывала душэўнае цяпло.

Інакш з назвамі В. Быкава. Для яго характэрна не проста драматычнае светаўспрыняцце – яно было характэрна і для іншых пісьменнікаў-ветэранаў (напрыклад, цяжка параненага, безнадзейна хворага І. Мележа), а негатыўныя ўстаноўкі ў поглядах на жыццё. Адсюль і адпаведныя назвы: «Воўчая зграя», «Пайсці і не вярнуцца», «Знак бяды», «У тумане», «Аблава», «Праклятая вышыня», «Кар’ер» (хоць былі назвы і нейтральныя: «Трэцяя ракета», «Абеліск», «Яго батальён», але яны нецікавыя, нявобразныя). Мала хто з даследчыкаў заўважыў, што вышэйшы маральны закон у творах В. Быкава – не абсалютны, мараль прыстасоўваецца да грамадскіх супярэчнасцей. Але мастацкі талент В. Быкава бяспрэчны. Што ж тычыцца жыццёвых установак, то і тут усё заканамерна: які час – такая і філасофія. А людзі па характарах, тэмпераментах усе розныя.

Адным з найлепшых майстроў загалоўка лічыцца ў беларускім прыгожым пісьменстве Іван Шамякін, таму аўтар артыкула дазваляе сабе спыніцца на яго творчасці як найбольш характэрнай, тым больш, што ў 2011 г. святкавалася 90-годдзе з дня нараджэння пісьменніка, і яго з поўным правам літаратуразнаўцы назвалі «летапісцам эпохі» (У. Гніламёдаў).

І. Шамякін увайшоў у літаратуру апавяданнем «У снежнай пустыні» (1945). Ужо ў назве першага твора ёсць прыхаваны аксюмаран. І назва першай аповесці «Помста» (1945) прэтэндуе на шматзначнасць. Савецкі маёр Раманенка ў вызваленай Германіі знайшоў дом ката, які забіў яго сям’ю, але не здолеў адказаць тым жа ў адносінах да родных немца. Раманенка помсціць тым, што паказвае сябе намнога вышэйшым маральна за фашыста – ён не апускаецца да забойства. «Аповесць “Помста” застанецца ў гісторыі беларускай савецкай прозы дзякуючы сваёй выразна гуманістычнай і вельмі надзённай для таго часу ідэі» (Каваленка 2003, 24–5).

Малады І. Шамякін праславіўся яшчэ адным творам на ваенную тэму – раманам «Глыбокая плынь» (1949), за які атрымаў Сталінскую прэмію. Раман, сапраўды, наватарскі, а назва выключна ўдалая. Сам выраз – «глыбокая плынь» – хоць і не крылаты, але сустракаўся ў народным маўленні. Аднак у дачыненні да менавіта дадзенага сюжэта ён набыў асаблівую выразнасць і сямантычнае напавенне. Назва прама ўказвала на народны характар партызанскай барацьбы. У 2005 г. да 60-годдзя Перамогі на студыі «Беларусьфільм» рэжысёр М. Касымава зняла фільм паводле раманаў І. Шамякіна «Глыбокая плынь» і «Снежныя зімы». Кінастужка атрымала назву «Глыбокая плынь», і ўжо ва ўмовах іншага часу, амаль праз шэсцьдзсят пяць гадоў пасля заканчэння вайны, яе назва ўяўляецца нават больш сімвалічнай, чым у канцы 1940-х гг. – дзякуючы напластаванню розных культурных сэнсаў. Само слова «цячэнне» вызначае дынаміку і пастаянную змену падзей. «Глыбіня» выклікае цэлы ланцуг асацыяцый, выводзячы ўрэшце свядомасць на сэнс сакральны, метафізічны: «глыбокі» – значыць, важны, неадназначны, мудры. «Сапраўдная мудрасць не ляжыць на паверхні, а хаваецца ад чалавечых позіркаў у глыбіню, у іншы свет» (Серяков 2001, 24). Інакш кажучы, на глыбіні можна

спасцігнуць ісціну, сутнасць і прычыну шматлікіх з'яў рэчаіснасці. Пад «глыбінёй» разумеюць і ваду, і зямлю з яе падводнымі рэчышчамі, і падсвядомасць самога чалавека. Больш за тое, у міфалагічным мысленні водна-зямная глыбіня парадаксальна суадносіцца з нябеснай вышынёй, што выразна дэманструюць чарадзейныя казкі.

Пра тое, што Шамякіна хвалявала глыбіня (сутнасць) і першавыток розных з'яў, сімвалічна звязаных перш за ўсё з вобразам вады, сведчыць загаловак яшчэ аднаго яго рамана – «Крыніцы», створанага ў 1953–1956 гг. Крыніцы, як вядома, «б'юць з глыбінь», так што назва працягвае сімвалічную лінію першага рамана Шамякіна. Крытыкі ў 1950-я гг. ды і пазней шмат разважалі пра час, калі пісаўся раман, змены ў савецкім грамадстве пасля смерці Сталіна і выключную чуйнасць пісьменніка да разумення гэтых змен, не ўсе з якіх яшчэ праявіліся, тым больш не былі аформленыя ў пэўныя ідэалагічныя догмы. Інакш кажучы, пісьменнік заўважаў тэндэнцыі – тое, што хавалася ў глыбіні грамадскага быцця.

У народнай свядомасці крыніца – сімвал не толькі кожнага вытоку, першапрычыны з'яў і працэсаў, але і чысціні, сапраўднасці. Святая вада ў вёсцы Крыніцы, дзе адбываецца дзеянне рамана, не церпіць бруду і хлусні, выкрывае прыстасаванцаў і мярзотнікаў, выводзіць на свет добрыя імкненні і ўчынкi беларусаў.

У творах І. Шамякіна ўвогуле, як ні ў аднаго з айчынных празаікаў, шмат добрых, шчырых людзей. Нібы адпраўляючы іх у шырокую і доўгую дарогу (улічваючы працяглы шлях у літаратуры самога пісьменніка), ён назваў адзін са сваіх раманаў, які папярэднічаў «Крыніцам», – «У добры час» (1954). Назву твора можна інтэрпрэтаваць і як пажаданне героям на будучае, і як канстатацыю надыйшоўшага «добрага часу», адчування палёгкі і ўнутранай свабоды, разняволення духу. Тое, што краіна хутка аднаўлялася і квітнела, што людзі жылі на ўздыме і працавалі з энтузіязмам, аспрэчваць, безумоўна, нельга, хоць наўрад які час у нашым нацыянальным жыцці без агаворак можна назваць ва ўсім добрым.

Між іншым сам Шамякін пазней, праз дзесяцігоддзі, ацэньваў 1950-я гг., калі пісаліся «У добры час» і «Крыніцы», менавіта «добрым часам» і лічыў, што не было ў нашага народа, няхай і цяжкага, але такога шчаслівага (таму што дынамічнага) перыяду жыцця. З гэтым адчуваннем ён і пісаў у канцы 1950-х – пачатку 1960-х гг. сваю тэтралогію «Трывожнае шчасце» (1957–1965), адзін з лепшых твораў беларускай літаратуры пра вайну і пра каханне, вернасць, чалавечую сардэчнасць, абавязак, патрыятызм. Твор і сёння вельмі добра чытаецца. А назва яго стала крылатай, фактычна перыфразай.

Назва тэтралогіі (пазней, калі дадалася аповесць «Мост», – пенталогіі) заключае ў сабе аксюмаран. Заглавак жа адной з лепшых частак-апавесцей пенталогіі – «Агонь і снег» – з'яўляецца сінтаксічнай фігурай – антытэзай. Аповесць распавядае пра побыт і ваенныя дзеянні герояў-зенітчыкаў у Запаляр'і. Сімволіка назвы твора дастаткова глыбокая. Яна заключае ў сабе і часавыя (вайна), і прасторавыя (Поўнач) межы дзеяння твора; адну з глабальных міфалагічных дыхатамій – агонь і ваду (у выглядзе снегу); нарэшце агонь чалавечых пачуццяў – і холад сэрца згаістаў. Інакш кажучы, у назве – антаганізм, разлом, бездань. Але апошняя аповесць хронікі, у якой гаворыцца ўжо пра пасляваенныя часы, калі аднаўлялася не толькі гаспадарка, але і стасункі паміж людзьмі, носіць назву «Мост». Мост ва ўсіх нацыянальных культурах – сімвал злучэння, а таксама і пераходу ў новую форму быцця.

Выключную цеплыню чалавечых адносін выяўляе назва наступнага рамана І. Шамякіна – «Сэрца на далоні» (1964). Звычайна крытыкі звязваюць поспех твора з пафасам аднаўлення краіны пасля крытыкі М. Хрушчовым культу асобы Сталіна. Гэта, бясспрэчна, у творы прысутнічае. Але можна паглядзець на яго і як на апафеоз «добрага часу», пік развіцця савецкага грамадства ў яго станоўчай іпастасі. Да нейкага «зеніту» развіцця грамадства падвяла сама дынаміка станоўчых сацыяльна-культурных працэсаў, інерцыя аптымізму, выкліканая перамогай у вайне. Ад агульнай дэмакратызацыі жыцця, прарыву ў космас, высокага аўтарытэту СССР на міжнароднай арэне, поспехаў у сацыялістычным будаўніцтве і сам аўтар, і яго героі, хоць і не выказвалі гэта, у захапленні, у творчым гарэні, у жаданні жыць, працаваць, кахаць, адстойваць справядлівасць. Выключна ўдалы вобраз – жывое чалавечае сэрца на далоні хірурга Антона Яраша – робіць назву твора адной з лепшых у беларускай літаратуры, ды, бадай, і ў савецкай таксама. Назву рамана пазней шмат разоў выкарыстоўвалі і цяпер выкарыстоўваюць журналісты, якія, магчыма, і не ведаюць яе аўтара.

У літаратуры ідэал увасабляюць пэўныя персанажы. Адсюль заглавак яшчэ аднаго маштабнага твора І. Шамякіна – «Атланты і карыятыды» (1974) – пра архітэктараў. Назва – таксама сімвалічная. Як вядома, атланты і карыятыды – калоны ў выглядзе антычных скульптур, якія падтрымліваюць стрэхі збудаванняў. У міфалогіі Атлант трымаў на сваіх плячах Неба, уласна, увесь Сусвет. Раман – пра людзей, на якіх трымаецца грамадства, яго культура. Паказальна, што пэўныя ідэі, выказаныя героямі твора (а значыць, аўтарам) адносна горадабудаўніцтва, рэалізуюцца ўжо толькі ў наш час, а некаторыя і да сёння не рэалізаваныя. Раман атрымаўся, як заўсёды ў Шамякіна, чытабельны, сюжэтна напружаны, дынамічны.

Па творах Шамякіна нельга не заўважыць узростанне непрыняцця пісьменнікам шмат чаго ў тагачаснай рэчаіснасці. Адчуванне трагізму ў функцыянаванні грамадства выявіла назва рамана «Вазьму твой боль» (1979). Тут зноў вясковае жыццё, як у першых раманах, зноў рэтраспекцыя ў

ваеннае мінулае – у дзяцінства героя Івана Батрака. З’яўляецца ў назве не характэрнае для Шамякіна слова «боль»; і хоць блізка чалавек гатовы ўзяць яго на сябе, ад гэтага боль не знікае. Раман адлюстравыў нарастанне адчужанасці людзей адзін ад аднаго, паслабленне чалавечых сувязей, пачуццё адзіноцтва ў нераўнадушнай да грамадскіх праблем асобы.

Неабходна сказаць, што супраць абывацельскай псіхалогіі пісьменнік горача і шчыра паўставаў і ў іншых сваіх творах. Асабліва паказальны ў гэтым сэнсе раман «Снежныя зімы» (1968), бадай, найменш падзейны з усіх. Назва твора хутчэй імпрэсіяністычная, чым сімвалічная, якіх у Шамякіна большасць: выклікае адчуванне свежай прахалоды і чысціні – як і на душы ў сталага і шмат перажыўшага чалавека – героя твора Івана Антанюка.

У назвах апошніх сваіх раманаў І. Шамякін звяртаецца да міфалагічна-рэлігійнай сімволікі. «Зеніт» (1987) – тэматычна і сэнсава працягвае «Агонь і снег». Гэта апошняе шамякінскае «бывай» сваёй ваеннай маладосці, таварышам, з якімі побач ваяваў... Зеніт – вышэйшая кропка з сямі напрамкаў свету (поўдзень, поўнач, усход, захад, зеніт, надзір і цэнтр); у міфалагічнай свядомасці – вышэйшы гадавы (або сутачны) пад’ём сонца, канчатковая перамога святла над цемрай, сталец Бога. Раман распавядае пра апошнія месяцы вайны; ён прасякнуты святлом, сентыментальнымі пачуццямі, ціхай, шчымлівай настальгіяй, аднак і радасцю, што ўсё гэта – было.

Зусім іншы настрой у рамане «Злая зорка» (1987) – па сутнасці адзіным у беларускай прозе буйным творы пра аварыю на Чарнобыльскай АЭС і самым трагічным з раманаў Шамякіна. Вобраз палыннай зоркі ўзяты з Апакаліпсіса, яна прарочыць канец свету. Сапраўды, адчуваннем вычарпанасці дзяржаўнай савецкай, камуністычнай улады, сімвалам чаго і стала Чарнобыльская катастрофа, жылі тады ўсе нераўнадушныя да грамадскіх праблем людзі.

Усе аповесці 1990-х і нулявых гадоў І. Шамякіна здаюцца песімістычнымі. Але яшчэ А. Герцэн гаварыў пра пісьменнікаў: «Мы не ўрачы, мы – боль». Інакш кажучы, мастакі як ніхто іншы здольныя суперажываць пакутам народа, з трывогай думаць пра лёс краіны.

У І. Шамякіна паміж загаловамі і самімі творамі ўзнікае моцнае сэнсавое поле. А багата семантычныя назвы фарміруюць пэўную сістэму адносін паміж асноўнымі вобразамі-сімваламі ўсіх твораў на працягу жыцця аўтара. Вобласць значэнняў сімвалаў заўсёды шматзначная. Утвараючы гняздо ўзаемных сувязей, яны і даюць уяўленне пра той пазытывны свет, які складае асаблівасць дадзенага аўтара. У І. Шамякіна гэта – аб’ёмная шматпланавасць, амаль адэкватная шматпланавасці самога жыцця, у асноўным звязаная з містычнай прасторай (глыбіня/нябёсы) і пачуццёвай сферай (добры/злы, шчасце/боль).

У цэлым загаловкі твораў беларускіх аўтараў пасляваеннага перыяду (да «разлому» сярэдзіны 1980-х гг.) звязаны са зменлівым жыццём і, як само жыццё, не зводзяцца ні да адной мадэлі. Як тэматычна, так і стылёва яны вызначаюцца разнастайнасцю. Хоць часам выяўлялася ў заглаўках знешняя публіцыстычнасць, але беларускія прайзідкі імкнуліся працаваць на мастацкім, выяўленчым узроўні, на ўзроўні арганічнасці, цэласнасці матэрыялу жыцця і літаратуры, яго пластычнасці. Заглаўкі твораў беларускіх аўтараў сведчаць і пра высокую культуру беларускага савецкага грамадства, і пра значнае майстэрства саміх аўтараў. Назвы многіх твораў актывізавалі чытацкае ўспрыняцце, больш за тое, увайшлі ў свядомасць некалькіх пакаленняў, нарадзілі трывалыя семантычныя рады, пэўны светапоглядны нацыянальны комплекс («Векапомныя дні», «Людзі на балоце», «Усе мы з хат», «Трывожнае шчасце», «Сэрца на далоні»). Дзякуючы памяці – нават не саміх твораў, а іх назваў – у многім захоўваецца этнічная традыцыя, а значыць, цэментуецца нацыя.

Вялікая колькасць удалых назваў, да якіх і рускім пісьменнікам далёка, сведчыць пра сталасць беларускай літаратуры. Назвы твораў 1940–1980-х гг. яскрава дэманструюць, што нават аўтары другога рада, белетрысты, былі здольныя на адкрыцці новых тэматычных, праблемных, вобразных пластоў рэальнасці, якія б у далейшым развіліся ў сапраўдную літаратурную класіку – класіку новага тысячагоддзя. На жаль, не атрымалася: сацыяльна-палітычныя і эканамічныя працэсы канца 1980-х – пачатку 1990-х гг. прыпынілі магутны рух айчынай літаратуры.

ЛІТАРАТУРА

- Каваленка В. Іван Шамякін. Нарыс жыцця і творчасці. Мн., 1980.
 Ламзіна А. М. Рама произведения // Литературная энциклопедия терминов и понятий. М., 2003.
 Рагойша В. Тэорыя літаратуры ў тэрмінах: Дапам. Мн., 2001.
 Серяков М. Л. «Голубиная книга» – священное сказание русского народа. М., 2001.
 Хализев В. Е. Теория литературы: Учеб. М., 1999.
 Шамякіна Т. І. Сімволіка заглаўкаў твораў беларускай літаратуры перыяду Вялікай Айчыннай вайны // Вялікая Айчынная вайна ў мастацкай літаратуры: Матэрыялы Рэсп. навуц. канф. (Мінск, 27 крас. 2005 г.). Мн., 2007. С. 31–37.
 Энциклопедия литературы и искусства Беларуси: У 5 т. Мн., 1985. Т. 2.

Паступіў у рэдакцыю 15.06.11.

Таццяна Іванаўна Шамякіна – доктар філалагічных навук, прафесар, загадчык кафедры беларускай літаратуры і культуры. Кола навуковых інтарэсаў – беларуская літаратура, гісторыя сусветнай культуры, славянская міфалогія, усходняя міфалогія,

псіхалогія творчасці. Аўтар каля 15 праграм для базавай школы і ВНУ, у тым ліку 5 тыпавых (4 – у суаўт.), больш за 10 вучэбных дапаможнікаў па чытаемых дысцыплінах. Мае каля 400 публікацый, сярод якіх тры манаграфіі, 3 навукова-папулярныя кнігі, каля 15 падручнікаў для базавай школы і ВНУ, шматлікія артыкулы ў энцыклапедыях, рэцэнзуюемых часопісах, грамадска-мастацкіх часопісах. Член Экспертнага савета ВАК Рэспублікі Беларусь, Вучонага савета БДУ, Вучонага савета філалагічнага факультэта. Акадэмік Міжнароднай славянскай акадэміі навукі, культуры і мастацтваў. Член Прэзідыума Саюза пісьменнікаў Беларусі. Узнагароджана медалём Францыска Скарыны. Мае званне «Выдатнік адукацыі».

С.Я. ГОНЧАРОВА-ГРАБОВСКАЯ

ЖАНРОВАЯ СТРАТЕГИЯ СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЯЗЫЧНОЙ ДРАМАТУРГИИ

Раскрывается жанровая поливекторность современной русскоязычной драматургии Беларуси (социально-бытовая, социально-психологическая драма, монодрама, драма-притча, историко-биографическая драма, комедия, трагикомедия и др.). Показано обновление жанрового канона, изменение традиционной структуры драматического произведения на примере пьес Е. Поповой, А. Курейчика, К. Стешика, П. Пряжко, Н. Халезина и др.

The article deals with multivector nature of genres of contemporary Russian-language drama in Belarus (social and domestic drama, social and psychological drama, parable drama, historical and biographical drama, comedy, tragicomedy, etc.). The example of the plays by E. Popova, A. Kureychik, K. Steshik, P. Priazhko, N. Khalezin, etc. allows us to demonstrate how the genre canon updates and how the traditional structure of drama work changes.

Процесс жанрового моделирования в русскоязычной драматургии Беларуси свидетельствует о том, что драматурги стремятся подвергнуть ревизии традиционную структуру драматического произведения, обновить жанровый канон классической драмы, придавая особое значение реактуализации философских проблем, созвучных современности.

В художественной парадигме русскоязычной драматургии присутствуют разные жанровые модели. Среди них — *историческая* и *историко-биографическая драма* («Исповедь Пилата», «Пьемонтский зверь», «Скорина» А. Курейчика), *социально-бытовая и социально-психологическая драма* («Прощание с Родиной», «Тонуший дом» Е. Поповой, «Белый ангел с черными крыльями» Д. Балыко), *лирическая драма* («Три Жизели» А. Курейчика), *мелодрама* («Адель» Е. Таганова, «Незванный гость» С. Бартоховой), *монодрама* («Яблоки» К. Стешика, «Поколение Jeans» Н. Халезина), *драма-притча* («Я пришел» Н. Халезина, «Потерянный рай» А. Курейчика). Активно утверждается *комедия* («Яблочный спас» А. Делендика, «Столица Эраунд» С. Гиргеля, «Женщины Бергмана» Н. Рудковского, «Нужен муж для поэтессы» Е. Поповой, «Осторожно — женщины!» А. Курейчика, «Поле битвы» С. Бартоховой), но практически исчезла в ней сатира («Султан Брунея» А. Делендика). Реже встречается *трагикомедия* («Хартия слепцов» А. Курейчика, «Баловни судьбы», «Маленькие радости живых» Е. Поповой, «Отражение в зеркале» С. Бартоховой). Как и в русской драматургии, популярными стали *римейки* («Театральная пьеса» А. Курейчика, «Жизнь и смерть Квентино Тарантино» С. Гиргеля) и *драма абсурда* («Настоящие» А. Курейчика, «Трусы», «Урожай» П. Пряжко). Подобная жанровая поливекторность позволяет говорить о креативном развитии драматургии, чего не наблюдалось в предшествующий период.

Современный вариант *историко-биографической драмы* представляет пьеса А. Курейчика «Скорина» (см. Курейчик 2006), в которой автор формирует новый миф о Ф. Скорине, переводя его в полемично-дискурсивное поле квазибиографии, подвергая серьезной коррекции соотношение «*историческая личность* – *художественный образ* – *миф*».

Драматург обновляет эстетические ресурсы историко-биографической драмы и создает модель художественной обработки биографии, беспорно ориентируясь на историко-биографические факты. При этом А. Курейчик прибегает к их мифологизации, одновременно следуя агиографической традиции «жития» и канонизированному образу Скорины. В данном случае уместен паратермин «биографии» «Βίος» (от греч. «какая-либо история из жизни») (см. Аверинцев 1989, 7–9), что в большей степени соответствует биографическому дискурсу данной драмы, где Скорина предстает как биографически-инвариантный миф белорусской культуры. Как верно отмечает сам автор, «это не биография и даже не историческая стилизация. Это взгляд современника на современника, хоть и через призму неких исторических реалий» (Курейчик 2006, 362).

Прием «рубрикации» (С. Аверинцев), свойственный нормативному жанру биографической драмы, автором нарушается: он не придерживается точных дат. Так, например, ученую степень доктора Скорина получает в 1512 г., а не в 1513 г. Известно, что в 1525–1529 гг. он женится на Маргарите (вдове Юрия Одверника).

В основу сюжета пьесы положены знаковые и незнаковые моменты реальной судьбы ученого-подвижника, отражающие три периода его жизни – молодость, зрелый возраст, старость. Сюжет дробится на главки, смонтированные в дискретной временной последовательности. Любовь Скорины к Родине пронизывает художественную структуру драмы и выражается в воспоминаниях о семье, детстве, родных местах. Семейная интрига в пьесе является не менее важной и судьбоносной, чем на-

учная и просветительская карьера. Этому подчинен и монтаж биографической хроники, ориентирующий на целостное восприятие личности ученого и человека.

Первая и последняя сцены зеркально отражают друг друга. События происходят в Праге, в 1551 г., во дворце Королевы, где Скорина работает садовником и лекарем. Он смертельно болен, но с этим смирился, философски понимая неизбежность и закономерность данного итога. А. Курейчик стремится выявить доминанту в самой природе креативной личности Скорины: служение истине, своему делу, прижизненная слава, драма личной жизни. В новой рецепции биографического мифа соответственно расставляются новые акценты: с одной стороны, любовь к родному краю и боль за него, с другой – нежелание туда возвращаться. Антиномия выступает решающей силой в развитии внутреннего конфликта Скорины. Об этом свидетельствует горькая его «прадмова»: «У каждого человека есть родители: мать, отец. Закон Божий и Природный предписывает всякому любить и почитать родителей своих, яко и родителям беречь и лелеять детей своих. Всяк, кто сеет вражду между ними, противен Господу и природе. Умными и смелыми – гордятся... Так почему же держава наша, коя есть родительница всякого гражданства своего, так жестока и беспощадна к лучшим детям своим? Отчего с такою легкостью отрекается от них за малейшую провинность и строптивость? Да, очерствело сердце Литвы... А потому так много блудных сынов и дочерей литвинских и из Полоцка, и из Менска, и Новогрудка, Могилева, Трокая, Вильно и всех городов и весей ходит и будет ходить по всем концам земли, отлученные от матери из-за своей безбрежной любви...» (Курейчик 2006, 53). Он – один из этих «блудных сынов», которые любят Родину, но умирают на чужбине.

В целом А. Курейчику удалось создать убедительный художественный образ Скорины, не злоупотребляя авторской свободой художественного вымысла, сохраняя жанровый код историко-биографической драмы как биографически-инвариативного мифа.

Жанровый вектор *социально-бытовой* драмы представлен пьесой Е. Поповой «Тонущий дом» (2007). Ее сюжет экстраполирован на архаический миф о всемирном потопе, что придает пьесе притчевый характер. Дом, в котором живут социально незащищенные пенсионеры, молодожены, мать-одиночка, затапливается водой. В этой экзистенциальной ситуации проявляется нравственная сущность человека. Тонущий дом адекватен реальности и в то же время метафоричен. Это социум с его негативными проблемами. Драматург разрушает устойчивый архетип *дома* как опоры в житейских бурях и выстраивает художественное пространство пьесы в трех аспектах: *бытовом*, создающем образ дома в реальной действительности, *социальном*, воспроизводящем модель общества, и *бытийном*, где дом становится символическим воплощением вселенной, определяющей бытие героев. Бытовое, социальное и бытийное становятся единым целым в художественном мире Е. Поповой, в центре которого находится человек.

Действие пьесы выстроено по принципу причинно-следственных связей, развивается стремительно не только за счет событий и поступков героев, но и микрокульминаций внутри эпизодов, усиливающих драматическую ситуацию незащищенности человека. Конфликт решается по линии бинарной оппозиции *я – социум* и носит субстанциальный характер, отражая противоречия общества, которые не разрешимы ни на уровне сюжета, ни в реальной жизни, что делает такой конфликт неисчерпаемым. Е. Попова воплощает в пьесе изначально негармоничное бытие, несущее значение неидеальной онтологии. Драматург не дает готовых рецептов, он заставляет читателя более критично взглянуть на окружающий мир и сделать соответствующий вывод.

В заключительной ремарке говорится о том, что все происходящее – театр. Прием «театр в театре» снимает остроту социального негатива лишь условно, как это подобает искусству, но оставляет проблему открытой, как диктует сама жизнь. И в то же время автор вселяет надежду на лучшее, и эта надежда связана с ребенком. Проблематика и поэтика этой пьесы свидетельствуют о том, что Е. Попова продолжает традиции реалистической драмы, обновляя ее стилистику постреалистическими интенциями.

Проблемой современной *социально-психологической* драмы становится личность со сложной психикой, ощущающая себя потерянной в этом мире. Эстетическая позиция «неустройства» является закономерной для пьес молодых драматургов. Об этом свидетельствует пьеса «Белый ангел с черными крыльями» (2005) Д. Балыко, в центре внимания которой – шокирующая правда о страшном одиночестве, всеобщем непонимании личности, не находящей нравственной опоры в обществе. Интрига обнаруживает себя уже в завязке пьесы: у девушки установлен ВИЧ-положительный. Роковая ситуация определяет дальнейший ход событий и раскрывает жизненные перипетии Нины, которые в итоге приводят ее к самоубийству.

Внешний конфликт выстроен на противостоянии «отцов и детей» и постепенно переходит в конфликт внутренний – «в сферу мироощущения», акцент делается на противоречии в душе героя. Нина чувствует себя одинокой и никому не нужной. Архетип семьи утрачивает свое традиционное значение как опоры, демонстрируя изоляцию и разлад героев, живущих под одной крышей. Атмосфе-

ра, царящая в семье, является причиной одиночества героини. И в то же время обнаруживает связь с социальными процессами времени – с духовной атмосферой постсоветской действительности.

К трагическому финалу – самоубийству приводит своего персонажа и К. Стешик в пьесе «Мужчина – женщина – пистолет» (2005). Причина та же – гнетущее одиночество: «...абсолютное!.. Навсегда!.. Понимаешь?! Я – один!.. Один!..» (Там же 2005, 22). Осознание того, что жизнь не получилась, порождает безнадежность и ощущение невозможности что-либо изменить. «Это мрак, серая пустота, конец фильма, ничего не переменится» (Там же 2005, 22). У героя этой пьесы фильма не вышло. Его жизнь, как «плохое советское кино»: рос без отца, мать умерла, квартиру продал, мечту о красивой жизни не реализовал. Фотография из французского фильма, на которой были изображены молодой Бельмондо, в шляпе, а рядом с ним – девочка, оказалась для героя утраченной иллюзией о счастье. Он просит женщину «симулировать хоть как-нибудь кусочек настоящего счастья... хоть на чуточку... оказаться за дверью... пусть и не на самом деле... но просто поверить... Франция... улицы Парижа... прозрачный воздух Я – Бельмондо, ты – девочка в белой водолазке» (Стешик 2005, 22), но получает отказ. Мужчина запутался в жизни и оказался в пустоте, выход из которой – смерть... Как *post factum*, разговор женщины по мобильному телефону свидетельствует о том, что у нее «свое кино», свои повседневные заботы, своя жизнь, в которой для него не нашлось места. Так в современной русскоязычной драматургии утверждается тип *героя-жертвы*, что свойственно и пьесам русских драматургов («Пластинин», «Агасфер», «Черное молоко» В. Сигарева, «Терроризм» братьев Пресняковых, «Культурный слой» братьев Дурненковых) – представителей «новой драмы». В них смерть становится избавлением от мук земных, от одиночества в этом мире и выражает надежду на лучшее в мире потустороннем. Как правило, экзистенциальная ситуация выбора для одинокого молодого человека завершается трагически: самоубийством или насильственной смертью.

В современной русскоязычной драматургии эксплицитно присутствует эстетический код *драмы абсурда* (парадоксальность, аномальность, алогизм, совмещение несовместимого, редукция комического и трагического, нарушение постулата коммуникации, нарушение причинно-следственных связей и др.). И это закономерно, так как абсурд стал средой существования человека конца XX – начала XXI в., что обусловлено кризисом бытия, который драматурги стремятся выразить средствами абсурдистов, уже известными как русской (Д. Хармс, А. Введенский), так и европейской драматургии (С. Беккет, Э. Ионеско, С. Мрожек, Г. Пинтер). При этом наблюдается явное нарушение нормативности драмы абсурда, что приводит к ее модификации и обновлению, но не отказу от конвенциональности. Об этом свидетельствуют такие пьесы, как «Настоящие» А. Курейчика (см. Курейчик 2006 [а]) и «Урожай» П. Пряжко.

В центре внимания пьесы П. Пряжко «Урожай» (см. Пряжко 2009) – нравственный предел эпохи потребления. Пронизанная иронией и самоиронией, она поднимает актуальные проблемы социума и отражает поэтику современной «новой драмы», инновационность которой сводится, с одной стороны, к эстетическому примитивизму, с другой – к философской обобщенности. Она сочетает в себе рудименты абсурдизма и релятивистской драмы, предполагающие смысловую зависимость от интерпретатора. В наше время «катастрофического сознания» (М. Мамаладзе) П. Пряжко стремится установить новые отношения между реальной и выдуманной действительностью, отходя от прежних канонов и штампов, формируя новую театральную мифологию. Как и представители неоавангардистского театра второй половины XX в. (Г. Грасс, С. Мрожек, Г. Пинтер, В. Гавел и др.), он стремится сделать театр «аналогом жизни».

Следуя этому постулату, драматург выстраивает сюжет пьесы «Урожай» на привычном бытовом материале. Характеристика мира и героев изначально не выглядит (как и у С. Беккета) условной. Скорее, напротив, – все подчеркнуто обычно, почти «реально»: сад, деревья, яблоки. Место локализовано и в то же время открыто. Время выражено порой года (приближается зима). Реалистическая достоверность – только первый слой пьесы «Урожай». Гораздо важнее подтекст, его метафоричность. П. Пряжко избегает единственно возможного смыслового наполнения. Автор стремится универсализировать узнаваемую жизненную ситуацию (сбор урожая яблок), экстраполировать ее на модель социума в целом, подать бытовые проблемы как проблемы бытийные.

Как и в драме абсурда, в пьесе отсутствует интрига, однако соблюдается традиционная структура (завязка, кульминация, развязка). Молодые люди (Егор, Валера, Ира и Люба) собирают яблоки и кладут их в ящики. П. Пряжко делает акцент (как и С. Мрожек) на парадоксальности ситуации, в которую попадают герои: они знают, как правильно собирать яблоки, но делают все наоборот. Метафизика их действий сводится к тому, что вместо бережного отношения к яблокам они прибегают к варварским методам их сбора: сбивают их ящиками, трясут деревья, ломают ветки. Процесс сбора яблок считают «прикольным». В финале мы видим, что урожай собран, при этом его объем превышает тот, что оставили их предшественники. Герои покидают сад, считая, что все сделали «нормально».

Сад в пьесе является семантическим и структурообразующим началом. Это метафора, расшифровать которую не трудно. Мифологема *дерево* обозначает символ жизни, символ познания. Это

фундаментальный культурный символ, репрезентирующий вертикальную модель мира, аккумулирующую бинарные оппозиции (земля – небо, добро – зло). Сад – это и символ гармонии, упорядоченности бытия. Его плоды – материальные и духовные блага, которыми распоряжается человек.

П. Пряжко в простом сюжете показал жестокое и потребительское отношение молодых людей к этому благу. Если в европейской драме абсурд представлял реакцию на ситуацию отчуждения индивидуума, его безнадежность и безвыходность, то в современном контексте эти противоречия представляют другие акценты. Молодые люди П. Пряжко – «одноклеточные», простейшие, для которых высокие материи не подвластны, а жизненные потребности низменны. Драматург показывает деградацию индивида как социокультурный знак. Если беккетовский человек – потерянный в мире, то герой Пряжко в этом мире существует сам по себе.

Универсальная мифема «*маленький человек*», используемая драматургами-абсурдистами (Беккет, Пинтер, Мрожек), в пьесе П. Пряжко претерпевает метаморфозу: образ-мифема «*маленький человек*» утрачивает мифические черты и демонстрирует его деградацию, констатирует необратимую редукцию до «простейшего», живущего по инерции, поступающего так, как удобно.

«*Маленький человек*» (Валерий – Ира, Егор – Люба) в пьесе «Урожай» представляет и деконструкцию образа-мифа Адама и Евы. Запретный плод – *яблоко*, сорванное в саду, лишило когда-то Адама и Еву *рая*. Однако не «по зубам» оно оказалось героям П. Пряжко: Люба решила попробовать яблоко, но сломала зуб. Вот почему в их определении яблоки – «дебильные». Налицо страшная ирония, явно выраженная брутальным способом. Путь познания человека чреват, а путь, избранный героями пьесы, страшен своими последствиями: собранный ими урожай оказался непригодным. Молодые люди самоутверждаются, но каким способом?

Конфликт данной пьесы отличается от классического варианта конфликта: он разрешается в подчеркнуто умозрительном плане, выстраивается на противопоставлении правильного – неправильно-му, нормального – парадоксальному. Он носит универсальный характер и заключается в попытке молодых людей справиться с поставленной задачей – сбором яблок. Естественно, данный тип конфликта не находит разрешения в рамках пьесы и допускает множество трактовок. Последнее тесно связано с пониманием абсурдистами человеческой истории как бесконтрольного слепого механизма (влияние философских взглядов Шопенгауэра), как явления циклического, повторяющегося вновь и вновь и потому бессмысленного. Вот почему в пространственно-временной структуре «Урожая» важную роль играет мифологема *круга*, свойственная поэтике абсурда (С. Беккет «В ожидании Годо», Ф. Аррабаль «Фандо и Лис»). *Круг* выражает идею единства, бесконечности, выступает универсальной проекцией. Его внутренний простор ограничен и в то же время безграничен, он символизирует космогонию и эсхатологию. Как и С. Беккет, П. Пряжко точку не ставит. Эта принципиальная незавершенность вытекает из «философии абсурда», которая сводится к тому, что разрешимых проблем вообще нет, все повторяется по спирали, или по кругу. Очевидность иронического универсализма в пьесе выражена буквально: яблоки, которые были собраны другими, тоже были сложены в ящики без дна.

Как известно, в драме абсурда наблюдается корреляция комического и трагического, что дает право пьесы этого ряда атрибутировать как трагикомедии, трагифарсы и фарсы. Жанровый подзаголовок «Урожая» – комедия. Комическое в данной пьесе выражено в противоречии, заложенном в ее идейно-эстетической концепции: несоответствии желаемого и истинного, логики и антилогики. Стремясь к правильному сбору урожая, герои постоянно нарушали его правила. Попытка починить ящики оказалась тщетной. Повторяемость иррациональных действий превратилась в порочный круг. Причина всему – не только отсутствие навыков забивать гвозди, но и «болезни», обусловленные пребыванием человека на свежем воздухе: аллергия – у Игоря, насморк – у Иры, давление – у Любы, агорафобия – у Егора. Обыгрывая мифему-образ «*сизифов труд*», драматург бытового уровня выводит на универсальный, придавая ему иронический характер.

Трагическое – в подтексте пьесы, вербально оно выражено в заключительной ремарке: «Над истерзанным садом опускается ночь, всходит луна. Идет снег» (Пряжко 2009, 101). Однако трагического в традиционном понимании здесь нет, «есть только стойкое чувство трагичности существования» (Пави 1991, 387). При этом финал свидетельствует о нарушении механизма жанрового ожидания, механизма психологического ожидания зрителя/читателя.

Что касается вербального уровня пьесы «Урожай», то он выражается средствами скорее комизма, чем абсурда. По форме диалог в ней вполне традиционен, реплики и отдельные фразы в основном закончены. П. Пряжко не использует «языковой абсурд», в котором язык становится метафорой человеческого существования, а «трагедия языка» соответственно экзистенциальной трагедией, формальным выражением «эмоционального и когнитивного смятения» (Пави 1991, 192). В его диалогах скорее просматривается традиция С. Беккета, проявляющаяся в повторах («В ожидании Годо»). Повтор становится не сюжетно-, а смыслообразующим, раскрывающим отсутствие у молодых людей элементарных навыков, их беспомощность.

Как и в пьесе Г. Пинтера «Сторож», в «Урожае» важную и значимую роль играют реквизиты. В данном случае – это ящики и яблоки. Они являются героями пьесы, вступают в конфликт, ведя соб-

ственную интригу. Создавая сценическую атмосферу, они не только характеризуют героев, но обладают собственным символическим значением, открывая тем самым дополнительные смысловые перспективы. Битые яблоки и дырявые ящики олицетворяют ложность, псевдоплоды, псевдорезультаты человеческого труда, демонстрируют отношение человека к миру. Так П. Пряжко постигает онтологическую абсурдность мироздания, делая установку на такой вид абсурда.

Пьеса «Урожай» – постабсурдистская. В ней редуцируются беккетовские минимализм и амбивалентность, что расширяет традиционные параметры драмы и придает ей высокий ранг условности. Такое понятие «философии абсурда», как самосознание, трансформируется драматургом в соответствии с жизнью и культурой XX в., соединяя современную философию и художественную практику с реалиями повседневной жизни. П. Пряжко не ставит цели учить зрителя, его задача – показать очевидное неблагополучие и заставить задуматься над сущностью «инфантильного поколения».

Обновляет художественную структуру драмы абсурда П. Пряжко и в пьесе «Трусы» (2005). Он выстраивает ее из фрагментов, опровергающих перманентную «текстуру» как последовательное чередование разных драматургических сегментов. Ризоморфная фактура в традиции Д. Хармса свидетельствует о трансмутации драматических паражанровых единиц, состоящих из «кусков», эпизодов, диалогов, «разговоров трусов», размышлений. За внешней абсурдно-чернушной оболочкой произведения – безнравственность и бездуховность, имеющие место в нашей жизни. Персонажи пьесы – представители той части общества, для которой не важны общечеловеческие ценности, высокая материя духа, их устраивает низменное и пошлое. Трусы – метафора, олицетворяющая дикую, уродливую жизнь, фетиш для Нины, ради них она живет, в них – смысл и цель ее жизни. Автор раскрывает чудовищную деградацию не только главной героини, но и ее окружения (шантажист милиционер, злые соседки и др.). Абсурдная ситуация доводится до гротеска. К сожалению, пьеса изобилует ненормативной лексикой и пошлыми пассажами, откровенной вульгарностью, что снижает ее эстетический уровень, переводя в ранг субкультуры.

Монодрама как жанровая модель проявила себя в пьесе Н. Халезина «Поколение Jeans» (2006). Подобно Е. Гришковцу, Н. Халезин выступает в одном лице: автор – актер – режиссер. Лиро-эпическая природа монодрамы позволила драматургу вести откровенный разговор со зрителем, говорить не только от первого лица, но преимущественно о себе, о своем поколении. Герой-рассказчик – alter ego драматурга. В то же время он выполняет и другие функции (сам создает драматургическую ситуацию, сам ищет пути выхода из нее), является не только носителем, но и адресатом информации. В монологической структуре пьесы находит свое выражение частная жизнь героя (арест, суд, тюрьма), эгоцентризм его «Я». Проблема экзистенциального разграничения «Я» и «не Я», «Я» сейчас и «Я» вчера становится единственной и определяющей. Чувствуется рефлексия героя, его переживание, стремление вызвать в «безмолвном» собеседнике отклик. При этом действие как таковое отсутствует, его заменяет рассказ, содержащий концентрацию драматических событий, их внутреннюю коллизию. Историко-биографические факты, положенные в основу сюжета, отражают время 1970-х гг., когда модны были джинсы, и период конца XX в., когда они стали символом поколения свободных людей. Герой самоидентифицирует себя с ними.

Оригинально выстроено автором и структурное поле монолога «Я–Я». В монологическую конструкцию включены предполагаемые диалоги, которые имели место в жизненных ситуациях (диалоги продажи джинсов, допросы в милиции и др.). В отличие от монодрам Е. Гришковца в данной пьесе «поток сознания» перебивается музыкальными спецэффектами, выполняющими функцию ремарок-пауз. По своей стилистике монодрама «Поколение Jeans» близка пьесам-verbatim («Театр. doc»), в художественной структуре которых автобиография выступает документом героя и эпохи, а искреннее и доверительное повествование сочетается с негативом социального характера.

Драма-притча как жанровая модификация не так часто встречается в практике драматургии XX в. (Б. Брехт, Ж.-П. Сартр, К. Чапек, А. Володин, С. Алешин, А. Казанцев, Г. Горин). Ее появление в русскоязычной драматургии Беларуси свидетельствует не только о расширении жанрового диапазона, но и стремлении авторов к философским обобщениям, метафоризации и аллегории, что характерно для современной литературы в целом.

На смену *классической притче* с ее дидактизмом, «иносказательным поучительным смыслом религиозно-нравственного характера» (Михнюкевич 1997, 205), «морализаторской премудростью назидания» (Тюпа 1999, 384) пришла *современная*, в которой философская проблема выводится на универсальный уровень и последовательно раскрывается этическая концепция.

В этом плане интерес представляют *драмы-притчи* «Я пришел» (2005) Н. Халезина и «Потерянный рай» (2002) А. Курейчика. Они отражают два типа притчевой организации действия. Сюжет «Потерянного рая» выстроен на библейской притче о Кайне и Авеле. Сюжет пьесы «Я пришел» реализует гипотетически выдуманную ситуацию, которая метафорически переосмысливает действительность и раскрывает философскую проблему, показывая героя в момент этического выбора. Каждая из пьес призывает задуматься о смысле жизни, выбрать свой путь к счастью.

В *драме-притче* «Потерянный рай» А. Курейчик апеллирует к традиционному сюжету, известному мировой литературе, – библейскому мифу о Кайне и Авеле. Как известно, в мировой литературе его

использовали Дж.-Г. Байрон («Каин») и Дж. Мильтон («Потерянный рай»). Следуя своим предшественникам, белорусский драматург дает новую, нестандартную его трактовку, актуализируя морально-философский смысл притчи, заставляя современников задуматься над проблемой выбора между добром и злом, абстрагироваться, увидеть символы и знаки вечного, вневременного, духовного.

Внутренняя конфликтность пьесы строится на противостоянии между Каином и Авелем, их отношении не только к Богу, но и к миру, к поиску Эдема. Антитеза заложена и в характерах братьев, воплощающих два полюса: добра – зла, материального – духовного. Каин и Абель выражают бинарные архетипы человека: один – бунтарь, жаждущий свободы, решивший быть независимым от Бога; другой – покорный, верующий в Господа. Один послан, как говорит Ева, «устроить меня и отца твоего, чтобы не забывали», другой – ангел, «чтобы утешал нас и утолял печали наши» (Курейчик 2006 [б], 127). Драматург использует разные варианты архаичного мифа, связанные с соперничеством двух братьев – доброго и злого, кроткого и жестокого. Вот почему в пьесе А. Курейчика Каин представлен благородным, мужественным, умным и вместе с тем физически слабым человеком – «худым» и «хилым». Автор идет по линии от противного: его Каин – носитель духовного начала, а не материального. Имя Каин свидетельствует о принадлежности к ремеслу (семантика корня *qin* – «ковать») (см. Синило 1998, 197). Существует и другое толкование (Каин от *канна* – «приобретать собственность»). Однако в пьесе, как и в Библии, он – земледelec. Но драматург, используя другие версии мифа, наделяет Каина талантом музыканта (хорошо играет на свирели), что было свойственно его потомкам. И в то же время он – кузнец. Об этом мы узнаем в сцене борьбы с Авелем.

Образ Каина, созданный драматургом, сложен и противоречив. Каин одобряет поиски Эдема, с пониманием относится к отцу и матери. Он – их любимец. Мать называет Каина «отрадой», но упрямство сына вызывает у нее тревогу, так как он не может смириться с тем, что Бог лишил отца Рая, фактически – смысла жизни. Поводом для конфликта между братьями послужило жертвоприношение Богу. Драматург сохраняет эту коллизию, но не следует библейскому тексту (см. Библия 1989. Бытие 4. 1–2, 9), таящему «загадку», связанную с мотивом преступления. Известны три его версии – зависть, ревность, гордыня. Каин восстал против воли Бога, не выдержал испытания, был проклят и обречен на изгнание и скитание. На нем «каинова печать» – печать порока и преступления, печать нераскаянной вины. В пьесе «Потерянный рай» Каин тоже приходит в негодование, когда Господь принимает не его жертву, а Авеля. В нем зреет бунт, но не против брата. Он вступает в диалог-спор с Богом.

А. Курейчика интересует не столько мотив преступления, сколько ответ на вопрос: почему человек стремится найти Рай? Каин пытается понять, почему для отца поиски Рая стали целью жизни. Когда Господь предлагает остаться в Раю, он отказывается, просит простить и вернуть туда отца, но получает отказ.

Философская квинтэссенция смысла жизни раскрывается в попытке объяснить Богу, что значит для людей потеря Рая: «...без рая мы – ничто. Пока будет надежда, они будут искать его на земле. Когда эта надежда исчезнет, они будут искать его на небе... Только надежда, что когда-нибудь люди попадут в рай, в вечное счастье, будет сдерживать их от зла» (Курейчик 2006 [б], 160).

Конфликтная ситуация разрешается трагически. В физической борьбе с Авелем Каин первоначально проигрывает. А. Курейчик следует аггadicеской трактовке мифа: Абель «победил брата в борьбе, однако, растроганный просьбой брата о милостыне, отпустил его, а затем тот убил Авеля» (Синило 2003, 269).

Убийство брата – шаг к утверждению свободы, независимости, попытка доказать Богу другую истину о человеке, доказать, что зло царит на земле. Совершив убийство, Каин не раскаивается, а считает себя богоравным.

А. Курейчик отступает от библейской трактовки финала. Отец прощает сына и отдает ему карту, на которой указано предположительное местонахождение Рая, надеясь на то, что сын осуществит его мечту. Бог отпускает Каина: «Ты теперь свободен. Ты, и потомки твои. Народы же Авеля, народы Божьи никогда не появятся на земле» (Курейчик [б] 2006, 160).

Драматург по-новому трактует и образ Авеля. Согласно Библии, Абель – первый мученик, первый гонимый праведник, с него начинается ряд невинно убитых. Он несет в себе духовное начало, он стремится отдать все людям и Богу, не привязан к земле, пасет скот. Однако семантика его имени связана со словом «тщета», «суета». Как предполагают исследователи, возможно, «это указывает на краткость века Авеля, бесследно исчезнувшего с земли» (Синило 1998, 197).

В пьесе «Потерянный рай» он воплощает материальное начало. Ева характеризует Авеля как «буйного», «жестокое», «дерзкое». Он физически сильный. Это подтверждает и сам Абель, говоря, что может «разорвать пасть льву», осознавая в себе дику, необузданную силу. Авеля не нужен Рай. Он хочет жить там, где ему удобно: «...чем плохо это место? Чего тут не хватает? Земля нормальная, леса нормальные, в реке рыба есть, овцы жиреют потихоньку... Что еще?» (Курейчик 2006 [б], 136). Грубый и сильный, он в итоге выбирает путь смирения, отказывается от Рая небесного и собирается строить счастье на земле. Покорный и прагматичный, он не спорит с Богом, считая, что тайна жизни должна остаться тайной, ибо так устроен мир.

Автор намеренно «смешал» различные версии библейских преданий и расставил свои акценты на характеристиках братьев: слабый физически Каин силен духом, а сильный физически Авель пассивен и покорен. Во всех библейских преданиях Каин – отрицательный герой, у А. Курейчика – положительный. Каин борется за добро, но совершает зло, стремясь доказать Богу, что на земле царит жестокость. Драматург изображает его личность, стремящейся к познанию, к свободе и независимости.

По силе своего мятежного духа, гордости, стремления к свободе и познанию Каин А. Курейчика близок Каину Дж.-Г. Байрона. И в то же время они различны. Байроновский герой одинок, и его бунтарство не имеет перед собой ясных перспектив и целей. Это бунт ради бунта. Да и отношение к Богу у них разное. Каин в пьесе белорусского драматурга вступает с Богом в диалог, стремится быть независимым даже от него, протестует против покорности и рабства. Для байроновского Каина Иегова символизирует мировое зло. Для него Рай – «лишь сон». Он враждебно настроен к родителям, обвиняет их в совершенном грехе (сорвали плод с Древа Жизни), жесток и силен. Он тоже бросает вызов Богу, Люциферу, окружающему миру.

Каин – религиозный фанатик. И убивает он Авеля, не удовлетворенный политикой Рая, приведшей к изгнанию из него всех (т. е. первых людей), и отчасти (как это написано в Книге Бытия) потому, что жертвоприношение Авеля было более угодно божеству. Каин Курейчика не теряет веры в Рай, любит родителей и, наоборот, старается им помочь. Он, подобно байроновскому Люциферу, пытается доказать существование Зла наравне с Добром, равноправие зла как силы, действующей на земле. Каин Байрона восстает против всеобщего повиновения, подчинения и рабства. В итоге он проклят Евой, его просят уйти из дома. Каин в пьесе А. Курейчика прощен отцом, который надеется на то, что сын найдет Рай.

Другой у Байрона и Авель. В мистерии английского поэта Авель покорен и добр, он воплощает трусость, страх и лицемерие. У Курейчика – физическую силу, дерзость и смирение.

В сюжетной основе «Потерянного рая» важную роль играет притча – сон, неоднократно приходящий к Еве. Его сюжет метафоричен. Борьба между львом и крокодилом вещала злую развязку братоубийства, она символизирует борьбу двух братьев. Лев – метафора Каина. В библейской традиции образ льва амбивалентен: «...это дьявол и его слуги, безбожные тираны; образ “гремящего” Господа Саванны» (Синіла 2003, 287). Крокодил – метафора Авеля. Крокодил символизирует ярость и зло; «эмблему плодovitости и силы». Пролитая кровь, которую видит Ева, символизирует жертвоприношение. С одной стороны, это жертвоприношение Авеля – кровь ягненка. С другой – кровь убитого Авеля. Красивый, златокудрый младенец, лежащий в цветке, – олицетворяет продолжение жизни. Об этом свидетельствует и рождение у Адама и Евы еще одного младенца.

Драма-притча «Потерянный рай» имеет кольцевую композицию, подчеркивая мысль о вечности и неизменности мира. Ее философская квинтэссенция приводит к выводу о том, что на земле после убийства Авеля Зло и Горе поселились в каждом человеке – потомках Адама и Евы. Но Бог дал людям надежду на поиски счастливой жизни, недостижимой, как потерянный рай.

А. Курейчик показал бинарные модели этического выбора: одни, как «авели», равнодушные и прагматичные, покорно принимают действительность такой, какова она есть; другие – как «каины», не утрачивают надежды и ищут Рай. Такова авторская полемика с общепринятым толкованием библейской притчи, попытка экстраполировать ее на современную ситуацию.

Как видим, современная русскоязычная драматургия Беларуси отражает актуальные проблемы социума, находя новые решения в обновлении жанрового канона.

ЛИТЕРАТУРА

- Аверинцев С. С. Жанр как абстракция и жанры как реальность: диалектика замкнутости и разомкнутости // Взаимосвязь и взаимодействие жанров в развитии античной литературы. М., 1989.
 Библия: книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. 4-е изд. Брюссель, 1989.
 Курейчик А. Скорина // Скорина: Сб. пьес. Мн., 2006.
 Курейчик А. Настоящие // Скорина: Сб. пьес. Мн., 2006 [а].
 Курейчик А. Потерянный рай // Исповедь Пилата: Сб. пьес. Мн., 2006 [б].
 Михнюкевич В. А. Притча // Достоевский: эстетика и поэтика: Слов.-справ. Челябинск, 1997.
 Пави П. Словарь театра. М., 1991.
 Пряжко П. Урожай // Совр. драматургия. 2009. № 1.
 Синило Г. В. Древние литературы Ближнего Востока и мир Танаха (Ветхого Завета). Мн., 1998.
 Синіла Г. В. Біблія як феномен культури і літаратуры: В 2 ч. Ч. 1. Духоўны і мастацкі свет Торы: Кніга Быцця. Мн., 2003.
 Стешик К. Мужчина – женщина – пистолет // Совр. драматургия. 2005. № 4.
 Тюпа В. И. Грани и границы притчи // Традиция и литературный процесс. Новосибирск, 1999. С. 381–387.

Поступила в редакцию 10.06.11.

Светлана Яковлевна Гончарова-Грабовская – доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой русской литературы. Сфера научных интересов – история русской литературы XX в., жанровая поэтика и типология русской драматургии. Автор 3 монографий, 9 учебных пособий, свыше 200 научных статей. Награждена Российской Федерацией Памятной медалью «150-летие А.П. Чехова», присвоено почетное звание «Заслуженный работник Белорусского государственного университета».

90
ГАДОЎ

Мовазнаўства

М.Р. ПРЫГОДЗІЧ

БЕЛАРУСКАЯ МОВА Ў ПРАЦАХ ЛІНГВІСТАЎ БДУ

Рассматриваются работы лингвистов БГУ, посвященные белорусскому языку, опубликованные со времени открытия университета. Акцентируется внимание на наиболее перспективных направлениях дальнейшей работы белорусоведов в области истории и современного белорусского языка.

This article gives analysis of the achievements of linguist of the Belarusian language during the XX century, defines the most prospective trends of studying the Belarusian language in the nearest future. Special attention is paid by Belarusian linguists to more perspective directions in the field of history of the contemporary Belarusian language.

Пачатак 1920-х гг. азнаменаваўся важнымі падзеямі ў гісторыі беларускага народа і яго дзяржаўнасці. Адкрытыя ў 1921 г. Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, а ў пачатку 1922 г. Інстытут беларускай культуры, нягледзячы на складанае эканамічнае становішча, недахоп кадраў інтэлігенцыі, некаторыя хістанні людзей у адносінах да сваёй роднай мовы і інш., сталі зыходнай асновай для актыўнай перабудовы ў рэспубліцы духоўнай сферы дзейнасці. Адной з важнейшых задач гэтага перыяду з'явілася распрацоўка праблем беларускага мовазнаўства, паколькі ў дарэвалюцыйны час на тэрыторыі Беларусі не выйшла ніводнай колькі-небудзь значнай лінгвістычнай працы. Ужо ў першым навучальным годзе на этнолага-лінгвістычным аддзяленні Язэпам Лёсікам былі прачытаны такія раздзелы белару-сазнаўства, як беларускі народ і яго мова, гісторыя беларускага пісьменства, беларуская літаратурная мова, элементарныя асновы беларускага правапісу. Недахоп падрыхтаваных кадраў абумовіў працу многіх навукоўцаў Інбелкульту ў БДУ, а выкладчыкаў універсітэта – у Інстытуце: Язэп Лёсік, Сцяпан Некрашэвіч, Пётр Бузук, Анатоль Багдановіч, Іосіф Воўк-Левановіч, Леў Цвяткоў. Такое выкарыстанне навуковых кадраў спрыяла разгортванню ва ўніверсітэце мовазнаўчых даследаванняў і павышэнню якасці выкладання лінгвістычных дысцыплін. Менавіта ў першыя гады дзейнасці БДУ і Інбелкульту пачынаюць выдзяляцца і прыярытэтныя напрамкі развіцця беларускага мовазнаўства, якія на многія дзесяцігоддзі прадвызначылі спектр лінгвістычных даследаванняў у БДУ.

1. Беларуская мова на розных этапах яе гістарычнага развіцця. Першыя лінгвістычныя працы філолагаў універсітэта былі скіраваны на практыку выкладання вучэбных курсаў па беларускай мове, найперш на знаёмства студэнтаў з асноўнымі перадумовамі складвання беларускай літаратурнай мовы, вызначэннем асаблівасцей яе функцыянавання ў розныя перыяды, аналізам мовазнаўчых прац XIX ст., у якіх закраналіся пытанні паходжання і стану беларускай мовы, вызначалася яе месца ў сям'і славянскіх моў і інш. Менавіта гэтым і некаторым іншым пытанням былі прысвечаны навуковыя працы выпускніка Петраградскага ўніверсітэта і вучня акадэміка Я.Ф. Карскага дацэнта Іосіфа Ваўка-Левановіча, у тым ліку і першая мовазнаўчая праца ўніверсітэцкіх філолагаў – вялікі гісторыка-метадалагічны нарыс «Гістарычнае вывучэнне беларускай мовы ў славянскай філалогіі» (1925). Усяго ж вучоны з 1924 г. і да часу свайго ад'езду з Беларусі ў 1930 г. апублікаваў у розных выданнях (у тым ліку і замежных) 15 навуковых прац, сярод якіх такія асноватворчыя артыкулы, брашуры і нарысы, як «Беларускае аканне» (1926), «Да пытання аб аканні ў беларускім правапісе» (1926), «Мова выданняў Францішка Скарыны» (1926), «Еще к вопросу о "ляшских" чертах в белорусской фонетике» (1930) і інш. У 1927 г. І. Воўк-Левановіч выдаў літаграфічным спосабам «Лекцыі па гісторыі беларускай мовы: Курс, чытаны ў БДУ ў 1925–1927 гг. Уступ і фанетыка» (307 с.) – першы вучэбны дапаможнік для ВНУ і педагагічных тэхнікумаў, ухвалены Галоўным метадычным кабінетам пры Наркамасветы БССР. На гэты ж час прыпадае і пачатак дзейнасці вучонага як навуковага сакратара камісіі па ўкладанні гістарычнага слоўніка беларускай мовы, а яго даклад «Аб прыцыпах і метадах укладання гістарычнага слоўніка беларускай мовы» (апублікаваны асобным выданнем у 1929 г.) стаў фактычна навукова абгрунтава-

най інструкцыяй для ўсіх членаў камісіі ў іх практычнай працы над слоўнікам. Значна пазней, у 1960-я гг., гэты даклад стаў асновай распрацоўкі канцэпцыі падрыхтоўкі «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы» (надрукаваны 31 выпуск), у зборы фактычнага матэрыялу і апрацоўцы слоўнікавых артыкулаў прынялі ўдзел як былыя выпускнікі, так і супрацоўнікі БДУ А.І. Жураўскі, А.М. Булыка, Л.І. Рабаданова, У.М. Свяжынскі, Г.К. Ціванова, А.І. Яновіч, Н.В. Паляшчук і інш.

Рэпрэсіі 1930-х г. і страты ў Вялікую Айчынную вайну прывялі да таго, што ў першыя пасляваенныя гады многае давялося пачынаць нанова. Навукова-даследчая дзейнасць лінгвістаў універсітэта ў гэты час праявілася найперш у стварэнні так неабходных дапаможнікаў па беларускаму мовазнаўству для ВНУ і падручнікаў па беларускай мове для сярэдняй школы. Пры ўдзеле лінгвістаў БДУ былі падрыхтаваны «Нарысы па гісторыі беларускай мовы» (1957), «Курс сучаснай беларускай мовы» ў трох частках (1957–1961). Інтэнсіўнае вывучэнне працэсаў фарміравання беларускай літаратурнай мовы дазволіла Л.М. Шакуну падрыхтаваць манаграфічны нарыс «Гісторыя беларускай літаратурнай мовы», абаронены як доктарская дысертацыя, 2-е выданне кнігі (1984) уганаравана Дзяржаўнай прэміяй БССР (1986). У гэтыя ж гады распачалося грунтоўнае вывучэнне розных структурных узроўняў беларускай мовы, яе лексікі, граматыка-марфалагічных катэгорый, гістарычнай граматыкі і лексікалогіі (манаграфіі П.П. Шубы, А.І. Наркевіча, Л.І. Бурака, М.Г. Булахава і інш.). Тэарэтычнаму асэнсаванню гістарычных працэсаў у беларускай мове, усебаковай характарыстыцы ўласцівых ёй сродкаў прысвяцілі свае працы даследчыкі 1980–1990-х гг. – першага дзесяцігоддзя XXI ст.: Б.А. Плотнікаў, А.І. Яновіч, В.П. Красней, Л.І. Сямешка, М.Р. Прыгодзіч, З.І. Бадзевіч, І.Р. Шкраба, У.І. Куліковіч, Т.Р. Рамза, К.П. Любецкая, С.М. Запрудскі, Г.І. Кулеш, В.П. Трайкоўская, Я.М. Камароўскі і інш. Напісаныя ў тэарэтыка-практычным плане, яны сваім зместам і глыбінёй распрацоўкі тэмы ўяўляюць манаграфічныя даследаванні, а многія з іх сталі асновай для доктарскіх і кандыдацкіх дысертацый.

Не менш важныя задачы ў даследаванні беларускай мовы на розных этапах яе гістарычнага развіцця стаяць перад сённяшнім пакаленнем лінгвістаў-беларусаведаў БДУ. Патрабуюць свайго далейшага асэнсавання і прагнознага развіцця такія навукова-тэарэтычныя і практычныя пытанні, як дынаміка нормаў беларускай літаратурнай мовы і вуснага маўлення, стылёвая арганізацыя беларускай мовы ў гісторыка-тыпалагічным аспекце, функцыянальны статус беларускай мовы ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму і дзейсныя стымулы для яе паўнапраўнага развіцця ў бліжэйшай перспектыве, іншамойныя запазычанні і інавацыйныя змяненні ў галіне лексікі і граматыкі і інш. Лінгвістам БДУ перш за ўсё неабходна распрацаваць і выдаць вучэбныя дапаможнікі і падручнікі новага пакалення па гістарычнай граматыцы беларускай мовы, палеаграфіі, гісторыі беларускай літаратурнай мовы, гісторыі беларускага мовазнаўства, па ўсіх раздзелах вучэбнага курса сучаснай беларускай літаратурнай мовы (лексікалогія і фразеалогія, марфаналогія, марфеміка, марфалогія, сінтаксіс, лінгвістыка тэксту і інш.), беларускай мове як замежнай.

2. Народна-дыялектнае слова: лексікаграфічна-лінгвакартаграфічная фіксацыя. Адным з важнейшых напрамкаў навукова-даследчай дзейнасці беларускіх лінгвістаў 1920-х гг. стала дэталёвае вывучэнне народных гаворак як крыніцы і асновы фарміравання беларускай літаратурнай мовы. Нельга сказаць, што дарэвалюцыйныя навукоўцы мала звярталі ўвагі на дыялектнае слова, шмат што ў гэтай справе было зроблена імі, аднак у новых умовах спарадычнасці і выпадковасці трэба было супрацьпаставіць сістэмнасць і ўсеахопнасць, кіравацца не вузкагаістычнымі зацікаўленнямі асобных даследчыкаў, а грунтоўна і ўсебакова абследаваць як мага больш населеных пунктаў, падрыхтаваць і выдаць рэгіянальныя дыялектныя слоўнікі, тым самым стварыць трывалую лексічную базу для ўдасканалення літаратурнай мовы. У краіне разгарнуўся шырокі краязнаўчы рух, да вывучэння вуснай народнай спадчыны спрычыніліся сотні настаўнікаў, студэнтаў, прафесійных філолагаў і аматараў-збіральнікаў роднага слова. Адным з вядучых дыялектолагаў гэтага перыяду быў прафесар універсітэта Пётр Бузук, які ў 1928 г. выдаў фундаментальную працу «Спроба лінгвістычнай геаграфіі Беларусі. Ч. 1. Фанетыка і марфалогія. Вып. 1. Гаворкі цэнтральнай і ўсходняй Беларусі і суседніх мясцовасцей Украіны і Вялікарасіі ў першай чвэрці XX ст.» – фактычна першы ў славянскім мовазнаўстве лінгвістычны атлас народных гаворак.

У пасляваенны час цэнтрам збору і вывучэння дыялектнай лексікі ў БДУ стала створаная ў 1953 г. кафедра беларускай мовы, супрацоўнікамі якой пад кіраўніцтвам прафесара М.А. Жыдовіч на працягу другой паловы XX ст. была створана 400-тысячная картатэка фактычнага матэрыялу амаль з усіх рэгіёнаў Беларусі, а найперш цэнтральнай яе часткі. Вынікам гэтай працы сталі тры выпускі «Матэрыялаў для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак» (1970, 1974, 1977). Пазней на аснове гэтых выпускаў і новых сабраных матэрыялаў прафесар М.А. Жыдовіч, дацэнты Е.С. Мяцельская, І.М. Шчарбакова, З.А. Зяневіч, Я.М. Камароўскі, старшы выкладчык І.А. Каралёва падрыхтавалі двухтомны «Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі», першы том якога пад рэдакцыяй Е.С. Мяцельскай быў апублікаваны ў 1990 г. (літары А – П). На вялікі жаль, рукапіс другога тома быў беззваротна страчаны падчас выдавецка-рэарганізацыйнай кампаніі пачатку 1990-х гг. Калектыў новастворанай у 1993 г. кафедры гісторыі беларускай мовы сёння працуе над узнёўленнем матэрыялаў і рукапісу страчанага тома «Слоўніка...», але гэта перспектыва не аднаго года.

Універсітэцкія дыялектолагі прынялі актыўны ўдзел у падрыхтоўцы «Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы» (1963), дацэнт кафедры рускай мовы А.Р. Мурашка ў складзе аўтарскага калектыву гэтай працы была адзначана Дзяржаўнай прэміяй СССР. Прыкладна ў гэты ж час пачалося вывучэнне астраўных рускіх гаворак, якія з'явіліся на тэрыторыі Беларусі ў выніку перасялення з Расіі рускіх стараабрадцаў. Вынікам гэтай шматгадовай працы сталі доктарская дысертацыя А.Ф. Манаенкавай і кандыдацкае даследаванне В.А. Саніковіч, «Слоўнік рускіх гаворак Беларусі» (1989; аўт.-склад. А.Ф. Манаенкава). Да важных навуковых і навукова-метадычных здабыткаў універсітэцкіх дыялектолагаў неабходна аднесці «Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі» (1972) Е.С. Мяцельскай і Я.М. Камароўскага і працу «Беларуская дыялекталогія. Хрэстаматыя» (1979) гэтых жа аўтараў, вучэбныя дапаможнікі Е.С. Мяцельскай і Э.Д. Блінавай «Беларуская дыялекталогія» (1969; 2-е выд. 1980) і «Беларуская дыялекталогія: практыкум» (1991), І.А. Гапоненка і В.П. Трайкоўскай «Беларуская дыялекталогія ў табліцах і схемах» (у 2 ч.; 2005–2008) і «Беларуская дыялекталогія: вучэбна-метадычны комплекс» (2008) і інш. У розных навуковых выданнях былі апублікаваны дзесяткі артыкулаў і слоўнікавых падбораў з розных народных гаворак, прааналізаваны асаблівасці семантычнай структуры дыялектных слоў, лексічная варыянтнасць, мнагазначнасць, аманімія, іншамовныя элементы ў беларускай дыялектнай лексіцы і інш. (Е.С. Мяцельская, У.М. Лазоўскі, З.І. Бадзевіч, В.П. Трайкоўская, Я.М. Камароўскі, В.М. Галай, Л.І. Сямешка, А.І. Наркевіч, М.В. Дабрыян, Н.І. Гілевіч, З.А. Зяневіч, Г.І. Кулеш, І.А. Гапоненка і інш.).

Сярод важнейшых задач універсітэцкіх дыялектолагаў на бліжэйшую перспектыву можна назваць стварэнне агульнабеларускага дыялектнага лексікона на аснове падрыхтаваных і выдадзеных на працягу XIX – пачатку XXI ст. слоўнікаў і лексічных збораў, падрыхтоўку рэгіянальных лексічных атласаў з улікам сацыялінгвістычных змен апошніх дзесяцігоддзяў, комплексных тэматычных слоўнікаў, прысвечаных народным промыслам і рамёствам. Далейшае грунтоўнае вывучэння патрабуюць такія пытанні, як мова і этнічная самасвядомасць, фальклор як крыніца матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў, дыялектнае слова і мова сучаснай мастацкай літаратуры, асаблівасці беларускіх гаворак у працах фалькларыстаў і этнографістаў, беларускае дыялектнае слова як параўнальна-супастаўляльны матэрыял у працах замежных славістаў, інавацыйныя працэсы ў лексіцы народных гаворак і інш.

3. На шляху да спецыялізаванага тэрміна. Атрыманне беларускай літаратурнай мовай дзяржаўных функцый, пашырэнне яе ў сферы школьнага выкладання, навукі, культуры вымагала як найхутчэйшай выпрацоўкі і апрацоўкі нацыянальнай грамадска-палітычнай, юрыдычнай, навукова-тэхнічнай і іншай спецыяльнай тэрміналогіі. У ліку арганізатараў і працаўнікоў створанай у 1921 г. Беларускай навукова-тэрміналагічнай камісіі былі ўніверсітэцкія выкладчыкі С. Некрашэвіч, М. Гарэцкі, Я. Лёсік, П. Бузук, Л. Цвяткоў.

На працягу 1920-х – першай паловы 1930-х гг. імі і іншымі навукоўцамі былі распрацаваны і выдадзены галіновыя слоўнікі (выпускі) па граматыцы і літаратуразнаўству, хіміі, батаніцы, фізіцы, матэматыцы, медыцыне, геаграфіі, логіцы і псіхалогіі, анатоміі, геаметрыі і інш. Нягледзячы на пэўныя недахопы ў адборы народна-дыялектнай лексікі і спробах яе літаратурнай тэрміналогізацыі, імкненні «пазбавіцца ад незразумелай чужаземшчыны», выхад гэтых слоўнікаў і абмеркаванне іх шырокай грамадскасцю «дапамаглі выпрацаваць беларускую нацыянальную тэрміналогію на сапраўды навуковай аснове, стварылі магчымасць праверыць на практыцы жыццяздольнасць асобных тэрмінаў» (Л. Шакун). Шматлікія рэцэнзіі і водгукі на тэрміналагічныя слоўнікі, што друкаваліся ў часопісах і газетах таго часу, з'явіліся пачаткам тэарэтычнага асэнсавання шляхоў і прынцыпаў фарміравання нацыянальнай навуковай тэрміналогіі, папярэдняга і развіцця яе як за кошт уласных моўных рэсурсаў, так і ў выніку запазычання з рускай і іншых моў. Асаблівы размах гэтая праца набыла ў другой палове XX – пачатку XXI ст., найперш у сувязі з практычнымі патрэбамі выкладання многіх навуковых дысцыплін па-беларуску, калі ў працэсе беларусізацыі 1990-х гг. адбывалася «рэвізія» назапашанага тэрміналагічнага матэрыялу і праводзілася работа па ўпарадкаванні тэрміналогіі ў плане яе нацыянальнай арыентацыі. Сярод актыўнейшых тэрмінолагаў-тэарэтыкаў і практыкаў гэтага перыяду можна вылучыць П.П. Шубу, В.П. Краснея, І.К. Германовіча, Л.А. Антанюк, І.П. Галай, С.І. Сідор, Л.І. Бурака, А.І. Яновіч, Я.В. Радына, Г.А. Гваздовіч, А.М. Данілава, А.І. Зелянюка, І.А. Юхо і інш. Дзякуючы працам гэтых і іншых даследчыкаў істотна папоўнілася беларуская тэрміналогія, з'явіліся грунтоўныя распрацоўкі ў галіне такіх тэрмінасістэм, як біялогія, мовазнаўства, геаграфія, грамадазнаўства, матэматыка, філасофія, правазнаўства, сацыялогія, паліталогія і г. д. З удзелам вучоных БДУ падрыхтаваны энцыклапедычныя слоўнікі-даведнікі па Статутах Вялікага Княства Літоўскага, Літоўскай метрыцы, паліталогіі, юрыспрудэнцыі, музыцы, матэматыцы.

На парадку дня ўніверсітэцкіх тэрмінолагаў стаіць падрыхтоўка ўніверсальных беларуска-рускіх і руска-беларускіх слоўнікаў па ўсіх вучэбных спецыяльнасцях, папулярных навукова-практычных тэаўрусаў для студэнтаў-замежнікаў, практычных дапаможнікаў па засваенні і выкарыстанні спецыяльнай тэрміналогіі пры напісанні навуковых прац, вучэбных рэфератаў і інш. Патрабуюць тэарэтычнага асэнсавання праблемы іншамовна-рускай тэрміналагічнай інтэрферэнцыі, працэсы лінгваметадычнай і агульнамоўнай адаптацыі запазычанняў ва ўмовах дзяржаўнага беларуска-рускага двухмоўя, неабходна звярнуць увагу на падрыхтоўку і выданне міжнародных наменклатур па важнейшых навуковых

галінах. Нарэшце, трэба рэаніміраваць працу Тэрміналагічнай камісіі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, якая б стала каардыруючым цэнтрам распрацоўкі, папайнення і ўдасканалення існуючых навуковых тэрмінасістэм, уважліва адсочвала новую міжнародную наменклатуру ў розных навуковых галінах і аператыўна ўводзіла яе ў практыку выкладання адпаведных дысцыплін.

4. Беларуская мова на мяжы 2–3 тысячагоддзяў: стан і перспектывы далейшага развіцця.

Лінгвісты БДУ на працягу ўсёй гісторыі існавання незалежнай Рэспублікі Беларусь былі і застаюцца ў шэрагах найбольш актыўных даследчыкаў і прапагандыстаў роднага слова, тых, хто сваімі навуковымі распрацоўкамі і публічнымі выступленнямі імкнецца садзейнічаць павышэнню прэстыжу беларускай мовы ў грамадстве, пашырэнню дыяпазону славістычных даследаванняў, захаванню і памнажэнню духоўнай скарбніцы беларускага народа. Нягледзячы на зніжэнне сацыяльнай ролі беларускай мовы ў апошнія гады, рэзкае звужэнне сферы яе выкарыстання, яна па-ранейшаму, хоць і абмежавана, выконвае асобныя дзяржаўныя функцыі ў галіне камунікатыўных зносін. Праблемы сучаснага стану беларускай літаратурнай мовы, яе функцыянальнага статусу пастаянна знаходзяцца ў полі зроку арганізатараў і ўдзельнікаў розных міжнародных навуковых канферэнцый, што прайшлі на філалагічным факультэце БДУ, такіх як «Беларуская мова ў другой палове XX ст.» (1997), «Пісьменнік – мова – стыль» (1996, 2001, 2005), «Мова – літаратура – культура» (1998, 2000, 2002, 2004, 2006, 2010), «Мова ў святле класічнай спадчыны і сучасных парадыгм» (2000) і інш. Асэнсаванню важнейшых тэндэнцый у развіцці беларускай мовы ў другой палове XX ст. прысвечана калектыўная манаграфія «Беларуская мова: Najnowsze dzieje językow słowiańskich» (Польшча, 1998), падрыхтаваная лінгвістамі БДУ В.П. Краснеем, М.Р. Прыгодзічам, Л.І. Сямешка, Т.Р. Рамзай сумесна з калегамі з Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі, якая выконвалася ў межах Міжнароднага праекта «Змены ў сучасных славянскіх мовах: 1945–1995». На працягу 1990–2011 гг. даследаванне беларускай мовы праводзілася ў межах Дзяржаўнай праграмы па беларускай мове і літаратуры па такіх навуковых тэмах, як «Тэарэтычная граматыка беларускай мовы», «Структурна-семантычныя асновы сучаснай беларускай літаратурнай мовы», «Беларуская мова як аб'ект замежнай лінгвістыкі», «Беларуская літаратурная мова і яе нормы: сінхронны і дыяхронны аспекты». У бліжэйшай перспектыве (2011–2015 гг.) на беларускамоўных кафедрах БДУ выконваюцца даследаванні па тэмах «Сучасная беларуская літаратурная мова: нормы, дынаміка, функцыянаванне» і «Беларуская мова: асаблівасці станаўлення і гістарычнага развіцця лексічнага саставу і функцыянальных стыляў».

Лінгвісты-беларусаведы ўніверсітэта з энтузіязмам успрынялі рашэнне аб правядзенні XV Міжнароднага з'езда славістаў у 2013 г. у Мінску. Няма сумнення, што юбілейны форум навукоўцаў-славяназнаўцаў стане важнай падзеяй у культурным і навуковым жыцці Беларусі, будзе садзейнічаць павышэнню ўвагі грамадства да гуманітарных праблем сучаснага жыцця нашай краіны, узбагаціць беларускую лінгвістыку новымі тэарэтычнымі і практычнымі здабыткамі. У шматгалосці славяназнаўчай навуцы XXI ст. па-ранейшаму ўпэўнена будзе гучаць і голас універсітэцкіх моваведаў – прадаўжальнікаў слаўных традыцый, закладзеных лінгвістамі папярэдніх эпох.

Паступіў у рэдакцыю 23.06.11.

Мікалай Рыгоравіч Прыгодзіч – доктар філалагічных навук, прафесар, загадчык кафедры гісторыі беларускай мовы. Даследуе праблемы гістарычнага і інавацыйнага словаўтварэння ў беларускай мове, стыль і мову помнікаў старабеларускага пісьменства XIV–XVII стст. Аўтар больш за 300 навуковых прац па праблемах гісторыі беларускай мовы і яе сучаснага стану, у тым ліку больш за 20 манаграфій, вучэбных дапаможнікаў, слоўнікаў, навукова-папулярных выданняў.

С.А. ВАЖНИК

РАЗВІЦЦЁ СІНТАКСІЧНАЙ ТЭОРЫІ Ў БЕЛАРУСКАЙ ЛІНГВІСТЫЦЫ: ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНАСЦЬ

Рассматриваются процессы становления и развития белорусской синтаксической науки. При этом выдержан хронологический принцип подачи материала: проведены подсчеты синтаксических работ разных научных и учебно-методических жанров: диссертаций, монографий, академических грамматик, синтаксических словарей, учебников. Отдельно проанализированы работы, в которых исследуются разные синтаксические объекты – общие вопросы синтаксической теории, словосочетание, простое предложение, сложное предложение, вопросы пунктуации. Описаны синтаксические исследования, проведенные в области формального, исторического, семантического, функционального, сопоставительного, стилистического, ареального, культурологического и экспрессивного синтаксиса, а также в области других аспектов.

The article deals with the processes of formation and development of the Belarusian science syntax. At the same time maintained the principle of chronological presentation of the material: conducted counts of syntactic work of various research and teaching genres of dissertations, monographs, academic, grammar, syntax dictionaries, textbooks. Separately analyzed the studies in which different syntactic objects are investigated – general syntactic theory, the phrase, simple sentence, compound sentence, text, the questions of punctuation. Describes the research conducted in formal syntax, historical syntax, semantic syntax, functional syntax, comparative syntax, stylistic syntax, areal syntax, cultural syntax and expressive syntax as well as in other aspects.

У артыкуле разглядаюцца працэсы станаўлення і развіцця беларускай сінтаксічнай навукі. Пры гэтым вытрыманы храналагічны прынцып падачы матэрыялу:

па-першае, праведзены падлікі сінтаксічных прац, што адносяцца да розных навуковых і вучэбна-метадычных жанраў: *дысертацыі, манаграфічныя даследаванні, акадэмічныя граматыкі, сінтаксічныя слоўнікі, падручнікі і дапаможнікі для студэнтаў, настаўнікаў і школьнікаў* (табл. 1);

Табліца 1

Працы па сінтаксісе беларускай мовы

Гады (усяго прац)	Дысертацыі: докт./канд.	Манаграфіі	Акадэмічныя граматыкі/ энцыклапедыі	Сінтаксічныя слоўнікі	Падручнікі/ дапаможнікі для ВНУ/настаўнікаў (з іх – па пунктуацыі)	Падручнікі/ дапаможнікі для школьнікаў (з іх – па пунктуацыі)
1910-я (3)	–	1	–	–	–	2
1920-я (4)	–	–	–	–	2	2
1930-я (7)	–	–	–	–	4	3
1940-я (4)	1/–	2	–	–	–	1
1950-я (17)	–/7	–	–	–	7 (1)	3
1960-я (23)	1/12	3	1	1	5 (2)	–
1970-я (41)	4/15	13	–	–	8 (3)	1
1980-я (33)	2/4	8	1	–	17 (2)	1
1990-я (54)	6/6	13	1	2	21 (4)	5
2000-я (80)	2/13	9	1	3	33 (2)	19 (10)
Усяго	16/57	50	4	6	97 (14)	37 (10)
267						

па-другое, прыведзены колькасныя дадзеныя прац, у якіх разглядаюцца розныя аб'екты сінтаксічнага апісання – *агульныя пытанні сінтаксічнай тэорыі, словазлучэнне, просты сказ, просты ўскладнены сказ, складаны сказ, ССЦ (ЗФА), тэкст, пытанні пунктуацыі* (табл. 2);

Табліца 2

Аб'екты сінтаксічных даследаванняў у беларускім сінтаксісе

Гады (усяго прац)	Тэорыя сінтаксісу/агульныя пытанні	Словазлучэнне	Просты сказ	Просты ўскладнены сказ	Складаны сказ	ССЦ (ЗФА)/тэкст	Пунктуацыя
1910-я (3)	3	–	–	–	–	–	–
1920-я (4)	4	–	–	–	–	–	–
1930-я (7)	7	–	–	–	–	–	–
1940-я (4)	1	–	3	–	–	–	–
1950-я (17)	9	3	2	–	2	–	1
1960-я (23)	4	8	4	2	3	–	2
1970-я (41)	7	12	8	5	4	2	3
1980-я (33)	16	7	4	–	2	2	2
1990-я (54)	32	6	6	1	1	4	4
2000-я (80)	34	8	12	–	6	8	12
Усяго 267	117	44	40	7	19	16	24

па-трэцяе, прыведзены лічбы даследаванняў, выкананых у рэчышчы розных аспектаў сінтаксісу – *фармальнага, гістарычнага, семантычнага, функцыянальнага, супастаўляльнага, стылістычнага (арталагічнага), арэальнага, культуралагічнага, экспрэсіўнага і лінгваметадычнага* (табл. 3).

Табліца 3

Аспекты сінтаксісу, распрацаваныя ў беларускай сінтакталогіі

Гады (усяго прац)	Сінтаксіс									
	Фармальны	Гістарычны	Семантычны	Функцыянальны	Супастаўляльны	Стылістычны (арталагічны)	Арэальны	Культуралагічны	Экспрэсіўны	Лінгваметадычны
1910-я (3)	2	1	–	–	–	–	–	–	–	–
1920-я (4)	3	–	1	–	–	–	–	–	–	–
1930-я (7)	7	–	–	–	–	–	–	–	–	–
1940-я (4)	1	3	–	–	–	–	–	–	–	–
1950-я (17)	13	2	–	–	1	1	–	–	–	–
1960-я (23)	18	4	–	–	–	1	–	–	–	–
1970-я (41)	29	4	2	2	2	–	1	–	–	1
1980-я (33)	18	1	–	1	4	4	1	–	–	4
1990-я (54)	27	–	–	4	9	3	5	6	–	–
2000-я (80)	61	1	3	2	3	3	2	1	1	3
Усяго 267	181	16	6	9	18	12	9	7	1	8

Дадзеныя атрыманы паводле бібліяграфічнага паказальніка «Беларускае мовазнаўства» (Мн., 1967, 1980, 1993, 2004), прац Л. Шакуна (гл. Шакун 1995), А. Жураўскага, А. Крывіцкага (гл. Жураўскі, Крывіцкі 1979), М. Яленскага (гл. Яленскі 1989), Г. Ключава (гл. Ключаў 1993) і М. Канюшкевіч (гл. Канюшкевич 2010), а таксама каталога Нацыянальнай бібліятэкі Рэспублікі Беларусь. Усяго былі эксплікаваны 267 прац, прысвечаных сінтаксісу беларускай мовы.

Пачаткі беларускай сінтаксічнай навукі адносяцца да **1910-х гг.**, калі распачаліся сістэмныя, а галоўнае – сістэматычныя даследаванні беларускага сінтаксісу, і звязаны з манаграфічным па сваёй сутнасці параўнальна-гістарычным даследаваннем Я.Ф. Карскага (гл. Карский 2006), а таксама падручнікамі для школы Б. Тарашкевіча (гл. Тарашкевіч 1918/1929) і Б. Пачобкі (гл. Пачобка 1918).

Першым фундаментальным апісаннем беларускага сінтаксісу (сінтаксісу беларускіх народных гаворак і сінтаксісу старабеларускага пісьменства) па праву лічацца «Нарысы сінтаксісу беларускай мовы» Я.Ф. Карскага. Першая глава «Нарысаў» – «Просты сказ» – тэарэтычная: Я.Ф. Карскі раскрывае тут базавыя паняцці тагачаснай сінтаксічнай тэорыі: паняцці сінтаксісу, мовы і маўлення, сказа, дзейніка і выказніка, простага і складанага сказаў. Сінтаксіс простага сказа ў інтэрпрэтацыі Я.Ф. Карскага відавочна фармальны. Другая глава мае практычны характар: тут даследчык прыводзіць канкрэтныя тыпы ўласцівых беларускай мове двух- і аднаасаўных канструкцый, падрабязна разглядае спосабы выражэння ў беларускай мове галоўных і даданных членаў сказа, структурныя тыпы выказніка, звяртае ўвагу на асаблівасці ўжывання асноўных граматычных катэгорый імя ў функцыі дзейніка і дзеяслова ў функцыі выказніка. Пры класіфікацыі складаных сказаў канцэпцыя вучонага выдзяляецца сваёй арыгінальнасцю. На першай ступені падзелу даследчык вылучае два асноўныя віды сінтаксічнай сувязі, што маюць месца ў складаных сказах: *паратаксіс*, або злучэнне сказаў *раўнапраўных*, і *зіпатаксіс*, або спалучэнне сказаў *нераўнапраўных*. Такі падыход дазваляе лічыць Я.Ф. Карскага пачынальнікам так званага *семантычнага падыходу* (падыходу «ад плана зместу – да плана выражэння») пры класіфікацыі складаных сказаў. У сучаснай версіі *семантычнага падыходу* прытрымліваецца А.Я. Міхневіч, падзяляючы складаныя сказы на першай ступені падзелу (паводле асноўнай сінтаксічнай сувязі) на (1) *складаназлучаныя* і (2) *складаназалежныя*, а на другой ступені падзелу (паводле наяўнасці/адсутнасці сродкаў сувязі) кожны з гэтых тыпаў – на *злучнікавыя* і *бяззлучнікавыя*. Сінтаксічная канцэпцыя Я.Ф. Карскага не страціла сваёй актуальнасці і сёння, прычым не толькі ў практычным плане (як помнік граматычнай думкі беларусаў пэўнага перыяду), але, што самае галоўнае, і ў тэарэтычным плане: заслуга Карскага ў тым, што ў сваіх «Беларусах» ён заклаў **тэарэтыка-метадалагічныя асновы беларускага сінтаксісу**.

У «Беларускай граматыцы для школ» Б. Тарашкевіча прадстаўлена самае сціслае сістэмнае апісанне асноў сінтаксісу беларускай мовы. Патрэбы школы прымусілі аўтара адысці ад уласна навуковага падыходу і прытрымлівацца практычнага. Тым не менш «мінімальны» аб'ём і практычны пачатак сінтаксічнай часткі не перашкодзіў Б. Тарашкевічу заклаці ў сваёй працы фундамент беларускай сінтаксічнай тэрміналогіі. Так, ужо ў «Першым коле» разглядаюцца базавыя пытанні беларускага сінтаксісу, цэнтральным з якіх з'яўляецца паняцце сказа. Параўн.: § 33 Сказ; § 34 Сказы абвешчальныя, пытальныя, клічныя; § 35* Дзейнік і выказнік; § 35 Асноўныя і даданыя часьціны сказу; § 36 Азначэнне; § 37 Дапаўненне; § 38 Акалічнасцьці (акалічнасцьці часу, месца, прычыны, спосабу і мэты); § 39 Віды сказаў (злітыя, разьвітыя, неразьвітыя); § 40 Просты і зложаны сказ (Тарашкевіч 1929, 37–45). У раздзеле «Сказ» («Другое кола») Б. Тарашкевіч пашырае тэарэтычны матэрыял. Параўн.: § 99 Прыдатак; § 100 Пабочнае слова; § 101 Зваротак або клічнае слова; § 102 Залежныя сказы (сказы дзейніка, сказы выказніка, сказы дапаўнення, сказы азначэння, сказы акалічнасцьці месца, сказы акалічнасцьці часу, сказы акалічнасцьці спосабу, сказы акалічнасцьці мэты, сказы акалічнасцьці прычыны, сказы ўмоўныя, сказы ўступальныя); § 103 Пабочныя сказы; § 104 Скароцаныя даданыя сказы; § 105 Зложана-залежны і зложана-злучаны сказ. У параграфе «Знакі прыпынку» Тарашкевічам закладзены тэарэтычны падмурак навуковага апісання пунктуацыйных норм БЛМ. У першых выданнях «Беларускай граматыкі», пачынаючы з 1918 г., у спецыяльным параграфе «Знакі прыпынку» разглядаліся асноўныя знакі прыпынку беларускай мовы (пункт 'кропка', коска, пункт з коскай 'кропка з коскай', два пункты 'двукроп'е', працяжнік, недаказ або многакроп'е 'шматкроп'е', чужаслоў 'двукоссе', скобка, пытальнік, клічнік), указвалася іх сінтаксічная функцыя і прыводзіліся агульныя прынцыпы пастаноўкі іх у тэксце (гл. Тарашкевіч 1929, 128–132). У пятым выданні (1929 г.) былі зроблены частковыя змены. Параўн.: пункт, коска, пункт з коскай або пасрэднік, два пункты, працяжнік, недаказ або многакроп'е, чужаслоў, дужкі, пытальнік, клічнік. Традыцыйны тэрмін кропка замацоўваецца ў школьных граматыках у 1920-я гг., але яшчэ не знікаюць *недаказ* і *чужаслоў*.

Першапачаткова *назвы знакаў прыпынку* ў беларускай мове мелі **нацыянальны характар**. Так, у кнізе К. Каганца «Беларускі лемэнтар, або Першая навука чытання» (гл. Каганец 1906) знакі прыпынку называліся: *кропка*, *закавыка*, *кропка з закавайкай*, *двукропе*, *працяжка*, *пытаннік*, *клічнік*, *недаказ*, *чужаслоў* (назва дужак адсутнічае). Сістэма знакаў прыпынку ў працах Я. Лёсіка больш набліжаная да сучаснай (у параўнанні з «Граматыкай» Б. Тарашкевіча): разглядаюцца правілы ўжывання наступных знакаў прыпынку: *коска*, *двукроп'е*, *працяжнік*, *злучок*, *двукоссе*, *дужкі*, *клічнік*, *пытальнік*, *трохкроп'е* (*шматкроп'е*), *кропка з коскай*, *пункт (кропка)*. Толькі ў 1937 г. «Руска-беларускі слоўнік» канчаткова замацоўвае сучасныя тэрміны *кропка*, *коска*, *кропка з коскай*, *двукроп'е*, *працяжнік*, *пытальнік*, *клічнік*, *шматкроп'е*, *дужкі*, *двукоссе* (Клюсаў 1993, 10), якія без змен захаваліся ў праграмах і падручніках па сучаснай беларускай мове да сённяшняга часу.

Паводле Л.М. Шакуна, Б. Тарашкевіч меў праграму па падрыхтоўцы падручнікаў і дапаможнікаў па беларускай мове: у якасці другой і трэцяй частак «Беларускай граматыкі для школ» меркавалася выданне сінтаксісу і гістарычнай граматыкі. Аднак «Сінтаксіс беларускай мовы», здадзены Тарашкевічам у друк у 1923 г., па невядомых прычынах не выйшаў (гл. Шакун 1995, 127).

«Граматыка беларускай мовы» Б. Пачобкі, напісаная лацінкай, распачынаецца раздзелам «Сказ і яго часці», у якім разглядаюцца *кароткія і развітыя сказы, абсуд ('дзеінік'), прысуд ('выказнік'), сказ безабсудны і безпрысудны, няпоўныя, развітыя, злітныя сказы*. Варта адзначыць, што ў «Граматыцы» прыводзіцца толькі тэорыя, у асобных выпадках да правілаў падаюцца прыклады.

1920-я гг. Сінтаксіс у гэты час «вывучаўся ў меру патрабаванняў школьнага выкладання» (Шакун 1995, 177), а таму асноўная ўвага была скіравана на стварэнне падручнікаў для школы і самаадукацыі: працы Я. Лёсіка (гл. Лёсік 1926), А. Багдановіча (гл. Багдановіч 1927), І. Пратасевіча, І. Самковіча (гл. Пратасевіч, Самковіч 1928, 1929), напісаныя ў асноўным у рэчышчы *фармальнага сінтаксісу*. «Сынтакс» Я. Лёсіка – хутчэй выключэнне з правіла. У кантэксце здабыткаў сучаснай беларускай сінтаксічнай навукі, фармальнай па сваёй сутнасці, *вербацэнтрычная канцэпцыя сказа*, прадстаўленая ў Я. Лёсіка (гл. Лёсік 1926), гучыць надзвычай «рэвалюцыйна». Параўн.: «Граматычнае злучэнне з асабовым дзеясловам або з такім словам, што падмяняе асабовы дзеяслоў, называецца сказам... Асноўнае значэнне ў сказе маюць словы не называльныя, а выказальныя... Такім выказальным словам звычайна бывае дзеяслоў у васабовай форме. Мы бачылі, што якраз дзеяслоў і абарачае моўнае злучэнне слоў у сказ» (Лёсік 1926, 16, 18). Адкуль жа «дзеяслоўны» акцэнт у сінтаксічнай канцэпцыі Я. Лёсіка? Гэта становіцца зразумелым, калі ўлічыць, што свой «Сынтакс» Я. Лёсік пісаў, арыентуючыся на «лепшыя падручнікі расійскіх граматыстаў» (працы Д.І. Аўсяніка-Кулікоўскага, А.В. Ветухава, А.В. Міртава, А.М. Пяшкоўскага, П.Н. Сакуліна і інш.), многія з якіх з'яўляліся вучнямі А.А. Патабні. Нагадаем, што якраз апошні, абавіраючыся на ідэі В. Гумбальта і Г. Штэйнтала, стварыў своеасаблівую «філасофію дзеяслоўнасці» і першым пачаў выказваць *ідэі вербацэнтрычнасці сказа* – на стагоддзе раней за з'яўленне «Асноў структурнага сінтаксісу» Л. Тэньера. Такім чынам, *ідэі вербацэнтрычнасці сказа* і ў беларускім мовазнаўстве пачалі сцвярджацца значна раней за еўрапейскую сінтаксічную навукі.

1930-я гг. можна адносіць да пачатковага этапу развіцця беларускага сінтаксісу: працягваецца традыцыя стварэння падручнікаў і дапаможнікаў па беларускай мове, у якіх апісваюцца агульныя асаблівасці сінтаксісу беларускай мовы. У адзначаны перыяд напісана сем такіх прац, большая частка якіх мае профільны характар (гл. Чудовіч, Дружылоўская 1930; Пратасевіч, Самковіч 1931, 1933; Саломенік, Шэўчык 1934; Лычкоўскі, Зенько 1935, 1935 [а]). Назва адной з іх – «Фармальны сінтаксіс» (гл. Чудовіч, Дружылоўская 1930) – сведчыць пра традыцыйны характар апісання адпаведнага аспекту беларускага сінтаксісу яшчэ ў 1930-я гг. Адначасна таксама з'яўленне ў 1939 г. **першага падручніка для ВНУ «Сінтаксіс беларускай мовы»** К.І. Гурскага, Ц.П. Ломцева, С.Л. Рохкінда, С.І. Рысінай, Г.З. Шкляра (гл. Сінтаксіс 1939). «Сінтаксіс-1939» напісаны ў лепшых традыцыях здабыткаў рускай сінтаксічнай навукі, бо, як адзначае В. Барысенка ў прадмове да працы, «аўтары не мелі перад сабой узора падобнага падручніка, таксама як і не мелі патрэбных навуковых даследаванняў у галіне беларускага сінтаксісу. Для стварэння падручніка прыйшлося зрабіць некаторыя даследаванні; аўтарамі таксама былі скарыстаны даныя рускіх сінтаксістаў Шахматава, Патэбні, Оўсяніка-Кулікоўскага і Пешкоўскага. Блізасць беларускай мовы з брацкай рускай мовай <...> дазволіла з поспехам скарыстаць важнейшыя дасягненні гэтых буйнейшых рускіх вучоных» (Сінтаксіс 1939, 3). Гэта лішні раз даказвае, што спецыяльных навуковых даследаванняў сінтаксісу беларускай мовы ў першай палове XX ст. не праводзілася. Нягледзячы на «русіфікаваны» характар пададзенай у падручніку тэорыі, аўтарамі ўпершыню ў шырокім аб'ёме была разгледжана *сістэма сінтаксічных адзінак беларускай мовы*. Такім чынам, толькі з канца 1930-х гг. пачынае адбывацца найбольш поўнае апісанне беларускага сінтаксісу.

1940-я гг. можна сімвалічна назваць «дзесяцігоддзем Ц.П. Ломцева», бо якраз дзякуючы намаганням пачынальніка рускага семантычнага сінтаксісу ў беларусістыцы распачынаецца навуковае апісанне асноў беларускага сінтаксісу. На гэты час прыходзіцца выхад у свет двух манаграфічных даследаванняў першага дэкана філфака БДУ: «Выражение главных членов предложения в белорусском языке» (гл. Ломтев 1940) і «Исследования в области истории белорусского синтаксиса. Составное сказуемое и его изменения в истории белорусского языка» (гл. Ломтев 1941), за якія ў 1944 г. вучонаму **ўпершыню ў галіне беларускага мовазнаўства была прысуджана вучоная ступень доктара філалагічных навук**. Працы Ц.П. Ломцева выкананы ў рэчышчы *гістарычнага сінтаксісу*.

1950-я гг. – пачатак шырокай цікавасці навукоўцаў да распрацоўкі сінтаксічнай тэорыі, пра што сведчыць **абарона першых сямі кандыдацкіх дысертацый па беларускім сінтаксісе**. У беларускай сінтакталогіі пачынае актыўна распрацоўвацца *тэорыя словазлучэння* (гл. Барковский 1954; Евневич 1956; Зеневич 1958). Не знікае цікавасць да *простага* (гл. Наркевич 1956) і *складанага сказаў* (гл. Гурский 1950; Бурак 1958). Паводле аспектаў даследавання дамінуюць *фармальна-сінтаксічныя* работы, прадстаўленыя ў асноўным падручнікамі і дапаможнікамі для школы і ВНУ (гл. Самцэвіч, Зомерфельд 1950; Ломтев 1951; Карзон, Жыркевіч 1955; Жыркевіч 1956; Ломтев 1956; Гурскі, Булахаў,

Марчанка 1958; Курс 1959). Не апошняя месца займаюць таксама работы ў рэчышчы *гістарычнага сінтаксісу* (гл. Булахав 1953; Лапов 1955). Адзначым таксама факт з'яўлення першых *супастаўляльных* (гл. Ломтев 1958) і *стылістычных* (гл. Цікоцкі 1958) прац.

З'яўляюцца і новыя падручнікі для ВНУ, у якіх сінтаксіс беларускай мовы не толькі *апісальны*, але і *тэарэтычны*. Так, у сінтаксічнай частцы акадэмічнага «Курса сучаснай беларускай літаратурнай мовы» М.Г. Булахава, Л.І. Бурака, Б.С. Лапава, А.І. Наркевіча, П.П. Шубы (гл. Курс 1959) прадстаўлены сістэмны падыход да апісання сінтаксічных з'яў, якія раней не вывучаліся, што дазволіла максімальна поўна, згодна з дасягненнямі сінтаксічнай навукі таго часу, апісаць сінтаксічную сістэму беларускай літаратурнай мовы. Пры гэтым зноў, як і ў папярэдніх падобных працах, пры напісанні ўлічаны «вопыт вядомых рускіх і ўкраінскіх моваведаў мінулага» (Ф.І. Буслаева, А.А. Патабні, Ф.Ф. Фартунатава, А.А. Шахматава, А.М. Пяшкоўскага, Д.М. Аўсяніка-Кулікоўскага і інш.), што пры недахопе спецыяльнай літаратуры вельмі важна для тэарэтычнай падрыхтоўкі студэнтаў. Сінтаксічная структура і фармальны пачатак «Курса» амаль цалкам былі перанесены ў акадэмічную «Граматыку беларускай мовы» (гл. Граматыка 1965), напісаную фактычна тымі ж самымі аўтарамі. Аўтарская спроба апісання сінтаксісу сучаснай беларускай мовы належыць і Ц.П. Ломцеву: маюцца на ўвазе рускамоўныя падручнікі Ц.П. Ломцева (гл. Ломтев 1951, 1956). У другой працы раздзел «Сінтаксіс» займае амаль 200 старонак, аднак вядомы сінтаксіст не вызначаецца тут арыгінальнасцю: падручнік напісаны ў рэчышчы *фармальнага падыходу*, да ўсяго аўтар зыходзіць з пазіцыі рускай мовы.

У канцы 1950-х гг. адбываецца кадыфікацыя пунктуацыйных правілаў беларускай мовы (гл. Правілы 1959). Яны ў асноўным сфармуляваны ў рэчышчы рускай пунктуацыйнай традыцыі.

1960-я гг. знамянальныя абаронай **першай доктарскай дысертацыі па сінтаксісе складанага сказа** (гл. Груцо 1968) і 11 кандыдацкіх дысертацый (больш абароненых дысертацый (15) толькі ў 2000-я гг.), сем з якіх – па *сінтаксісе словазлучэння* (гл. Шидловский 1962; Михневич 1963; Жилунович 1966; Наумович 1966; Подгайский 1966; Астафьева 1968; Бондаренко 1969), тры – па *сінтаксісе простага сказа* (гл. Пивторак 1964; Гаврош 1969; Ковалев 1969), дзве – па *сінтаксісе складанага сказа* (гл. Кремко 1960; Борисоглебская 1961). Адзначым таксама з'яўленне ў беларускай сінтаксічнай навукі ўласна *славістычнай дысертацыі* Б.Ю. Нормана «Зваротныя канструкцыі ў сучаснай балгарскай літаратурнай мове» (гл. Норман 1969).

Значнай падзеяй у гісторыі беларускага мовознаўства можна лічыць выданне сінтаксічнага тома «Граматыкі беларускай мовы» (гл. Граматыка 1965), у якой закладзены тэарэтычныя асновы беларускага сінтаксісу, а таксама першага ўласна сінтаксічнага слоўніка (гл. Мартынаў, Шуба, Ярмаш 1967), аналагаў якому няма ў славістыцы. У слоўніку прадстаўлены агульныя прынцыпы дыстрыбуцыйнага аналізу словаўтваральных фармантаў пры ўліку актантнага акружэння дзеясловаў. Адзначаная праца вылучаецца і сваім арыгінальным падыходам да класіфікацыі дзеясловаў. Звяртаючыся да прынцыпаў сяміятычнай сінтагматыкі, свабоднай ад граматычных абмежаванняў натуральных моў, аўтары вылучылі восем семантычных класаў дзеясловаў пры ўліку іх семантычных дыстрыбуцыйных уласцівасцей.

Манаграфічныя даследаванні, што з'явіліся ў названы перыяд, таксама вызначаюцца шырынёй праблематыкі: *фармальны сінтаксіс простага ўскладненага сказа* (гл. Базиленка 1964), *трансфармацыйная граматыка непадзельнага словазлучэння* (гл. Міхневич 1965), *гістарычны сінтаксіс простага сказа* (гл. Борковский 1968). На гэтым фоне варта прыгадаць таксама ўласна славістычную манаграфію Г.А. Цыхуна (гл. Цыхун 1968), дзе разглядаюцца асаблівасці сінтаксісу займеннікавых клітык паўднёваславянскіх моў.

З'яўляюцца «**класічныя» падручнікі** па беларускім сінтаксісе: «Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы» М.С. Яўневіча, П.У. Сцяцко (гл. Яўневіч, Сцяцко 1969), «Практычная стылістыка беларускай мовы» М. Цікоцкага (гл. Цікоцкі 1965), а таксама дапаможнікі па пунктуацыі Л.І. Бурака, Г.Н. Ключава і А.Л. Юрэвіча (гл. Ключаў, Юрэвіч 1966; Бурак 1969).

1970-я гг. без перабольшвання – «залаты час» у гісторыі беларускай сінтаксічнай навукі. Уражваюць колькасныя паказальнікі: абарона 19 (!) «сінтаксічных» дысертацый (больш чым за ўсе іншыя перыяды): чатырох доктарскіх і 15 кандыдацкіх дысертацый; 13 манаграфій. У 1970-я гг. пашыраецца тэматыка сінтаксічных даследаванняў. У гэты перыяд праводзяцца фундаментальныя даследаванні, якія будуць прадвызначаць развіццё тэарэтычнай сінтаксічнай думкі на працягу некалькіх дзесяцігодзяў: «Прыназоўнік у беларускай мове» П.П. Шубы (гл. Шуба 1971, 1971 [а]), «Сістэма словазлучэнняў у сучаснай беларускай мове» А.І. Наркевіча (гл. Наркевіч 1972; Наркевич 1973), «Праблемы семантика-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы» А.Я. Міхневіча (гл. Міхневич 1976; Михневич 1976), «Далучэнне ў сучаснай беларускай літаратурнай мове» Л.І. Бурака (гл. Бурак 1979). Найбольш прац – 12 (найлепшы паказальнік за ўсе гады) – прысвечана распрацоўцы *тэорыі словазлучэння* (гл. Карпович 1970; Прохорова 1970; Падгайскі 1971; Шуба 1971, 1971 [а]; Наркевіч 1972; Елисеева 1973; Наркевич 1973; Тарасевич 1973; Дюбайло 1975; Яўневіч 1977); 13 прац – па *сінтаксісе простага і простага ўскладненага сказаў* (гл. Авласевич 1970; Аўласевич 1970; Курбыко 1971; Моложай 1971; Рабкевич

1973; Шумская 1973, 1976; Бурако 1974; Данильчик 1974; Бурак 1975, 1979; Гаўрош 1975; Роговцов 1978); чатыры – па *сінтаксісе складанага сказа* (гл. Груцо 1970; Крамко 1970; Борковский 1972–1973; Конюшкевич 1979). Асобна адзначым цікавасць вучоных да *ССЦ/ЗФА і тэксту* і з’яўленне першых прац, у якіх апісаны адпаведныя сінтаксічныя адзінкі (гл. Юрэвіч 1975; Лінгвістычны аналіз 1978). Пунктуацыя прадстаўлена працамі ўжо вядомых у навуцы сінтаксістамі (гл. Бурак 1970, 1976; Ключаў, Юрэвіч 1972).

1970-я гг. вызначаюцца таксама шырынёй дыяпазону сінтаксічных даследаванняў у рэчышчы розных лінгвістычных аспектаў. Менавіта ў гэты перыяд з’яўляюцца **першыя ў беларускім мовазнаўстве працы па семантычным і функцыянальным сінтаксісе беларускай мовы** (гл. Міхневич 1976; Міхневич 1976; Шуба 1971, 1971 [а]), **па лінгваметодыцы** (гл. Супрун 1974) і **арэальным сінтаксісе** (гл. Прохорова 1970). Працягваецца вывучэнне беларускага сінтаксісу ў рэчышчы *гістарычнага* (гл. Груцо 1970; Крамко 1970; Борковский 1973; Елісеева 1973) і *супастаўляльнага* (гл. Кривицкий, Міхневич, Подлужный 1973; Супрун 1974) аспектаў. Істотнае значэнне для беларускага сінтаксісу маюць працы Б.Ю. Нормана, прысвечаныя *граматычным катэгорыям і сінтаксічным уласцівасцям дзеяслова* (гл. Норман 1972), а таксама *сінтаксісу маўленчай дзейнасці* (гл. Норман 1978).

Фундаментальная манаграфія А.Я. Міхневіча «Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы» (гл. Міхневич 1976) мае вялікае агульнатэарэтычнае значэнне і да сённяшняга часу лічыцца адной з найлепшых манаграфій па *семантычным сінтаксісе* ў славістыцы. У манаграфіі акрэсліваюцца найбольш істотныя праблемы і аспекты вывучэння граматычнага ладу беларускай мовы: узроўневая структура выказвання ў залежнасці ад ступені граматычнай абстракцыі; селекцыйныя катэгорыі, якія фарміруюць семантыка-сінтаксічныя класы слоў; спосабы выражэння селекцыйных значэнняў у беларускай мове; семантыка-сінтаксічная стратыфікацыя слоўніка як адзін з аспектаў «скрытай» граматыкі; семантыка-сінтаксічныя апазіцыі класаў слоў і інш.

Адмысловая аўтарская мадэль *семантычнага сінтаксісу* прадстаўлена ў працах В.У. Мартынава (гл. Мартынов 1974; Мартынов 1977), які зыходзіць з самых агульных семіятных прынцыпаў: усе элементы моўнай сістэмы параджаюцца сінтаксічна і вызначаюцца праз сінтаксіс. Гэта значыць, што пачаткам любога даследавання мовы павінна быць вызначэнне пэўнай мінімальнай канструкцыі, у межах якой можа «праявіцца» тая ці іншая моўная адзінка. Такой канструкцыяй, на думку вучонага, з’яўляецца мінімальны (трохэлементны) сінтаксічны ланцужок (SPO), у якім прэдыкат вызначаецца як адзінка, што эксплікуе адносіны паміж суб’ектам (S) і аб’ектам (O) (гл. Мартынов 1977, 19). Ідэі вучонага знайшлі адлюстраванне і ў пазнейшых працах (гл. Мартынов 1982, 1984, 2001).

Пачаткі *функцыянальнага сінтаксісу* беларускай мовы звязваюцца са з’яўленнем у беларускім мовазнаўстве манаграфіі П.П. Шубы «Прыназоўнік у беларускай мове» (гл. Шуба 1971). У працы актыўна распрацоўваецца *функцыянальна-семантычны* падыход (падыход «ад зместу/функцыі да формы»), звязаны з апісаннем функцыянальнага значэння прыназоўнікаў. П.П. Шубам вылучана чатырнаццаць асноўных тыпаў і сорок шэсць падтыпаў семантыка-сінтаксічных адносін, якія выражаюцца ў сказе пры дапамозе прыназоўнікаў. Вынікі далейшага вывучэння функцый прыназоўнікаў знайшлі адлюстраванне ў першым томе «Беларускай граматыкі» (Мн., 1985), а таксама ў «Тлумачальным слоўніку беларускіх прыназоўнікаў» (гл. Шуба 1993). Ідэя полевай класіфікацыі прыназоўнікаў П.П. Шубы пакладзена ў аснову канцэпцыі міжнароднага навуковага праекта «Славянскія прыназоўнікі ў сінхраніі і дыяхраніі: марфалогія і сінтаксіс» (кіраўнік – праф. М.У. Всеваладава).

1980-я гг. перш за ўсё асацыіруюцца са з’яўленнем у беларускім мовазнаўстве другой акадэмічнай граматыкі беларускай мовы (гл. Беларуская граматыка 1986), якая адыграла вялікую ролю ў нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы. Абаронены дзве доктарскія дысертацыі (па *сінтаксісе словазлучэння* (гл. Евневич 1981) і па *тэорыі і практыцы навучання сінтаксісу беларускай мовы ў сярэдняй школе* (гл. Протченко 1989)) і чатыры кандыдацкія дысертацыі (гл. Ратнікова 1980; Лещенко 1982; Рачевский 1987; Зеленко 1989). Найбольш прац прадстаўлена па *агульнай сінтаксічнай тэорыі* (13) і па *сінтаксісе словазлучэння* (7), сярод якіх вылучаюцца даследаванні М.С. Яўневіча (гл. Евневич 1981) і Т.П. Бандарэнкі (гл. Бандарэнка 1981). Акрамя традыцыйных для беларускай сінтакталогіі прац *фармальна-сінтаксічнага характару*, у адзначаны перыяд актыўна распрацоўваюцца таксама і іншыя аспекты сінтаксічных даследаванняў: *гістарычны* (гл. Структура предложения 1983), *супастаўляльны* (гл. Борковский 1981; Шаранда 1981; Норман 1988; Анічэнка 1989; Конюшкевич 1989), *функцыянальны* (гл. Конюшкевич 1989), *стылістычны* (гл. Каўрус 1980, 1983; Юрэвіч 1983; Лепешаў 1989), *арэальны* (гл. Яшкін 1980), *лінгваметадычны* (гл. Протчанка 1984, 1987, 1989; Протченко 1989). Даследаванні ў галіне *семантычнага сінтаксісу* ў 80-я гг. працягвае М.І. Лешчанка (гл. Лещенко 1988, 1989). Праблемы *тыпалагічнага сінтаксісу* распрацоўваюцца Г.А. Цыхуном (гл. Цыхун 1981).

1980-я гг. – час стварэння «**класічных**» **падручнікаў**, да ліку якіх можна аднесці адразу некалькі крыніц: «Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя» Л.І. Бурака (Бурак 1987), дапаможнікі Л.І. Бурака па *пунктуацыі* (гл. Бурак 1980, 1982), дапаможнікі І.Я. Лепешава і Г.М. Малажай па *сінтаксісе тэксту* (гл. Лепешаў 1981; Малажай 1982).

У 1990-я гг. большасць дысертацыйных даследаванняў прысвечана *супастаўляльнаму* апісанню беларускай і рускай моў, беларуска-рускім моўным кантактам і білінгвізму, узаемаўплыву беларускай і рускай моў на розных узроўнях і ў розных аспектах (гл. Гируцкий 1990, 1990 а; Конюшкевич 1990; Прохорова 1991; Мощенская 1992, 1992 а; Роўда 1996, 1999; Чумак 1997, 1997 [а]). Адзначым факт з'яўлення ў гэты час энцыклапедыі «Беларуская мова» (гл. Беларуская мова 1994), на старонках якой дастаткова вялікая колькасць артыкулаў прысвечана сінтаксічнай праблематыцы. Вывучым таксама з ліку іншых прац і два *сінтаксічныя слоўнікі*: традыцыйны *слоўнік спалучальнасці (слоўнік кіравання)* Г.У. Арашонкавай і В.П. Лемцюговай (гл. Арашонкава, Лемцюгова 1991) і спроба *функцыянальна-семантычнага* апісання беларускіх прыназоўнікаў П.П. Шубы (гл. Шуба 1993), аналагаў якой не было ў славістыцы ў адзначаны перыяд.

Традыцыйныя аб'екты даследавання – *словазлучэнне* (гл. Волочко 1990; Концевая 1991; Бондал 1995; Рагаўцоў 1999), *просты сказ* (гл. Бузук 1992; Рабчинская 1994; Рачэўскі 1994; Паўлоўская 1995; Рамза 1996, 1998; Михайлова 1998), *складаны сказ* (гл. Конюшкевич 1990), *пунктуацыя* (гл. Бурак, Бурак 1993; Ключаў 1993). Значна больш увагі, у параўнанні з папярэднімі перыядамі, надаецца ў 1990-я гг. распрацоўцы агульнай тэорыі ССЦ/ЗФА і тэксту (гл. Малажай 1992; Супрун 1996; Масло-ва 1997, 1999).

Адзначым далейшае развіццё *супастаўляльнага сінтаксісу* (гл. Конюшкевич 1990; Прохорова 1991; Конюшкевич, Корчиц, Лещенко 1994; Чумак 1997; Михайлова 1998; Бордович, Гируцкий, Чернышева 1999 і інш.), *функцыянальнага сінтаксісу* (гл. Конюшкевич 1990; Шуба 1993; Рабчинская 1994; Киклевич 1999), *арэальнага сінтаксісу* (гл. Прохорова 1991, 1991 [а], 1998, 1999; Прохарава 1993), *стылістычнага сінтаксісу* (гл. Асновы 1992; Абабурка 1994; Цікоцкі 1995). *Семантычны сінтаксіс* прадстаўлены паланістычным даследаваннем Т. Вернікоўскай (гл. Верниковская 1998). У русістыцы ў гэты час абаронена *лінгваметадычная дысертацыя* Ф.М. Літвінкі *па тэорыі і практыцы наву-чання сінтаксісу ўскладненага сказа* (гл. Литвинко 1996). Адзначым таксама з'яўленне **новага аспекту сінтаксічных даследаванняў у беларусістыцы – культуралагічнага сінтаксісу**, асноўнымі прадстаўнікамі якога з'яўляюцца С.М. Прохарава і Л.М. Чумак (гл. Прохорова 1999 [а]; Чумак 1994, 1997, 1997 [а]; Михайлова 1998).

У 2000-я гг. як аб'екты даследавання, так і аспекты вывучэння пэўных сінтаксічных адзінак традыцыйныя для беларускай сінтакталогіі. Так, 12 прац прысвечана *сінтаксісу (простага) сказа* (гл. Рудэнка 2000; Паўлоўская 2001; Рамза 2002; Маршэўская 2003; Антанюк 2004; Никитевич 2004, 2005 і інш.), восем – *сінтаксісу словазлучэння* (гл. Свірыдзенка 2001; Леановіч 2002; Садоўская 2002, 2003; Антанюк 2003; Міхневіч, Рамза 2005 і інш.), восем – *сінтаксісу ССЦ/ЗФА і тэксту* (гл. Курбека 2000; Супрун 2001; Цікоцкі 2002; Шандроха 2002; Яўдошына 2002; Ячмянёва 2002; Лаўрэль 2004; Ревуцкий 2006), шэсць – *сінтаксісу складанага сказа* (гл. Крук 2000; Рапацэвіч 2000; Шахаб 2000; Петыш 2002; Савіцкая 2003; Протчанка 2004). Агульная колькасць абарон – 15: 2 доктарскія і 13 (самая вялікая колькасць за ўсе перыяды) кандыдацкіх дысертацый.

Прадстаўлены ўсе аспекты вывучэння сінтаксісу беларускай мовы, станаўленне якіх адбылося ў папярэднія перыяды: *фармальны* (гл. Рагаўцоў 2000, 2001; Лепешаў 2002; Паўлоўская 2001; Плотнікаў, Антанюк 2003; Чалюк 2004; Сінтаксіс 2005; Плотнікаў 2005; Яўневіч, Сцяцко 2006; Маршэўская 2008; Кароткая граматыка 2009 і інш.), *гістарычны* (гл. Рапацэвіч 2000), *семантычны* (гл. Важнік 2002, 2008; Kikiewicz, Korytkowska, Mazurkiewicz-Sułkowska, Zatorska, Ramza 2010), *функцыянальны* (гл. Kikiewicz 2004; Канюшкевіч 2008–2010 [а]), *супастаўляльны* (гл. Важнік 2002, 2008; Саковіч 2005), *стылістычны* (гл. Сцяцко 2002; Цікоцкі 2002; Слоўка за слоўкам 2006), *арэальны* (гл. Прохорова 2002; Полетаева 2003), *культуралагічны* (гл. Чумак 2003), *лінгваметадычны* (гл. Шахаб 2000; Свірыдзенка 2001; Протчанка 2004). Адзначым таксама з'яўленне **першай працы па экспрэсіўным сінтаксісе** Н.Э. Шандрохі (гл. Шандроха 2002).

Стылістычны сінтаксіс (або *сінтаксічная стылістыка*), да распрацоўкі якога далучыліся вядомыя беларускія стылісты і сінтаксісты М. Абабурка, Л. Бурак, А. Каўрус, А. Міхневіч, П. Сцяцко, К. Цвірка, М. Цікоцкі і інш., за апошнія дзесяцігоддзе, дзякуючы наватарскім ідэям А.Я. Міхневіча, трансфармаваўся ў *арталагічны сінтаксіс*, у рэчышчы якога разглядаюцца памылкі, недакладнасці, адступленні ад літаратурных норм (у тым ліку і сінтаксічных), што назіраюцца ў паўсядзённай маўленчай практыцы беларусаў (гл. Слоўка за слоўкам 2006).

У беларускай русістыцы і славістыцы маюць месца працы, без якіх агляд сучаснай сінтаксічнай тэорыі быў бы няпоўны. Так, абаронены дзве доктарскія дысертацыі па *сінтаксісе тэксту* (гл. Задворная 2000, 2001; Кудрэватых 2001, 2001 [а]), кандыдацкая дысертацыя па *аналітычных прэдыкатах у польскай мове* (гл. Пальянова 2008). Не засталіся незаўважанымі апублікаваныя ў 2000-я гг. манаграфіі: даследаванне В.У. Мартынава, прысвечанае распрацоўцы *тэорыі ўніверсальнага семантычнага кода* (гл. Мартынов 2001), праца Б.Ю. Нормана па *камунікатыўным і прагматычным сінтаксісе* (гл. Норман 2002), манаграфія Т.В. Вернікоўскай, у якой апісваецца *семантычная структура простага польскага сказа* (гл. Верниковская 2001), манаграфія В.К. Церлюкевіча, прысвечаная вывучэнню *дыферэнцыяльных прымет словазлучэння і простага сказа* (гл. Церлюкевич 2004).

Асобага вітання заслугоўвае фундаментальная праца М.І. Канюшкевіч «Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання», выдадзеная ў трох частках у 2008–2010 гг. Вядомая беларуская даследчыца, стваральніца гродзенскай школы *функцыянальнага сінтаксісу*, працягвае «прыназоўнікавую» справу свайго Настаўніка праф. П.П. Шубы. Па дадзеных М.І. Канюшкевіч, у сучаснай беларускай мове больш за сем тысяч (!) прыназоўнікаў і іх аналагаў (гл. Канюшкевіч 2008, 21). Да параўнання: П.П. Шуба ў сваім сінтаксічным слоўніку (гл. Шуба 1993) апісвае толькі 507 адзінак.

Адзначым спробу *кантрастыўнага лексікаграфічнага апісання валентнасці* асобных беларускіх дзеясловаў, распачатую А.М. Рудэнка, Н.В. Івашынай, Н.В. Яўмен (гл. Руденко, Івашына, Яўмен 2004). Практычная частка гэтай шматмоўнай працы ўяўляе сабой *сінтаксічны слоўнік* беларускіх, польскіх, рускіх і чэшскіх дзеясловаў. Слоўнік складаецца з дзвюх частак: першая ёсць класічны *слоўнік кіравання*; другая – спроба *семантыка-сінтаксічнага супастаўлення* асобных славянскіх дзеясловаў «у фармаце» валентнаснага слоўніка (гл. Руденко, Івашына, Яўмен 2004, 51–71, 102–120).

Вынікам яшчэ аднаго міжнароднага праекта па супастаўляльным сінтаксісе сучасных славянскіх моў «Składnia porównawcza języków słowiańskich drugiej połowy XX wieku» (кіраўнік праекта – праф. С. Карольяк) стала калектыўная манаграфія «Podstawowe struktury zdaniowe współczesnych języków słowiańskich: białoruski, bułgarski, polski» (гл. Kikiewicz, Korytkowska, Mazurkiewicz-Sułkowska, Zatorska, Ramza 2010). Практычная частка манаграфіі ўяўляе сабой шматмоўны *семантыка-сінтаксічны валентнасны слоўнік*, у якім, акрамя добра распрацаванага *элібінага сінтаксісу*, падрабязна апісаны таксама найбольш істотныя з’явы *сінтаксісу паверхневага*: адрозная рэалізацыя на фармальна-граматычным узроўні адных і тых жа прапазіцыйных структур у розных мовах.

2000-я гг. характарызуюцца павелічэннем колькасці дапаможнікаў па сінтаксісе і пунктуацыі перш за ўсё для школьнікаў і абітурыентаў. Выдадзены новыя па тэматыцы і па тэарэтыка-метадалагічных канцэпцыях падручнікі для ВНУ, сярод якіх вылучаюцца працы прызнаных беларускіх лінгвістаў: Л.А. Антанюк (гл. Антанюк 2003, 2004), Б.А. Плотнікава (гл. Плотнікаў 2005; Плотнікаў, Антанюк 2003), А.Я. Міхневіча (гл. Міхневіч, Рамза 2005; Слоўка за слоўкам 2006), В.У. Протчанкі (гл. Протчанка 2004), І.Я. Лепешава (гл. Лепешаў 2002), П.У. Сцяцко і М.С. Яўневіча (гл. Сцяцко 2002; Яўневіч, Сцяцко 2006), М.Я. Цікоцкага (гл. Цікоцкі 2002), В.І. Рагаўцова (гл. Рагаўцоў 2000, 2001) і інш. Адзначым таксама з’яўленне *вучэбна-метадычных комплексаў* па сінтаксісе сучаснай беларускай мовы. У гэтым плане на агульным фоне вылучаюцца падручнікі для студэнтаў спецыяльнасці «Беларуская філалогія» дацэнта БДУ Т.Р. Рамзы (гл. Рамза 2002, 2003, 2006, 2008).

Высновы. Відавочна, **беларуская сінтакталогія** – гэта нацыянальная школа са сваімі слаўнымі традыцыямі, фундаментальнымі прынцыпамі і эфектыўнымі метадамі даследавання.

Агляд названых вышэй першакрыніц і персаналій сведчыць пра дастаткова шырокі дыяпазон даследаванняў, праведзеных у рэчышчы беларускай сінтаксічнай навукі ў самых розных аспектах. Прааналізаваны матэрыял дазволіў выявіць пэўныя тэндэнцыі, датычныя працэсаў станаўлення і развіцця беларускай сінтакталогіі ў розныя гістарычныя перыяды. Назавём найбольш заўважныя з іх.

Тэарэтыка-метадалагічныя асновы беларускага сінтаксісу былі закладзены ў 1940–1980-я гг., што звязана з навуковай дзейнасцю і фундаментальнымі працамі па сінтаксісе беларускай мовы Я.Ф. Карскага, Б. Тарашкевіча, Я. Лёсіка, Ц.П. Ломцева, А.П. Груцы, М.Г. Булахава, М.С. Яўневіча, Л.І. Бурака, П.П. Шубы, Л.П. Падгайскага, М.І. Гурскага, А.Я. Міхневіча, В.У. Мартынава, А.І. Наркевіча і інш. Гэты факт дазваляе лічыць названых моваведаў пачынальнікамі беларускай сінтаксічнай навукі, нацыянальнай сінтаксічнай школы.

Даробак беларускіх сінтаксістаў вызначае такая рыса, як **універсалізм**. У беларускай сінтаксічнай навуцы апісаны ўсе сінтаксічныя адзінкі, пачынаючы ад *словазлучэння* і заканчваючы *тэкстам* і *сінтаксічнымі асаблівасцямі мовы мастацкай літаратуры*. Агульныя пытанні *сінтаксічнай тэорыі* пачалі разглядацца ў беларусістыцы з 1910-х гг. Першыя працы, прысвечаныя *сінтаксісу простага сказа*, з’яўляюцца толькі ў 1940-я гг. *Словазлучэнне* і *складаны сказ* пачалі вывучацца ў 1950-я гг. *Просьбы ўскладнены сказ* зацікавіў даследчыкаў толькі ў 1960-я гг. *ССЦ/ЗФА* як найменшая тэкставая адзінка і ўласна *тэкст* пачынаюць разглядацца ў беларускім мовазнаўстве ў 1970-я гг.

Асноўным вектарам у станаўленні беларускай граматыкі (і сінтаксісу ў прыватнасці) была і застаецца *руская граматыка-донар*. Аднак «рускі акцэнт» у працах беларускіх даследчыкаў – гэта хутчэй характэрная прымета развіцця беларускай гуманітарнай навукі (так склалася гістарычна), а не загана вучоных. Хто ведае, калі б не прышчэпка з вакцынай «руская граматыка», ці мелі б мы Яўхіма Карскага і «Беларусаў»? А ці была б у нас «Беларуская граматыка для школ» Браніслава Тарашкевіча, які вучыўся, у сваю чаргу, у Я.Ф. Карскага і А.А. Шахматава? Ці з’явіўся б «Сынтас беларускае мовы» Язэпа Лёсіка з вербацэнтрычным разуменнем сказа ўслед за А.А. Патабнэй і іншымі рускімі вербацэнтрыстамі канца XIX ст.? Такім чынам, русістыка працяглы час была і застаецца пануючай галіной у славістыцы і найбольш прыярытэтнай для беларускага мовазнаўства. Гэты ўплыў адчуваецца і зараз, нягледзячы на тое, што беларускае мовазнаўства паступова становіцца *шматвектарным*.

Традыцыйны беларускі сінтаксіс – фармальны па сваёй метадалагічнай сутнасці, аднак і ў беларускай сінтаксічнай навуцы, нягледзячы на яе відавочную «фармальную» традыцыю (гл. Міхневіч 1994, 484) і арыентаванасць пераважна на здабыткі рускага мовазнаўства, маюць месца **даследаванні, якія тычацца сферы семантыкі**: працы Ц.П. Ломцева, В.У. Мартынава, А.Я. Міхневіча, Б.Ю. Нормана, П.П. Шубы і інш. Традыцыі, закладзеныя названымі моваведамі, працягваюць М.І. Канюшкевіч, А.К. Кіклевіч, Н.Ю. Паўлоўская, А.М. Рудэнка, В.І. Сянкевіч і інш. У даробак беларускіх сінтаксістаў адносяцца таксама сінтаксічныя даследаванні, выкананыя ў рэчышчы **розных лінгвістычных аспектаў: гістарычнага, стылістычнага, семантычнага, функцыянальнага, арэальнага, супастаўляльнага, культуралагічнага, лінгваметадычнага і экспрэсіўнага сінтаксісу**. Станаўленне кожнага з іх прыпадае на розныя гістарычныя перыяды: *фармальнага і гістарычнага сінтаксісу* – на 1910-я гг., *стылістычнага і супастаўляльнага сінтаксісу* – на 1950-я гг., *семантычнага, функцыянальнага, арэальнага і лінгваметадычнага* – на 1970-я гг., *культуралагічнага* – на 1990-я гг., што ў асноўным адпавядае, хоць і з пэўным спазненнем, галоўным этапам развіцця еўрапейскай і сусветнай сінтаксічнай навуцы.

ЛІТАРАТУРА

- Асновы культуры маўлення і стылістыкі / Пад рэд. У.В. Анічэнкі. Мн., 1992.
- Абабурка М. Культура беларускай мовы. Мн., 1994.
- Авласевич М. А. Вводные компоненты предложения в белорусском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1970.
- Аўласевіч М. А. Пабочныя кампаненты сказа ў беларускай літаратурнай мове. Мн., 1970.
- Анічэнка У. В. Мовы ўсходніх славян. Мн., 1989.
- Антанюк Л. А. Лексіка-граматычныя катэгорыі сумеснага і ўзаемага дзеяння ў сучаснай беларускай мове: Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Мн., 1971.
- Антанюк Л. А. Станавяся значэнні сумеснасці і ўзаемнасці ў беларускай мове. Мн., 1981.
- Антанюк Л. А. Сінтаксіс беларускай мовы. Словазлучэнне. Мн., 2003.
- Антанюк Л. А. Сінтаксіс беларускай мовы: Сказ. Функцыянальна-семантычны сінтаксіс. Мн., 2004.
- Арашонкава Г. У., Лемцюгова В. П. Кіраванне ў беларускай і рускай мовах: Слоўнік-даведнік. Мн., 1991.
- Астафьева Н. И. Конструкции с предлогом до в русском языке (в сопоставлении с белорусским): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1968.
- Багдановіч А. В. Беларуская мова. Падручнік для тэхнікумаў і самаадукацыі. Мн., 1927.
- Базыленка А. М. Пабочныя і ўстаўныя словы, словазлучэнні і сказы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Мн., 1964.
- Бандарэнка Т. П. Аднатыпныя словазлучэнні ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Мн., 1981.
- Барковский М. М. Конструкции с родительным падежом в белорусском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1956.
- Беларуская граматыка: У 2 ч. Ч. 2. Сінтаксіс / Л. А. Антанюк, Т. П. Бандарэнка, А. Я. Міхневіч, К. У. Скурат. Мн., 1986.
- Беларуская мова: Энцыкл. / Пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мн., 1994.
- Бондал І. В. Канструкцыі з атрыбутыўнымі адносінамі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове (Структурна-семантычная характарыстыка): Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Мн., 1995.
- Бондаренко Т. П. Взаимодействие однотипных глагольных, субстантивных и адъективных словосочетаний в современном белорусском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1969.
- Бордович А. М., Гируцкий А. А., Чернышова Л. В. Сопоставительный курс русского и белорусского языков. Мн., 1999.
- Борисоглебская Э. И. Сложноподчиненные предложения с придаточными определительными в современном белорусском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1961.
- Борковский В. И. Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков: В 2 ч. Ч. 1. Члены предложения; Ч. 2. Типы простого предложения. М., 1968.
- Борковский В. И. Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков: В 2 ч. Ч. 1. Бессоюзные сложные предложения, сопоставляемые со сложноподчиненными. М., 1972; Ч. 2. Сложноподчиненные предложения. М., 1973.
- Борковский В. И. Синтаксис сказок: Русско-белорусские параллели. М., 1981.
- Бузук М. П. Параўнанне ў мове сучаснай мастацкай прозы (структурна-граматычны і стылістычны аналіз): Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Мн., 1992.
- Булахов М. Г. Сборник задач и упражнений по синтаксису древнерусского языка. Мн., 1953.
- Бурак Л. И. Сложносочиненные предложения в современном белорусском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1958.
- Бурак Л. И. Пунктуация беларускай мовы: Дапам. для настаўнікаў і студэнтаў. Мн., 1969.
- Бурак Л. И. Зборнік практыкаванняў па сучаснай беларускай мове: Сінтаксіс і пунктуацыя. Мн., 1970.
- Бурак Л. И. Далучэнне ў сучаснай беларускай мове. Мн., 1975.
- Бурак Л. И. Пунктуацыя беларускай мовы: Дапам. для настаўнікаў і студэнтаў. Мн., 1976.
- Бурак Л. И. Присоединение в современном белорусском литературном языке: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Мн., 1979.
- Бурак Л. И. Даведнік па пунктуацыі беларускай мовы. Мн., 1980.
- Бурак Л. И. Пунктуацыя беларускай мовы. Мн., 1982.
- Бурак Л. И. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя. Мн., 1987.
- Бурак Л. И., Бурак Л. Л. Сучасная беларуская мова: Арфаграфія і пунктуацыя: Практыкум. Мн., 1993.
- Бурако Н. И. Синтаксис белорусских народных пословиц (Простое предложение): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1974.
- Важнік С. А. Дыстрыбуцыйныя ўласцівасці дзеяслоўнага прэдыката ў беларускай і польскай мовах: Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Мн., 2002.
- Важнік С. А. Кантрастыўны сінтаксіс польскай і беларускай моў: семантыка і дыстрыбуцыя дзеяслоўнага прэдыката // «Паланістыка – Полоністыка – Polonistyka». Сер. «Манаграфіі». Мн., 2008. Т. 1.
- Верниковская Т. В. Адресатная ситуация в синтаксисе польского языка (в типологическом аспекте): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1998.
- Верниковская Т. В. Семантика польского предложения: Типовая ситуация с адресатным значением. Мн., 2001.

- Волочко А. М. Глагольные словосочетания в произведениях современных белорусских писателей: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1990.
- Гаврош Н. В. Номинативные предложения в современном белорусском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1969.
- Гаўрош Н. В. Намінатывныя сказы ў сучаснай беларускай мове. Мн., 1975.
- Гируцкий А. А. Белорусско-русский билингвизм: типология и история, языковые процессы. Мн., 1990.
- Гируцкий А. А. Развитие сложноподчиненного предложения в белорусском языке: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Мн., 1990 [а].
- Граматыка беларускай мовы: У 2 т. Рэд. К. К. Атраховіч (Крапіва) і інш. Т. 2. Сінтаксіс / А. М. Базыленка, М. Г. Булахаў, Л. І. Бурак, П. М. Гапановіч, І. К. Германовіч, З. Ф. Краўчанка, Б. С. Лапаў, А. І. Наркевіч, П. П. Шуба. Мн., 1965.
- Груцо А. П. Развитие сложноподчиненного предложения в белорусском языке: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Мн., 1968.
- Груцо А. П. Развіццё складаназалежнага сказа ў беларускай мове (на матэрыяле помнікаў пісьменнасці XIV–XVII стст. і сучасных народных гаворак). Мн., 1970.
- Гурский Н. И. Сложные синтаксические конструкции с подчинительными союзами *што* и *каб* в современном белорусском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1950.
- Гурскі Н. І., Булахаў М. Г., Марчанка М. Ц. Беларуская мова. Ч. 2. Падручнік для педагагічных вучылішчаў і дапаможнік для педагагічных інстытутаў. Мн., 1958.
- Гурскі Н. І., Булахаў М. Г., Марчанка М. Ц. Беларуская мова: У 2 ч. Ч. 2. Сінтаксіс. Мн., 1962.
- Данильчик З. П. Именительный предикативный имен существительных в современном белорусском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1974.
- Дюбайло В. Н. Предложные конструкции с пространственным значением в белорусском и немецком языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1975.
- Евневич М. С. Функции и значение предлогов *на*, *у*, *з*, *за* в современном белорусском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1956.
- Евневич М. С. Синтаксическая синонимика в современном белорусском литературном языке: Предложно-падежные конструкции с пространственным значением: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Мн., 1981.
- Елисеева Л. В. Глагольное управление в старобелорусском языке (на материале деловых памятников XVI в.): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1973.
- Жилунович Г. Д. Глагольное управление в белорусском и русском языках (в сопоставительном аспекте): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1966.
- Жураўскі А. І., Крывіцкі А. А. Беларускае мовазнаўства ў Акадэміі навук БССР. Мн., 1979.
- Жыркевіч М. І. Падручнік беларускай мовы. Ч. 2. Сінтаксіс. 1-е выд. Мн., 1956; 2-е выд. Мн., 1957; 3-е выд. Мн., 1958.
- Задворная Е. Г. Субъект высказывания и дискурса: человек говорящий и человек мыслящий. Мн., 2000.
- Задворная Е. Г. Коммуникативно-эпистемические параметры высказывания и дискурса: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Мн., 2001.
- Зеленко О. Г. Синтаксическая категория цели и способы ее выражения в современном белорусском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1989.
- Зеневич И. Т. Непредикативные конструкции с творительным падежом в современном белорусском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1958.
- Каганец К. Беларускі лемэнтар, або Першая навука чытання. Пб., 1906.
- Канюшкевич М. І. Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання. Матэрыялы да слоўніка: У 3 ч. Ч. 1. Дыяпазон А – Л. Гродна, 2008; Ч. 2. Дыяпазон М – П. Гродна, 2010; Ч. 3. Дыяпазон Р – Я. Гродна, 2010 [а].
- Карзон А. С., Жыркевіч М. І. Граматыка беларускай мовы. Падручнік для сярэдняй школы. Ч. 2. Сінтаксіс. 1-е выд. Мн., 1945; 11-е выд., выпр. Мн., 1955.
- Кароткая граматыка беларускай мовы: У 2 ч. Ч. 2. Сінтаксіс / Навук. рэд. А. А. Лукашанец. Мн., 2009.
- Карпович Л. Т. Адъективно-адвербиальные конструкции в современном белорусском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1970.
- Карский Е. Ф. Очерки синтаксиса белорусского языка // Карский Е. Ф. Белорусы: В 3 т. Т. 2. Кн. 2. Язык белорусского народа. Мн., 2006. С. 301–491.
- Каўрус А. А. Стылістыка беларускай мовы. Мн., 1980.
- Каўрус А. А. Культура слова. Мн., 1983.
- Киклевич А. К. Лекции по функциональной лингвистике. Мн., 1999.
- Клюсаў Г. Н. Асновы і нормы сучаснай беларускай пунктуацыі. Б. м., 1993.
- Клюсаў Г. Н. Сучасная беларуская пунктуацыя: Вучэб. дапам. для філал. фак. пед. ін-таў і ун-та. Мн., 1966.
- Клюсаў Г. Н., Юрэвіч А. Л. Сучасная беларуская пунктуацыя. Мн., 1966, 1972.
- Ковалев В. К. Однородные члены предложения в современном белорусском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1969.
- Конюшкевич М. И. Атрибутивные отношения в сложноподчиненном предложении (на материале русского и белорусского языков): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1979.
- Конюшкевич М. И. Синтаксис близкородственных языков: тождества, сходства, различия / Науч. ред. П. П. Шуба. Мн., 1989.
- Конюшкевич М. И. Сопоставительное исследование синтаксиса сложного предложения в русском и белорусском языках: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Мн., 1990.
- Конюшкевич М. И. Белорусская русистика // Вестн. БООПРЯЛ. 2010. № 1. С. 12–19.
- Конюшкевич М. И., Корчиц М. А., Лещенко В. А. Синтаксис русского и белорусского языков: сходство и различие. Мн., 1994.
- Концевая Г. М. Ассоциативные словосочетания в белорусском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1991.
- Крамко І. І. Сінтаксіс слоніміскіх актаў XVI: Складаны сказ / Рэд. М. А. Жыдовіч. Мн., 1970.
- Кремко И. И. Синтаксис сложного предложения слонимских актов второй половины XVI века: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1960.
- Кривицкий А. А., Михневич А. Е., Подлужный А. И. Белорусский язык для небелорусов. Мн., 1973, 1978.
- Кривицкий А. А., Михневич А. Е., Подлужный А. И. Белорусский язык для говорящих по-русски. 3-е изд. Мн., 1990.
- Крук Б. А. Бяззлучнікавыя складаныя сказы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове: Структурна-семантычная характарыстыка: Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Мн., 2000.

- Кудреватых И. П. Стилистическая роль синтаксических единиц (блоков информации) в структуре русского художественного текста. Мн., 2001.
- Кудреватых И. П. Стилистическая роль синтаксических единиц (блоков информации) в структуре русского художественного текста: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Мн., 2001 [а].
- Курбека А. В. Дыялог у прозе Івана Мележа: Лінгвістычны аспект: Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Мн., 2000.
- Курбыко А. Е. Степени сравнения имен прилагательных и конструкции с ними в современном белорусском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1971.
- Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: сінтаксіс / М. Г. Булахаў, Л. І. Бурак, Б. С. Лапаў, А. І. Наркевіч, П. П. Шуба. Мн., 1959.
- Лапов Б. С. Порядок слов в белорусском языке на материале памятников XV–XVII вв. (место подлежащего и сказуемого в простом предложении): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1955.
- Лаўрэль Я. М. Тэкст: тэорыя і практыка. Мн., 2004.
- Леановіч Р. С. Беларуская мова. Сінтаксіс словазлучэння і простага сказа. Гродна, 2002.
- Лепешаў І. Я. Основы культуры мовы і стылістыкі: Практыкум. Мн., 1989.
- Лепешаў І. Я. Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора. Мн., 1981; 2-е выд. Гродна, 2000.
- Лепешаў І. Я. Сучасная беларуская мова: спрэчныя пытанні: Дапам. Гродна, 2002.
- Лёсік Я. Синтакс беларускае мовы. Менск, 1924; 2-е выд., пераробл. Менск, 1926.
- Лещенко В. Л. Вариантность словосочетаний в современном русском литературном языке (в сопоставлении с белорусским): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1982.
- Лещенко М. И. Виртуальный и актуальный аспекты предложения. Мн., 1988.
- Лещенко М. И. Виртуальный и актуальный аспекты предложения: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Мн., 1989.
- Литвинко Ф. М. Теория и практика обучения синтаксису осложненного предложения (5–8 классы средней школы): Автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Мн., 1996.
- Лінгвістычны аналіз тэксту: Зб. арт. / Пад рэд. Ф. Янкоўскага. Мн., 1978.
- Ломтев Т. П. Выражение главных членов предложения в белорусском языке // Учен. зап. Белорус. гос. ун-та. Мн., 1940. Вып. 1. С. 5–165.
- Ломтев Т. П. Исследования в области истории белорусского синтаксиса. Составное сказуемое и его изменения в истории белорусского языка // Учен. зап. Белорус. гос. ун-та. Мн., 1941. Вып. 2.
- Ломтев Т. П. Белорусский язык: Учеб. для русских отделений филол. фак. гос. ун-тов. М., 1951.
- Ломтев Т. П. Грамматика белорусского языка: Пособие для ун-тов и пед. ин-тов. М., 1956.
- Ломтев Т. П. О синтаксических соответствиях тождества и различия в глагольно-именных сочетаниях в славянских языках. М., 1958.
- Лычкоўскі М., Зенько І. Беларуская мова: Заданне 5-е. Завочнае навучанне рэдактараў калгасных і брыгадных нацэнгазет / Пад рэд. М. Зярыцкага. Мн., 1935.
- Лычкоўскі М., Зенько І. Беларуская мова: Заданне 6-е. Завочнае навучанне рэдактараў калгасных і брыгадных нацэнгазет / Пад рэд. М. Зярыцкага. Мн., 1935 [а].
- Малажай Г. М. Лінгвістычны аналіз тэксту. Мн., 1982; 2-е выд. Мн., 1992.
- Мартынаў В. У., Шуба П. П., Ярмаш М. І. Марфемная дыстрыбуцыя ў беларускай мове: Дзеяслоў. Мн., 1967.
- Мартынов В. В. Семиологические основы информатики. Мн., 1974.
- Мартынов В. В. Универсальный семантический код. Грамматика. Тексты. Мн., 1977.
- Мартынов В. В. Категории языка. Семиологический аспект / Отв. ред. Ю. С. Степанов. М., 1982.
- Мартынов В. В. Универсальный семантический код: УСК-3. Мн., 1984.
- Мартынов В. В. Основы семантического кодирования: Опыт представления и преобразования знаний. Мн., 2001.
- Маршэўская В. В. Фразеалагізмы са структурай сказа. Гродна, 2003.
- Маршэўская В. В. Сучасная беларуская мова. Сінтаксіс: Дапам. Гродна, 2008.
- Маслова В. А. Лингвистический анализ экспрессивности художественного текста. Мн., 1997.
- Маслова В. А. Филологический анализ поэтического текста. Мн., 1999.
- Михайлова Е. В. Вертикальные синтаксические поля глаголов *смеяться* и *плакать* в русской и белорусской поэзии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1998.
- Михневич А. Е. Синтаксически неделимые словосочетания как члены предложения в современном белорусском литературном языке (к методике синтаксического исследования): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1963.
- Михневич А. Е. Проблемы семантико-синтаксического исследования белорусского языка: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Мн., 1976.
- Міхневіч А. Я. Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў беларускай мове: Трансфармацыйны аналіз. Мн., 1965.
- Міхневіч А. Я. Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы / Рэд. В. У. Мартынаў. Мн., 1976.
- Міхневіч А. Я. Сінтаксіс // Беларуская мова: Энцыкл. Мн., 1994. С. 484–486.
- Міхневіч А. Я., Рамза Т. Р. Словазлучэнне: нарматыўныя аспекты ўтварэння і ўжывання. Мн., 2005.
- Моложай Г. Н. Перифразы в белорусском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1971.
- Мощенская Л. Г. Как белорусы говорят по-русски? Варианты рода имен существительных в русской речи белорусов. Мн., 1992.
- Мощенская Л. Г. Лингвистический и социолингвистический аспекты русской речи в Беларуси: грамматическое варьирование в русской речи белорусов: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Мн., 1992 [а].
- Наркевич А. И. Способы выражения определения в современном белорусском литературном языке (на материале произведений Я. Коласа): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1956.
- Наркевич А. И. Система словосочетаний в современном белорусском языке: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Мн., 1973.
- Наркевіч А. І. Сістэма словазлучэнняў у сучаснай беларускай мове (структурна-семантычнае апісанне). Мн., 1972.
- Наумович А. Н. Конструкции с предлогом *по* в восточнославянских языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1966.
- Никитевич А. В. Русский глагол в составе номинативных рядов. Гродно, 2004.
- Никитевич А. В. Русский глагол в номинативной системе языка: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Мн., 2005.
- Норман Б. Ю. Возвратные конструкции в современном болгарском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1969.
- Норман Б. Ю. Переходность, залог, возвратность. Мн., 1972.
- Норман Б. Ю. Синтаксис речевой деятельности. Мн., 1978.

- Норман Б. Ю. Универсальное и специфическое в синтаксических моделях славянских языков. Мн., 1988.
- Норман Б. Ю. Грамматика говорящего. СПб., 1994, 2002.
- Падгайскі Л. П. Словазлучэнне ў беларускай мове. Дзеяслоўна-іменныя словазлучэнні з акалічнасцямі адносінамі. Мн., 1971.
- Пальянова Г. В. Глагольное деривационное сочетание как проявление аналитизма в современном польском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 2008.
- Паўлоўская Н. Ю. Мадальнасць як лінгвістычная катэгорыя. Мн., 1995.
- Паўлоўская Н. Ю. Катэгорыя мадальнасці ў сучаснай беларускай мове. Мн., 2001.
- Пачобка Б. Граматыка беларускай мовы. Вільня, 1918.
- Петыш Т. В. Складаназалежныя сказы з даданымі часу ў сучаснай беларускай літаратурнай мове: структурна-семантычная арганізацыя і функцыянальныя асаблівасці: Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Мн., 2002.
- Пивторак Г. П. История инфинитива в белорусском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1964.
- Плотнікаў Б. А. Спалучальнасць слоў у беларускай мове. Мн., 2005.
- Плотнікаў Б. А., Антанюк Л. А. Беларуская мова: Лінгвістычны кампендыум. Мн., 2003.
- Подгайский Л. П. Глагольно-именные словосочетания с обстоятельными отношениями в современном белорусском языке (в сопоставлении с русским): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1966.
- Полетаева О. А. Принципы составления регионального синтаксического атласа: переходная русско-белорусская зона (Витебщина – Смоленщина): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Калининград, 2003.
- Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. Мн., 1959.
- Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. Мн., 2008.
- Пратасевіч І., Самковіч І. Сінтаксіс беларускай мовы ў нагляданнях і практыкаваннях: Для 2-га канцэнтру шк. сямі-летак. Мн., 1928.
- Пратасевіч І., Самковіч І. Рабочая кніга па беларускай мове (сістэматычны курс марфалогіі і элементы сінтаксісу). Мн., 1929.
- Пратасевіч І., Самковіч І. Сінтаксіс беларускай мовы ў нагляданнях і практыкаваннях і тэхніка пісьмовай мовы: Падруч. для 2-га канцэнтру ФЗС, ШКМ, КС, рабфакаў. 2-е выд. Мн., 1931.
- Пратасевіч І., Самковіч І. Граматыка і сінтаксіс. Падручнік для сярэдняй школы. Мн., 1933. Ч. 2.
- Протчанка В. У. Вывучэнне сінтаксісу ў школе: Словазлучэнне. Просты сказ. Мн., 1984.
- Протчанка В. У. Шматаспектны аналіз пры вывучэнні сінтаксісу беларускай мовы. Мн., 1987.
- Протчанка В. У. Вывучэнне сінтаксісу ў школе: Складаны сказ. Мн., 1989.
- Протченко В. У. Многоаспектный лингвистический анализ в теории и практике обучения синтаксису белорусского языка в средней школе: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук. М., 1989.
- Прохарава С. М. Славяно-балтыйскія сінтаксічныя ізаглысы. Мн., 1993.
- Прохорова С. М. Синтаксис глагольных словосочетаний переходных русско-белорусских говоров Смоленщины (лексико-грамматическая сочетаемость двух семантических групп глаголов): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1970.
- Прохорова С. М. Синтаксис переходной русско-белорусской зоны: Ареально-типологические исследования / Науч. ред. П. П. Шуба. Мн., 1991.
- Прохорова С. М. Ареально-типологическая характеристика синтаксиса переходной русско-белорусской зоны: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Мн., 1991 [а].
- Прохорова С. М. О переходном характере белорусского синтаксиса. Мн., 1998.
- Прохорова С. М. Еще раз о языковой непрерывности. Мн., 1999, 2002.
- Прохорова С. М. Глагол и динамический аспект русской языковой и концептуальной картины мира. Мн., 1999 [а].
- Рабкевич В. И. Сравнительные конструкции в языке белорусской художественной литературы (структурно-грамматический анализ): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1973.
- Рабчинская И. А. Функциональные резервы простого предложения: Учеб. пособие по синтаксису. Мн., 1994.
- Рагаўцоў В. І. Структурна-семантычная характарыстыка прычынных словазлучэнняў у беларускай мове. Магілёў, 1999.
- Рагаўцоў В. І. Дыскусійныя пытанні сінтаксісу беларускай і рускай моў. Магілёў, 2000.
- Рагаўцоў В. І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў: Дыскусійныя пытанні. Мн., 2001.
- Рамза Т. Р. Безасабовыя сказы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове: Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Мн., 1996.
- Рамза Т. Р. Безасабовыя сказы. Мн., 1998.
- Рамза Т. Р. Сінтаксіс. Просты сказ: Курс лекцый. Мн., 2002.
- Рамза Т. Р. Сінтаксіс: Тэарэтычны курс. Мн., 2003; 2-е выд., дапрац. і дап. Мн., 2006.
- Рамза Т. Р. Сінтаксіс: Практычны курс: вучэбна-метадычны комплекс. Мн., 2008.
- Рапацэвіч С. Я. Сінтаксіс пражскіх выданняў Францыска Скарыны: Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Мн., 2000.
- Ратникова Н. И. Функциональные значения и стилистическая роль предлогов *аб* и *пра* в современном белорусском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1980.
- Рачевский С. Г. Конструкции неполноты в языке произведений народного писателя БССР Янки Брыля: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1987.
- Рачэўскі С. Р. Пісьменнік і моўная арганізацыя твора: Канструкцыі непаўнаты. Брэст, 1994.
- Ревуцкий О. И. Филологический анализ художественного текста. Мн., 2006.
- Роговцов В. И. Выражение причинных отношений синтаксическими средствами в современном белорусском литературном языке: словосочетания с непроизводными предлогами: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1978.
- Роўда І. С. Лексічныя лакуны і сродкі іх кампенсацыі (супастаўляльнае сістэмна-функцыянальнае даследаванне беларускай і рускай моў): Аўтарэф. дыс. ... д-ра філал. навук. Мн., 1996.
- Роўда І. С. Рознаўзроўневая намінацыйная адпаведнасць беларускай і рускай моў (у сувязі з праблемай лексічных лакунаў). Мн., 1999.
- Руденко Е. Н., Ивашина Н. В., Яумен Н. В. Семантико-синтаксическое сопоставление славянских глаголов (на материале белорусского, польского, русского и чешского языков): Учеб. пособие для студ. гуманит. фак. БГУ. Мн., 2004.
- Рудэнка А. М. Дзеясловы з семантыкай разумовых працэсаў у беларускай мове. Мн., 2000.
- Савіцкая І. У. Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове: Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Мн., 2003.
- Садоўская А. С. Фразеалагізмы-спалучэнні ў сучаснай беларускай мове: Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Гродна, 2002.
- Садоўская А. С. Фразеалагізмы-спалучэнні ў сучаснай беларускай мове. Гродна, 2003.

- Саковіч А. М. Синтаксис однофразовых текстов: на материале белорусских и сербских пословиц и поговорок: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 2005.
- Саломенік А. С., Шэўчык Н. І. Граматыка. Ч. 2. Сінтаксіс: Падручнік для сярэдняй школы. 1-е выд. Мн., 1934; 2-е выд. Мн., 1935; 3-е выд. Мн., 1936.
- Самцэвіч В. А., Зомерфельд Е. М. Зборнік практыкаванняў па сінтаксісу і пунктуацыі: Для 6–7-х кл. сямігад. і сярэд. школы. Мн., 1950.
- Свірыдзенка В. І. Развіццё маўлення малодшых школьнікаў у працэсе азнаямлення са словазлучэннем і сказам: Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове: Аўтарэф. дыс. ... канд. пед. навук. Мн., 2001.
- Семянькевіч А. В. Аналіз сінтаксічных адзінак розных узроўняў: Вучэб.-метад. дапам. Мн., 2004.
- Сінтаксіс беларускай мовы: Падручнік для ВНУ / Н. І. Гурскі, Ц. П. Ломцеў, С. Л. Рохкінд, С. І. Рысіна, Г. З. Шкляр. Мн., 1939.
- Сінтаксіс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: практыкум: Вучэб. дапам. / І. Л. Бурак і інш. Мн., 2005.
- Слоўка за слоўкам: алфавітны даведнік па культуры беларускай мовы для ўсіх / А. Я. Міхневіч, Л. П. Кунцэвіч, Ю. В. Назаранка. Мн., 2006.
- Структура предложения в истории восточнославянских языков / Под ред. В. И. Борковского. М., 1983.
- Супрун А. Е. Лингвистические основы изучения грамматики русского языка в белорусской школе. Мн., 1974.
- Супрун А. Е. Лекции по теории речевой деятельности. Мн., 1996.
- Супрун А. Е. Исследования по лингвистике текста. Мн., 2001.
- Сцяцко П. У. Культура мовы. Мн., 2002.
- Тарасевич Т. А. Синтаксис сложного словосочетания: на материале трехкомпонентных словосочетаний с прямопереходными глаголами в роли организующего центра: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1973.
- Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. 5-е выд., пераробл. і пашыр. Вільня, 1929.
- Церлюкевич В. К. Слово и предложение как единицы лингвистического описания. Гродно, 2004.
- Цікоцкі М. Я. Некаторыя выпадкі стылістычнага выкарыстання сінтаксічных сродкаў беларускай мовы: Дапам. для газ. работнікаў. Мн., 1958.
- Цікоцкі М. Практычная стылістыка беларускай мовы: Дапам. для студ. і настаўнікаў. Мн., 1965. Ч. 2.
- Цікоцкі М. Я. Стылістыка беларускай мовы. Мн., 1995.
- Цікоцкі М. Я. Стылістыка тэксту. Мн., 2002.
- Цыхун Г. А. Синтаксис местоименных клитик в южно-славянских языках: Балканославянская модель. Мн., 1968.
- Цыхун Г. А. Типологические проблемы балканославянского языкового ареала. Мн., 1981.
- Чалюк Н. М. Сінтаксіс беларускай мовы: Словазлучэнне. Просты сказ: Вучэб. дапам. Мн., 2004.
- Чудовіч В., Дружылоўская С. Фармальны сінтаксіс: Дапам. для настаўнікаў. Мн., 1930.
- Чумак Л. Н. Синтаксические единицы языка как носители национально-культурной информации. Мн., 1994.
- Чумак Л. Н. Синтаксис русского и белорусского языков в аспекте культурологии. Мн., 1997.
- Чумак Л. Н. Лингвокультурологическая характеристика синтаксических систем русского и белорусского языков: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Мн., 1997 [а].
- Чумак Л. Н. Синтаксис: Курс лекций. Мн., 2003.
- Шакун Л. М. Гісторыя беларускага мовазнаўства. Мн., 1995.
- Шандроха Н. Э. Экспрэсіўны сінтаксіс: Вучэб.-метад. дапам. Гродна, 2002.
- Шаранда А. Н. Сравнительная типология предлога (на материале немецкого, русского и белорусского языков). Мн., 1981.
- Шахаб В. В. Развіццё маўленчых здольнасцей вучняў у працэсе фарміравання паняцця аб складаназалежным сказе: Аўтарэф. дыс. ... канд. пед. навук. Мн., 2000.
- Шидловский А. В. Систематика субстантивных словосочетаний в современном белорусском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1962.
- Шуба П. П. Прыназоўнік у беларускай мове. Мн., 1971.
- Шуба П. П. Предлог в белорусском языке: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Мн., 1971 [а].
- Шуба П. П. Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў. Мн., 1993.
- Шумская И. А. Синтаксическая функция инфинитива в современном белорусском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1973.
- Шумская И. А. Ужыванне інфінітыва ў функцыі дадanych членаў сказа. Брэст, 1976.
- Юрэвіч А. Л. Да праблемы лінгвістычнага аналізу тэксту // Лінгвістычны аналіз тэксту: Матэрыялы семінара. Мн., 1975.
- Юрэвіч А. К. Стылістыка беларускай мовы. Мн., 1983.
- Яленскі М. Выданне падручнікаў па мове ў 20-я гады // Беларуская мова і літаратура ў школе. 1989. № 7. С. 9–13.
- Яўдошына Л. І. Лексіка-фразеалагічная і сінтаксічная адметнасць мовы мастацкіх твораў Фёдора Янкоўскага: Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове: Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Брэст, 2002.
- Яўневіч М. С. Сінтаксічная сінаніміка ў сучаснай беларускай літаратурнай мове (прыназоўнікава-склонавыя канструкцыі з прасторавым значэннем). Мн., 1977.
- Яўневіч М. С., Сцяцко П. У. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы: Вучэб. дапам. Мн., 1969, 1987, 2006.
- Ячмянёва І. М. Элементы вусна-гутарковага маўлення ў творах М. Зарэцкага: Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Гомель, 2002.
- Яшкін І. Я. Узаемадзеянне рознадыялектных сістэм: Марфалогія. Сінтаксіс. Мн., 1980.
- Kiklewicz A. Podstawy skladni funkcjonalnej. Olsztyn, 2004.
- Kiklewicz A., Korytkowska M., Mazurkiewicz-Sułkowska J., Zatorska A., Ramza T. Podstawowe struktury zdaniowe współczesnych języków słowiańskich: białoruski, bułgarski, polski / Red. naukowa A. Kiklewicza i M. Korytkowskiej. Olsztyn, 2010.

Паступіў у рэдакцыю 23.06.11.

Сяргей Аляксандравіч Важнік – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры сучаснай беларускай мовы, намеснік дэкана філалагічнага факультэта. У навуковым даробку С. А. Важніка больш за 200 публікацый у галіне кантрастыўнага сінтаксісу славянскіх моў, супастаўляльнай граматыкі, беларуска-польскіх моўных сувязей, функцыянальна-камунікацыйнай граматыкі, семантычнага і функцыянальнага сінтаксісу, лінгвістыкі тэксту, тэорыі перакладу, сінтаксічнай нормы. З’яўляецца вучоным сакратаром Міжнароднага камітэта славістаў, вучоным сакратаром Беларускага камітэта славістаў пры НАН Беларусі, вучоным сакратаром Савета па абароне дысертацый.

АБ ФІЛАЛАГІЧНАЙ РЭЦЭПЦЫІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў РАСІІ Ў ПЕРШАЙ ТРЭЦІ XIX ст.

Рассматривается возникновение в России в первой трети XIX в. научного дискурса о белорусском языке. Показывается, что интерес к изучению белорусского языка в России зарождался постольку, поскольку в поле зрения российских исследователей попадали украинские и белорусские памятники религиозной (попечительской и богослужебной) и другой литературы. Язык некоторых из этих памятников еще в XVII в. называли белорусским. Поскольку данному виду литературы была свойственна хорошо ощутимая языковая комбинированность, постольку и сам белорусский язык часто считался смешанной формацией.

The article deals with the origin of scientific discourse about Belarusian in Russia in the first third of the 19th century. It is stated that the interest in the study of Belarusian in Russia arose as far as Russian researchers came across monuments of Ukrainian and Belarusian religious (polemic and liturgical) literature, as well as other types of literature. The language of some of these monuments was called Belarusian as far back as in the 17th century. Since the well perceptible linguistic combinability was inherent in this type of literature, Belarusian was often considered to be a mixed linguistic formation.

Уводзіны. У пачатку XIX ст. поруч з іншымі беларуская мова стала прыцягваць увагу даследчыкаў розных краін. Цікава, да моў у гэты час у рамках расійскай лінгвістыкі, у якой яшчэ толькі пачыналі зараджацца элементы параўнальна-гістарычнага метаду, мае сваю спецыфіку. У навуцы славянскія мовы тады дзяліліся на дзве групы – усходнюю і заходнюю, і, такім чынам, паўднёвая група яшчэ не вылучалася з усходняй. Некаторыя ключавыя тэрміны тыпу *праславянская мова*, *царкоўнаславянская мова* яшчэ не ўзніклі, або толькі пачыналі выкарыстоўвацца. Увогуле, лічыцца, што для развіцця славянскай філалогіі ў Расіі ў першыя дзесяцігоддзі XIX ст. былі характэрны два асноўныя пазнавальныя памкненні: па-першае, вывятленне прыроды царкоўнаславянскай мовы, па-другое, назапашванне звестак для надзейнай карціны моўнай разнастайнасці ў славянскім свеце новага часу, выяўленне складаючых гэты свет асобных моўных фармацый, вывятленне адносін паміж імі (гл. Гудков 1990, 26). У тагачаснай навуковай практыцы як са звычайнай з’явай сустракаемся з нястрогім ужываннем выразаў «славянская мова», «славяно-руская мова», «старажытная руская мова»; яшчэ не дастаткова ўлічвалася розніца паміж вуснай і пісьмовай мовамі і г. д. Асаблівы каларыт сітуацыі з вывучэннем беларускай мовы надавала тая акалічнасць, што ў расійскай і польскай лінгвістычнай традыцыі, якія моцна ўплывалі на беларускую (калі не сказаць: фарміравалі яе), існавалі істотныя разыходжанні адносна змястоўнага нападзення тэрміна *руская мова*. У Польшчы пад гэтым выразам звычайна разумелі беларускую і ўкраінскую мовы, а ў Расіі ў навуковым ужытку першай трэці XIX ст. ім найперш абазначалі рускую мову на ранніх этапах яе існавання і жывую народную мову, у той час як літаратурную мову і, асабліва, мову як аб’ект вывучэння ў граматычных і іншых лінгвістычных працах згодна з традыцыяй XVIII ст. звычайна называлі *расійскай*.

Як спадчына папярэдняга этапу развіцця навуцы ў дыскурсе першай трэці XIX ст. нярэдкамі былі дзіўныя з сучаснага пункту гледжання ненавуковыя погляды на гістарычнае развіццё ўсходнеславянскіх моў. Напрыклад, у 1810 г. аўтар «Найноўшага нарыса правілаў расійскай граматыкі» (Харкаў, 1810) Іван Арнатоўскі спецыяльна аспрэчваў меркаванне некаторых вучоных аб тым, што руская мова з’яўляецца сумессю «кімрыйскай» і «сармацкай» моў (гл. Булич 1904, 728). Тым не менш акурат на гэты час, названы П. Бяссонавым «эпохай, багатай на абуджанае вучонае працалюбства» (Бессонов 1862 II), прыпадае ўздым цікавасці да філалагічнай праблематыкі: у першай трэці XIX ст. з’явіліся шматлікія выдатныя гісторыка-філалагічныя працы, якія стварылі базу для разгортвання навуковых даследаванняў у будучыні.

Расійскіх вучоных у гэты час цікавілі нейкія асабліва яркія падзеі, асобы ці эпохі ў гісторыі расійскай культуры і пісьменства. Некаторыя публікацыі з прычыны іх наватарскага зместу становіліся асабліва папулярнымі і ўздзейнічалі на спецыфіку фарміравання агульных поглядаў на пэўныя з’явы, уласцівых значнай колькасці аўтараў. Гэты неаднастайны фон уплываў, часам зусім непасрэдна, і на спецыфіку зацікаўлення расійскіх вучоных беларускай мовай. У шэрагу прац па беларускай гісторыі сцвярджаецца, што, кіруючыся палітычнымі меркаваннямі, некаторыя расійскія лінгвісты XIX ст. неабгрунтавана глядзелі на беларускую мову як на нейкую «змешаную» мову.

1. Публікацыі М. Качаноўскага аб царкоўным красамоўстве XVII – першай паловы XVIII ст. Выдатнай фігурай расійскай славістыкі першай трэці XIX ст. быў выхаванец Харкаўскага калегіума, у пачатку стагоддзя бібліятэкар Таварыства гісторыі і расійскіх старажытнасцей, рэдактар-выдавец часопіса «Вестник Европы», ардзінарны прафесар Маскоўскага ўніверсітэта Міхаіл Качаноўскі (гл. Макарова 1984; Лаптева 2005). Як рэдактар «Вестника Европы», М. Качаноўскі бачыў сваю задачу ў тым, каб накіроўваць увагу чытачоў на «гісторыю айчынай і роднасных ёй моў, на дзеі і звычаі народаў славянскага паходжання» (Каченовский 1815, 316), адным з першых у Расіі ён стаў адрозніваць царкоўнаславянскую мову ад старажытнай рускай мовы. М. Качаноўскі адносіўся да ліку лепшых у Расіі знаўцаў славянства, пры гэтым яго веды былі асабліва рознабаковымі ў галіне гісторыі помнікаў старажытнага пісьменства; звесткі пра славян, якія прыводзіліся на старонках «Вестника Европы», «цалкам або амаль цалкам» належалі М. Качаноўскаму (гл. Лаптева 2005, 63–64, 128–129). Дзейнасць

М. Качаноўскага адлюстроўвае важны этап у гісторыі славянскага мовазнаўства ў Расіі, які быў пачаты «пераадоленнем прыярытэтай увагі да царкоўнаславянскай мовы і зваротам да вывучэння славянскага маўлення ва ўсёй яго тэрытарыяльнай і гістарычнай разнастайнасці» (Бернштейн, Гудков, Смирнов 1988, 58). Бадай, пад прамым гэтага аўтара ўпершыню на старонках часопіса «Вестник Европы» была згадана назва Белая Русь, а таксама крывічы, дрыгавічы, радзімічы (гл. Каченовский 1809 [а], 210; Каченовский 1809 [б], 205–206, 210).

У 1811–1812 гг. М. Качаноўскі двойчы апублікаваў (на старонках часопіса «Вестник Европы», а таксама ў першай кнізе прац Таварыства прыхільнікаў расійскай славеснасці) артыкул «Погляд на поспехі расійскага красамоўства ў першай палове мінулага стагоддзя». Маючы на мэце «распаўсюджаць звесткі аб правілах і ўзорах апрацаванай (“здравой”) славеснасці» (Каченовский 1812, 17) і ілюструючы змены, якія адбываліся са «славянскай» і «рускай» мовамі ў «Малой Расіі і ў задняпроўскім баку» (Там жа, 23), аўтар у сваім артыкуле прывёў звесткі пра дзейнасць шэрагу ўкраінскіх і расійскіх царкоўных дзеячаў XVII–XVIII стст., што здабылі славу на ніве прапаведніцкага красамоўства і рэлігійнай палемікі. Героямі яго артыкула сталі рэктар Кіева-Магілянскай акадэміі, архімандрыт Іянікій Галятоўскі (1620–1688), чарнігаўскі архіепіскап Лазар Барановіч (1616–1693), ігумен Кіева-Мікалаеўскага пустыннага манастыра Антоній Радзівілоўскі (памёр каля 1688 г.), кіеўскі мітрапаліт, заснавальнік Кіева-Магілянскай акадэміі Пётр Магіла (1597–1647), архімандрыт Кіева-Пячэрскай лаўры, рэктар Кіева-брацкай калегіі Інакенцій Гізель (1600–1683), епіскап Рускай Праваслаўнай Царквы, экзарх Стафан Яворскі (1658–1722), епіскап Феафан Пракаповіч (1681–1736), епіскап Гаўрыла Бужынскі (1680–1731) і інш.

М. Качаноўскі даў шэраг характарыстык мовы, на якой друкаваліся творы названых аўтараў. Так, напрыклад, мову аднаго з павучальных слоў І. Галятоўскага М. Качаноўскі ацаніў як «амаль незразумелую» (Там жа, 26). Стыль («слог») твораў Ф. Пракаповіча аўтар вызначыў як «нячысты і нягладкі». Паводле М. Качаноўскага, узяўшы за аснову кніжную славянскую мову, Ф. Пракаповіч «пярэсціў яе простанароднымі рускімі, маларасійскімі і чужаземнымі словамі»; увогуле амаль усе адукаваныя сучаснікі Ф. Пракаповіча ўжывалі «нячыстую мову па неабходнасці». Гэтая нячыстасць мовы тагачаснымі аўтарамі, сярод якіх пераважалі выхадцы з Украіны, не ўсведамлялася: «Нельга было заўважаць уражлівай неадпаведнасці простанародных рускіх слоў паміж славянскімі і асцерагацца маларасійскіх і польскіх зваротаў такім людзям, якія сваю маладосць правялі сярод маларасіян і палякаў». Толькі М. Ламаносаў, паводле М. Качаноўскага, «першы спасціг і адкрыў для нас таямніцу выбару слоў і належага спалучэння кніжнай мовы з агульнанароднай» (Каченовский 1812, 38).

З другога боку, М. Качаноўскі асабліваю ўвагу звярнуў на тых аўтараў, якія пакінулі па сабе спецыяльныя дапаможнікі па красамоўству або граматыкі (напрыклад, І. Галятоўскі, М. Ламаносаў) і якія паслядоўна вызваліліся ад уплыву польскай мовы (Феафілакт Лапацінскі, Варлаам Ляніцкі, Гаўрыла Бужынскі, Гедэон Вішнеўскі). Мастацтва рыторыкі, заўважыў аўтар артыкула, у пачатку XVIII ст. было прынесена ў Маскву з Кіева. Прапаведнікі, якімі звычайна былі ўкраінцы, укладалі свае павучанні на царкоўнаславянскай мове, аднак яна была для іх недастатковай. З гэтай прычыны яны запазычвалі замежныя, украінскія і мясцовыя простанародныя словы, але «вялікарасійскаму слыху гэтая сумесь не магла быць прыемнай» (Там жа, 51). Адукаваныя людзі ў Расіі пачалі клапаціцца пра дапаўненне і грамадскае сцвярджэнне ўсімі ўжыванай мовы. У той час у Кіеве і іншых навучальных установах выкладанне рыторыкі адбывалася па лацінскіх навучальных дапаможніках, яны былі карысныя з пункту гледжання вынаходжання маладымі прамоўцамі доказаў і размяшчэння слоў, але «расійская грамадзянская мова, якая тады не мела ні правілаў, ні прыкладаў, ужывалася прамоўцамі без крытычнай разборлівасці» (Там жа, 52).

Для расійскага мовазнаўства пачатку XIX ст., якое ў працэсе нармавання рускай мовы хацела абпірацца на «ўзорныя творы красамоўства» і якое мела патрэбу ў «судзе разважлівай крытыкі, каб умець славянскае маўленне злучыць з рускім» (Прокопович-Антонский 1812, 7, 12), публікацыя М. Качаноўскага была важная тым, што яна змяшчала элементы адпаведнай рэфлексіі. У артыкуле «Погляд на поспехі...» ўпершыню звярталася ўвага на прэцэдэнт існавання ў гісторыі ўсходнеславянскага пісьменства пэўнага развітага стылю, які ўключаў у сябе розныя моўныя стыхіі. На фоне тагачасных небагатых ведаў у галіне класіфікацыі славянскіх моў і гісторыі рускай літаратурнай мовы, уласцівай таму часу тэндэнцыі «знаходзіць» мовы ў пісьмовых крыніцах гэты стыль фактычна ўспрымаўся як самастойнае адгалінаванне ў рамках усходняй групы славянскіх моў. М. Качаноўскі, аднак, яшчэ не даў яму ніякай назвы.

2. Папулярныя назвы «беларуская мова» ў кнізе В. Сопікава і артыкуле Я. Балхавіцінава.

Вельмі вялікае значэнне для ініцыявання зацікаўлення ў Расіі беларускай мовай і адначасова для папулярнага адпаведнай назвы мела праца В. Сопікава «Спроба расійскай бібліяграфіі, або Поўны слоўнік твораў і перакладаў, надрукаваных на славенскай і расійскай мовах» (гл. Сопиков 1813). Памочнік бібліятэкара аддзела рускай славеснасці Імператарскай публічнай бібліятэкі ў Санкт-Пецярбургу сярод іншага даў першае падрабязнае апісанне славутай Скарынавай Бібліі. У адным месцы

«Спробы...» В. Сопікаў напісаў пра творы Скарыны ў кантэксце гаворкі пра пераклады на «нячыстую» і «няясную» «славянскую» мову (гл. Сопиков 1813, 79). У сваёй працы В. Сопікаў пазначыў, што некаторыя са старажытных кніг былі надрукаваны «на беларускай мове». Паводле Я. Карскага, В. Сопікаў ужываў лінгвонім *беларуская мова* пераважна ў дачыненні да твораў «паўднёва-заходнерускага» (часцей украінскага) паходжання (гл. Карский 2006, 324). У лік такіх твораў у аўтара «Спробы...» трапілі: 1. «Гісторыя аб жыцці Варлаама», надрукаваная ў 1637 г. у Куцеінскім манастыры. 2. «Лякарства на знясілены розум чалавечы» з дадаткам тэстаменту грэчаскага цара Васілія (Астрог, 1607). 3. «Катэхізіс» П. Магілы (Кіеў, 1645). 4. «Казанне пра антыхрыста» Стафана Зізання, выдадзенае ў Вільні (у Сопікава памылкова пазначана: Астрог). 5. «Гамілія» Захарыі Капысценскага (Кіеў, 1625). 6. Выдадзены ў Кракаве ў 1629 г. «Парэнезіс...» Мялеція Сматрыцкага (Сопиков 1813, 104, 106–107, 125, 127, 167, 170).

Найперш трэба зазначыць, што «Парэнезіс» Сматрыцкага трапіў у гэты спіс памылкова: твор быў апублікаваны на польскай мове.

Пасля згадкі «Гаміліі» З. Капысценскага ў кнізе ў спецыяльнай зноскы сустракаецца першае на рускай мове ў XIX ст. вызначэнне беларускай мовы. В. Сопікаў напісаў пра яе як пра «мову шчырых грэчаскай веры людзей, што жылі ў Беларусі і Польшчы. Манахі, якія жылі ў гэтых землях да канца XVII ст., амаль усе свае багаслоўскія і павучальныя творы пісалі на гэтай мове. Яна ёсць сумесь моў: славянскай, рускай, польскай, а часткова і лацінскай» (Сопиков 1813, 167).

Пытанне пра тое, адкуль В. Сопікаў узяў назву «беларуская мова», патрабуе спецыяльнага вывучэння.

В. Сопікаў мог яе запазычыць з культурнай практыкі Маскоўскай Русі XVII ст. або з нейкіх заходніх прац, якія абапіраліся на гэтую практыку. Здаецца, у Маскве «беларускімі» часам называліся некаторыя кнігі, якія пабачылі свет у друкарні Кіева-Пячэрскай лаўры (у спісе В. Сопікава такімі былі «Катэхізіс» Магілы і «Гамілія» Капысценскага). Таксама ў некаторых выпадках указанне на беларускую крыніцу змяшчалася пры перакладах некаторых павучальных аповесцей і апавяданняў, іншых кніг, якія ў рукапісах пашыраліся ў Расіі ў другой палове XVII ст. (гл. Соболевский 1903, 222–224; Библиотека 2003, 25, 90–92).

Што да заходніх прац, якія выкарыстоўвалі тэрмін «беларуская мова», то можна назваць другую з шасці славістычных прац члена Прускай акадэміі навук Ёгана Леангарда Фрыша, прысвечаную кірыліцы і рускай мове (апублікавана ў Берліне ў 1727 г.). У гэтай кнізе была вылучана беларуская мова. Ідучы ўслед за расійскай практыкай XVII ст., Ё.-Л. Фрыш пазначыў, што перакладзенае ім на нямецкую мову другое маскоўскае выданне 1696 г. «поўнага» Катэхізіса было звязана з кіеўскім катэхізісам 1645 г. Пятра Магілы, які трактаваўся як напісаны на беларускай мове (гл. Zwoliński 1966, 456–457; Зволінський 1969, 60).

Бадай, некаторыя кнігі маглі ў Маскоўскай Русі лічыцца беларускімі ў тых выпадках, калі пазней яны перавыдаваліся ў Маскве ў пераробленым выглядзе. Такой была «Гісторыя аб жыцці Варлаама», куцеінскае выданне якой суправаджала пазнака аб тым, што гэтая кніга была перакладзена на «простую нашу мову рускую» (Повесть о Варлааме 1985, 39); у 1680 г. кніга была выдадзена на царкоўнаславянскай мове ў Маскве. Магчыма, куцеінскае выданне магло быць патракавана В. Сопікавым як напісанае на беларускай мове яшчэ і таму, што яно было здзейснена ў (тады яшчэ зразуметай «вюзка») Беларусі.

Таксама старажытныя кнігі, магчыма, з большай верагоднасцю лічыліся беларускімі, калі іх выданню ў Вялікім Княстве Літоўскім папярэднічала нейкае польскамоўнае выданне. Такім у спісе В. Сопікава быў кіеўскі «Катэхізіс» Магілы. Нейкая кніга тым больш магла лічыцца беларускай, калі ў ёй змяшчаліся паралельна два тэксты: з аднаго боку, на мясцовай версіі пісьмовай мовы, з другога – на царкоўнаславянскай або польскай мове (такімі былі астрожскае «Лякарства на знясілены розум чалавечы» і віленскае «Казанне пра антыхрыста»).

Нарэшце, усе кнігі, названыя В. Сопікавым беларускімі (за выключэннем «Парэнезіса» Сматрыцкага), аб'ядноўваліся сукупнасцю іх больш ці менш падобных моўных характарыстык.

Відавочна, у сваёй дэфініцыі беларускай мовы В. Сопікаў не характарызаваў яе як такую, а толькі кваліфікаваў пэўны гістарычны пісьмовы стыль, уласцівы помнікам пэўных жанраў. Як сцвярджаецца сучаснымі аўтарамі, факт змешанага характару мовы большасці старажытных пісьмовых помнікаў з'яўляецца «агульнапрызнаным» (гл. Будзько 2011, 38). Аднак некаторым відам помнікаў (напрыклад, прапаведніцка-палемічнай літаратуры, частцы іншых выдадзеных у Беларусі і Украіне канфесійных кніг) змешаны, камбінаваны характар мовы ўласцівы асабліва. Хоць спіс аўтараў, прыведзеных у артыкуле М. Качаноўскага, толькі ў адным выпадку супадае са спісам В. Сопікава, можна тым не менш сцвярджаць, што М. Качаноўскі і В. Сопікаў звярталі ўвагу на кола падобных аўтараў і падобныя віды літаратуры.

Адначасова з выданнем працы В. Сопікава на старонках «Вестника Европы» быў надрукаваны артыкул Яўгенія Балхавіцінава «Гістарычная звестка пра мітрапаліта Пятра Магілу» (гл. Болховитинов 1813).

Аўтар сцвердзіў, што пры заснаванні Кіева-Магілянскай акадэміі выкладанне ў ёй філасофіі і багаслоўя вялося на лацінскай, польскай і беларускай мовах. Свой кіеўскі катэхізіс, паводле Я. Балхавіцінава, П. Магіла надрукаваў на польскай і беларускай мовах (гл. Болховитинов 1813, 37, 40). Я. Балхавіцінаў ведаў пра факт перакладу маскоўскага катэхізіса на нямецкую мову Ё.-Л. Фрышам (Там жа, 42), таму існуе верагоднасць таго, што і сам выраз «беларуская мова» Я. Балхавіцінаў мог запазычыць з заходняй крыніцы.

3. Першыя звесткі ў навуковым друку пра вусную беларускую мову. У пачатку XIX ст. беларуская мова пачынала цікавіць даследчыкаў у значнай ступені найперш як старажытная пісьмовая мова; аднак гэта былі толькі першыя зародкі такой цікавасці. Між тым у навуковым друку сталі з'яўляцца меркаванні і пра вусную беларускую мову, пры гэтым некаторыя аўтары пачыналі нейкім чынам атаясамляць яе з колішняй пісьмовай мовай.

У 1816 г. у часопісе «Вестник Европы» быў апублікаваны пераклад фрагментаў артыкула польскага даследчыка С.-Б. Ліндэ, напісанага ў сувязі з разглядамай працай В. Сопікава. У сваім артыкуле Ліндэ ахарактарызаваў мову першай і трэцяй рэдакцый статутаў ВКЛ, Ф. Скарыны, а таксама мову Ягелонаў («аж да Зыгмунта Аўгуста»), якой яны карысталіся «ў Літве», як *рускую* (*język ruski*), і пры перакладзе рэдактар часопіса М. Качаноўскі сутыкнуўся з вельмі спецыфічнай праблемай: як трэба было перадаць польскі выраз *język ruski* на тагачаснай рускай мове? Быў знойдзены наступны выхад. Перакладаючы сказ пра тое, што першая і трэцяя рэдакцыі статутаў ВКЛ былі напісаны на *рускай* мове, М. Качаноўскі, «каб не змешваць з нашай *рускай*» («чтоб не смешивать с нашим *русским*»), ужыў тэрмін *руська мова* (*руської язык*) (Линде 1816, 122). Свой падыход ён патлумачыў у спецыяльнай зносцы, у якой заўважыў таксама, што на *рускай мове* гавораць жыхары Мінскай, Кіеўскай, Валынскай і Падольскай губерняў (Там жа).

Пішучы ў 1819 г. на старонках «Вестника Европы» пра мову ўступнай нататкі кракаўскага выдаўца «Часаслова» 1491 г., К. Калайдовіч, чалавек, які ў 1812–1813 гг. сем месяцаў знаходзіўся на тэрыторыі Беларусі і меў магчымасць чуць жывую беларускую мову, дыягнаставаў у гэтай нататцы «рускую мову ў прастанародным польскім, або правільней беларускім вымаўленні» (Калайдович 1819, 105).

Недвухсэнсоўна выказаўся пра існаванне жывой беларускай мовы ў 1819 г. і З. Даленга-Хадакоўскі. Удакладняючы акрэслены ў «Гісторыі дзяржавы расійскай» М. Карамзіна арэал рассялення крывічоў і літвы, у 20-м нумары часопіса «Вестник Европы» будучы нястомны даследчык вуснай беларускай мовы паведаміў, што «паміж Вільняй, Гародняй і Мінскам ёсць спрадвечная руская мова. Літоўскія князі не выкаранялі яе, бо ўжывалі самі пры двары, у дагаворах і статутах» (Даленга-Хадакоўскі 2007, 63).

4. Кваліфікацыя беларускай мовы ў «Гістарычным слоўніку былых у Расіі пісьменнікаў...»

Я. Балхавіцінава. У 1818 г. у друкарні М. Грэча ў Санкт-Пецярбургу ў дзвюх частках быў надрукаваны «Гістарычны слоўнік былых у Расіі пісьменнікаў духоўнага чыну, грэкарасійскай царквы» (Болховитинов 1818). У гэтай працы як беларускамоўныя аўтары былі пазначаны А. Радзівілоўскі, Д. Растоўскі, З. Капысценскі, І. Галятоўскі, П. Магіла, выдаўцы нясвіжскага катэхізіса 1562 г. М. Кавячынскі, С. Будны і Л. Крышкоўскі, М. Сматрыцкі, П. Бярында. Асабліва пладавітым беларускамоўным пісьменнікам пададзены І. Галятоўскі: ім на беларускай мове або з яе выкарыстаннем (у выпадку двухмоўных выданняў) былі надрукаваны пяць кніг. Я. Балхавіцінаў, як здавалася, не ставіў сабе мэты ўказаць усіх аўтараў, якія пісалі на беларускай мове, таму выглядае, што іх кола ў інтэрпрэтацыі аўтара слоўніка магло б быць пашырана. Так, напрыклад, ахарактарызуючы мову Васілія Грыгаровіча-Барскага, Я. Балхавіцінаў яе ніяк не найменаваў, але паведаміў, што яна «такая ж, якой да паловы мінулага стагоддзя амаль усе ў Маларасіі пісалі, гэта значыць: змешаная са славенскай, польскай і маларасійскай моў» (Болховитинов 1818, 67–68). Калі мець на ўвазе, што ў сувязі са згадкай «Дыярыуша» Д. Растоўскага Я. Балхавіцінаў сцвердзіў, што гэты твор быў напісаны «на беларускай мове, якая ў маларасійскіх вучоных была тады (у XVII ст. – С. 3.) ва ўсеагульным ужытку» (Болховитинов 1818, 133), то, сапраўды, «беларускай» можна было б лічыць і мову твораў В. Грыгаровіча-Барскага. Думку Я. Балхавіцінава адносна існавання нейкай «змешанай» беларускай мовы можна суаднесці з падобным меркаваннем В. Сопікава, а абодва яны разам, верагодна, уяўляюць сабой развіццё поглядаў М. Качаноўскага.

Для свайго часу меркаванні Я. Балхавіцінава былі новымі і пэўным чынам абгрунтаванымі. Творы прынамсі некаторых з названых ім аўтараў у XVII ст. пры іх узнаўленні ў Маскоўскай Русі мелі пазнакі аб перакладзе з беларускай мовы. Так, перакладзеным з беларускай мовы лічыўся, напрыклад, рукапіс кнігі «Люстра багаслоўя» Кірылы Транквіліёна-Стаўравецкага, на тытуле якой было зафіксавана: «...преписася и переправися <...> с белоруссийского языка на истинный словенороссийский язык» (Старажытная беларуская літаратура 2010, 402). Указанне на беларускую мову як мову-крыніцу суправаджала таксама пераклад кнігі І. Галятоўскага 1665 г. «Новае неба» (гл. Обстоятельное описание... 1825, 492). Згодна з вопісам Антоніева-Сійскага манастыра 1692 г., напісаным на беларускай мове лічыўся твор І. Галятоўскага «Месія праўдзівы» (гл. Кукушкина 1977, 183). Выдаўцоў Бібліі, слоўніка, граматыкі (пад якімі, верагодна, разумеліся Ф. Скарына, П. Бярында, М. Сматрыцкі) «и иных

писем» у другой палове XVII ст. Ю. Крыжаніч называў «беларусцамі» (гл. Запрудскі 2005, 11). Меркаванні Я. Балхавіцінава, такім чынам, грунтаваліся на пэўных гістарычных звестках і адлюстроўвалі тагачасны стан ведаў у гэтай галіне. Згодна з гэтым станам, беларускай у расійскай лінгвістыцы пачатку XIX ст. называлася мова, якая была прадстаўлена ў нейкай частцы створаных ва Украіне і Беларусі старажытных пісьмовых (найперш рэлігійных палемічных) помнікаў.

5. Погляды на беларускую мову ў працах 1820-х гг.: К. Калайдовіч, М. Грэч, Я. Балхавіцінаў. 29 лістапада 1821 г. на пасяджэнні Маскоўскага таварыства аматараў расійскай славеснасці Пётр Калайдовіч прачытаў даклад свайго брата Канстанціна «Аб беларускай мове». Гэты даклад у наступным годзе быў надрукаваны ў працах таварыства; такім чынам, выраз *беларуская мова* ўпершыню быў ужыты ў назве лінгвістычнай публікацыі. К. Калайдовіч быў знаёмы з бягучай навуковай прадукцыяй, у тым ліку ён вельмі добра ведаў працы М. Качаноўскага, Я. Балхавіцінава і В. Сопікава. Вядома, што пры падрыхтоўцы сваёй «Спробы...» В. Сопікаў карыстаўся дапамогай К. Калайдовіча. Згодна з меркаваннем Я. Карскага, артыкул «Аб беларускай мове» з'явіўся на свет пераважна дзякуючы «Спробе...» В. Сопікава (гл. Карский 2006, 324). На нашу думку, працы М. Качаноўскага і Я. Балхавіцінава таксама непасрэдна паўплывалі на фарміраванне поглядаў на беларускую мову К. Калайдовіча.

У лік беларускамоўных аўтараў у Калайдовіча трапілі не толькі згаданыя М. Качаноўскім, В. Сопікавым і Я. Балхавіцінавым І. Галятоўскі, І. Гізель, Л. Барановіч, А. Радзівілоўскі, М. Смятрыцкі, З. Капышценскі, П. Магіла, выдаўцы нясвіжскага катэхізіса 1562 г. М. Кавячынскі, С. Будны і Л. Крышкоўскі, П. Бярында, але і Ф. Скарына, Л. Зізаній, перакладчык кнігі «Лякарства на знясілены розум чалавечы» Даміян (В. Сопікаў называў гэты твор, але не прыводзіў імя перакладчыка), аўтар «Кнігі аб веры» іерманах Азарый (згодна з сучаснымі дадзенымі, яе напісаў З. Капышценскі), К. Транквіліён-Стаўравецкі, пісьменнік-палеміст Андрэй Мужылоўскі (1580–1640-я), рэктар Кіева-Магілянскай акадэміі, епіскап Ігнацій Аксенавіч-Старушыч (памёр у 1650 г.), епіскап Сільвестр Косаў (памёр у 1657 г.), рэктар Кіеўскага калегіума, архімандрыт Дубенскага манастыра Касьян Саковіч, львоўскі свяшчэннік XVII ст. Іянікій Валковіч, заснавальнік Чарнігаўскага калегіума Іаан Максімовіч (1651–1715) і інш. Такі шырокі ахоп беларускамоўных аўтараў дазваляў Я. Карскаму ў 1903 г. зрабіць накіонт артыкула «Аб беларускай мове» крытычную заўвагу: пачынальнік беларускай філалогіі ахарактарызаваў яго як «вельмі недакладны нарыс ужывання ў пісьменстве ў старажытнасці беларускай гаворкі» (Карский 2006, 325). Але, як вынікае з выкладзенага вышэй, у пачатку XIX ст. погляды К. Калайдовіча мелі значную навуковую вартасць.

Абапіраючыся на думку С.-Б. Ліндэ накіонт наяўнасці ў беларускай мове нямецкага пласта, выказаную ў яго кнізе «Аб Літоўскім статусе...» (гл. Запрудскі 2007), К. Калайдовіч сцвердзіў, што беларуская мова ўяўляе сабой сумесь «славянарускай», польскай, нямецкай і часткова лацінскай моў. Ён судзіў, старую, ужывальную ў Беларусі, Украіне, Літве і Польшчы каталікамі і ўніятамі кніжную беларускую мову з вуснай мовай жыхароў Магілёўскай, Віцебскай, часткова Смаленскай губерняў пачатку XIX ст. К. Калайдовіч сцвердзіў, што беларуская мова «не вельмі прыемная для слыху вялікарасіяніна», яна склалася ў той час, калі пад уплывам польскай культуры забывалі «чыстую славянскую мову», аднак, напрыклад, мова Ф. Скарыны «акрамя некаторых слоў польскіх яшчэ недалёка ўхілілася ад сваёй крыніцы» (Прыгодзіч 2006, 7–9). Абмеркаванне К. Калайдовічам тэмы немілагучнасці беларускай мовы і яе адносіны з польскай і ўкраінскай праўдападобна паказвае на пэўную пераемнасць яго працы з артыкулам М. Качаноўскага і слоўнікам Я. Балхавіцінава.

У 1820-х гг. меркаванні М. Качаноўскага, В. Сопікава, Я. Балхавіцінава і К. Калайдовіча былі падтрыманы і развіты ў «Спробе кароткай гісторыі рускай літаратуры» М. Грэча (гл. Греч 1822), а таксама ў шэрагу яго граматык (выдаваліся з 1827 г.). Падобна да К. Калайдовіча, пры ахарактарыстыцы беларускай мовы М. Грэч напісаў і пра тагачасную вусную, і пра старажытную пісьмовую мовы. Паводле гэтага аўтара, на беларускай гаворцы, якая з'яўляецца адной з неасноўных гаворак рускай мовы, «гаворыць народ у Літве і (часткова) на Валыні» (Греч 1822, 284, 322). Акрамя таго, «гэта гаворка (якую называюць і рускай) была кніжнай мовай некаторых пісьменнікаў у XVI і XVII стагоддзях» (Греч 1822, 284), яе можна знайсці «ў творах, што друкаваліся ў падуладных Польшчы правінцыях, таксама ў творах духоўных асоб, якія атрымалі адукацыю ў Кіеве, Вільні, Празе і інш.» (Греч 1822, 322). Не без уплыву прац М. Качаноўскага і С.-Б. Ліндэ, у якіх вялікае значэнне надавалася паказу ўплыву польскай культуры на расійскую, пасля «грэчаскага» і «татарскага» перыядаў у гісторыі развіцця рускай літаратуры М. Грэч вылучыў «польскі» перыяд, які ахопліваў больш як два стагоддзі: 1462–1689 гг. Акурат у рамках «польскага» раздзела кнігі М. Грэч разважаў пра аўтараў, што пісалі на *беларускай* або *рускай* мове: пра Ф. Скарыну, П. Бярынду, Ф. Пракаповіча, Л. Зізанія, П. Магілу, І. Гізеля, Л. Барановіча, З. Капышценскага, І. Галятоўскага, С. Полацкага, А. Лызлова. Сама беларуская мова, паводле М. Грэча, складалася з царкоўнаславянскіх, польскіх і лацінскіх слоў (гл. Греч 1827, 29). Згадаўшы мову твораў П. Магілы, І. Гізеля, Л. Барановіча, З. Капышценскага, І. Галятоўскага, М. Грэч зрабіў прамую спасылку на разгляданы вышэй артыкул «Погляд на поспехі расійскага красамоўства...» ў якасці «грунтоўнага меркавання» (Греч 1822, 352), сцвердзіўшы тым самым пераемнасць сваіх меркаванняў з поглядамі М. Качаноўскага. Акрамя таго, у якасці аўтарытэтай крыніцы па гісторыі літаратуры артыкул М. Качаноўскага быў перадрукаваны ў хрэстаматыйнай частцы працы М. Грэча.

Погляды М. Грэча на беларускую мову былі выключна адмоўна ацэнены ў пачатку XX ст. Я. Карскім. Заснавальніку беларускай філалогіі, згодна з яго прызнаннем, было «нязручна» нават згадваць меркаванні аўтара «Спробы кароткай гісторыі...» пра беларускую мову (гл. Карский 2006, 184), прычынай чаго была, напэўна, характарыстыка беларускай лексікі М. Грэчам як сумесі царкоўнаславянскіх, польскіх і лацінскіх слоў. Паколькі М. Грэч у гісторыі расійскай культуры меў пераважна адмоўную рэпутацыю, Я. Карскі, відаць, не мог пазбавіцца пэўных стэрэатыпаў адносна яго асобы, што не дазваляла паглядзець на яго працы больш аб'ектыўна.

Верагодна, улічваючы камбінаваны характар мовы помнікаў, акрэсленых ім у 1818 г. як беларускамоўныя, і абавіраючыся на дыскусію 1820-х гг. аб беларускай мове, падчас якой выкарыстанне такога тэрміна часам катэгарычна крытыкавалася, у 1827 г. пры другім выданні свайго слоўніка Я. Балховіцінаў фактычна адмовіўся ад ужывання тэрміна «беларуская мова» (выкарыстанні ў слоўніку толькі адзін раз), замяніўшы яго пераважна выразам «польска-руская мова» (Болховитинов 1827).

6. Разуменне беларускай мовы як «змешанай» у працах 1830-х гг. Разуменне беларускай мовы найперш як «змешанай» мовы старажытнай рэлігійнай палемічнай літаратуры ў значнай ступені захавала сваю сілу ў расійскай лінгвістыцы і на працягу 1830-х гг. У артыкуле «Беларуская або руская мова» 1837 г., апублікаваным у «Энциклопедическом лексиконе» А. Плюшара, Дз. Языкаў канстатаваў, што пад такой назвай «сталі ў нядаўні час разумець тую варварскую мову, якой пісалі Скарына, Сімяон Полацкі, Лазар Барановіч і іншыя духоўныя пісьменнікі, якія атрымалі адукацыю пад уплывам Польшчы: гэта сумесь больш ці менш шчыльная, польскіх выказаў і слоў з рускімі, адно і тое ж слова адзін выказвае па-польску, другі па-руску, зыходзячы са ступені свайго імкнення быць далікатным і ўмення кіравацца модай <...> Вучоныя грэкарасійскай веры ў паўднёвай і заходняй Расіі, выхаваныя ў польскіх школах, і маскоўскія бывалыя людзі казыралі польскімі выразамі, зваротамі і словамі <...> Па меры змяншэння ўплыву польскай славеснасці і фарміравання самабытнага густу ў Расіі сталі пісаць на больш блізкай да рускай мове, чаму доказам служаць св. Дзмітрый Растоўскі, Антоній Радзівілоўскі і Стафан Яворскі <...> Гэтая варваршчына няправільна названа беларускай мовай, тым больш, што мова, ужывальная на Белай Русі і ў Літве сярод простых людзей, не мае ніякага падабенства з так названай беларускай мовай» (Перавалава 1998, 92–93). Сам Дз. Языкаў меў на беларускую мову зусім іншы, «станоўчы» погляд, аднак у прыведзеных вышэй фрагментах добра паказаны стэрэатыпы, якія былі ў той час пашыраны адносна беларускай мовы. Калі ў 1840 г. М. Грэчу спатрэбілася крытычна выказацца аб стылі рэдагаванага В. Сянкоўскім часопіса «Библиотека для чтения», то ён гэта зрабіў пры дапамозе наступнага ацэначнага выказвання, выкарыстаўшы выраз «беларуская мова» ў якасці агульнай назвы няўдала апрацаванай мовы: «Цяжкі, няправільны, нярускі стыль яе («Библиотека для чтения». – С. 3.) пачаў прыкметна збіваць з толку маладых і нават немаладых пісьменнікаў, якія, не бачачы прычыннага з боку непрадзятых людзей, лічылі, што на ўвядзенне гэтай беларускай гаворкі ёсць ужо агульная згода» (Греч 1840, 74).

Заклучэнне. Насуперак таму, што ў першай трэці XIX ст. у Расіі славянская праблематыка як складовая частка ўваходзіла ў агульную праблему фарміравання рускай нацыянальнай культуры (гл. Никулина 1981, 137), гаворка пра «змешаны» характар беларускай мовы ў 1810-х і наступных гадах у Расіі не павінна кваліфікавацца пры дапамозе палітычных тэрмінаў. З аднаго боку, у першай трэці XIX ст. вывучэнне беларускай мовы ў Расіі зараджалася на фоне абвостранай цікавасці расійскіх навукоўцаў да даследавання старажытных пісьмовых крыніц. Воляй лёсу аднымі з першых помнікаў, якімі зацікавіўся шэраг расійскіх даследчыкаў, сталі важныя ў культурных адносінах і вельмі своеасаблівыя ў моўным плане помнікі ўсходнеславянскай рэлігійнай палемічна-прапагандыскай і іншай літаратуры, мова часткі якіх яшчэ ў XVII ст. называлася беларускай. Камбінаваны характар мовы гэтых помнікаў, у якіх перапляталіся розныя моўныя стыхіі, кідаўся ў вочы першым даследчыкам моўных асаблівасцей усходнеславянскага пісьменства, у выніку ён стаў амаль галоўнай асаблівасцю так зразуметай імі «беларускай» мовы. З другога боку, характарыстыка нейкіх невядомых аб'ектаў (а беларуская мова ў пачатку XIX ст. была такім аб'ектам) пры дапамозе суаднясення з нейкімі знаёмымі кампанентамі-складнікамі ўвогуле і пры характарыстыцы нейкіх моў праз указанне на пласты запазычанняў, у прыватнасці, з'яўляецца звычайным прыёмам навуковага апісання, ён вельмі актыўна выкарыстоўваўся ў навуковай практыцы пачатку XIX ст.

ЛІТАРАТУРА

Бернштейн С.Б., Гудков В.П., Смирнов С.В. Начало изучения языков западных и южных славян // Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян. М., 1988. С. 54–65.

Бессонов П.А. Константин Федорович Калайдович. Биографический очерк // Чтения в Обществе истории и древностей российских. М., 1862. Кн. 3.

Библиотека Петра I. Описание рукописных книг / Авт.-сост. И.Н. Лебедева. СПб., 2003.

[Болховитинов] Е. Историческое известие о митрополите Петре Могиле // Вестн. Европы. 1813. № 21/22. С. 35–44.

[Болховитинов Е.] Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина грекороссийской церкви. СПб., 1818. Ч. 1–2; 2-е изд. 1827.

- Будзько І. У. Да паняццяў мяшаная і гібрыдная мовы ў кантынуме біблейных перакладаў на старабеларускую мову // Тыпалогія ўзаемазвязей беларускай і рускай моў і праблемы нацыянальнай самаідэнтыфікацыі: Матэрыялы Міжнар. навук. канф. (Мінск, 19–20 крас. 2011 г.). Мн., 2011. С. 38–44.
- Булич С. К. Очерк истории языкознания в России. Т. 1. XIII в. 1825 г. СПб., 1904.
- Греч Н. Опыт краткой истории русской литературы. СПб., 1822.
- Греч Н. Пространная русская грамматика. СПб., 1827. Т. 1.
- Греч Н. Литературное пояснение // Северная пчела. 1840. № 19. С. 74–75.
- Гудков В. П. Славист Константин Калайдович и его вклад в дело аффирмации белорусского языка // Славяне: адзінства і многастайнасць: Тэз. дакл. і паведамл. 1 секцыя. Мн., 1990. С. 26–27.
- Далэнга-Хадакоўскі З. Выбранае. Мн., 2007.
- Запрудскі С. Беларусістычныя зацікаўленні Самуэля Багуміла Ліндэ // Droga ku wzajemności. 50 lat białorusistyki na Uniwersytecie Warszawskim. Warszawa, 2007. S. 382–395.
- Запрудскі С. М. Юрый Крыжаніч аб беларускай мове // Мовы Вялікага Княства Літоўскага: Матэрыялы IV Міжнар. навук. канф. (Брэст, 18–19 мая 2004 г.). Брэст, 2005. С. 11–14.
- Зволінскі П. Погляды еўрапейскіх граматыстаў XV–XIX ст. на украінську та білоруську мовы // Мовознавство. 1969. № 4. С. 57–61.
- К[алайдовіч] К. Дополнительные сведения о трудах Швайпольта Феоля, древнейшего славянского типографа // Вестн. Европы. 1819. № 18. С. 101–108.
- Карский Е. Ф. Белорусы. Т. 1. Введение в изучение языка и народной словесности. Мн., 2006.
- К[аченовский]. Об источниках для русской истории // Вестн. Европы. 1809 [а]. № 3. С. 193–210.
- К[аченовский]. Краткая выписка о первобытных народах, в России обитавших, и о пришельцах, с ними соединившихся до составления государства // Вестн. Европы. 1809 [б]. № 19. С. 202–212.
- Каченовский М. Взгляд на успехи российской витийства в первой половине истекшего столетия // Тр. О-ва любителей рос. словесности. М., 1812. Ч. 1. С. 17–52.
- К[аченовский]. О «Вестнике Европы» на 1816 год // Вестн. Европы. 1815. № 24. С. 315–316.
- Кукушкина М. В. Монастырские библиотеки русского севера. Очерки по истории книжной культуры XVI–XVII веков. Л., 1977.
- Лаптева Л. П. История славяноведения в России в XIX веке. М., 2005.
- Линде С. Б. О российской литературе // Вестн. Европы. 1816. № 22. С. 110–136; № 23/24. С. 230–254.
- Макарова Г. В. М. Т. Каченовский и становление славяноведения в России // Историографические исследования по славяноведению и балканистике. М., 1984. С. 63–96.
- Никулина М. В. Славянская проблематика в общественно-литературной борьбе первой трети XIX в. (на материале русских периодических изданий) // Исследования по историографии славяноведения и балканистики. М., 1981. С. 136–159.
- Обстоятельное описание славяно-русских рукописей, хранящихся в библиотеке графа Федора Андреевича Толстова. Издали К. Калайдович и П. Строев. М., 1825.
- Повесть о Варлааме и Иоасафе. Памятник древнерусской переводной литературы XI–XII вв. Л., 1985.
- Прокопович-Антонский А. Речь при открытии Общества любителей российской словесности // Тр. О-ва любителей рос. словесности. М., 1812. Ч. 1. С. 1–16.
- Прыгодзіч М. Р. Беларускае мовазнаўства. Мн., 2006.
- Перавалова Н. «Его можно назвать отцом великороссийского наречия...»: Дзмітрый Языкаў як даследчык беларускай мовы // Роднае слова. 1998. № 6. С. 90–92.
- Соболевский А. И. Переводная литература Московской Руси XIV–XVII веков. Библиографические материалы. СПб., 1903.
- Сопиков В. Опыт российской библиографии, или Полный словарь сочинений и переводов, напечатанных на славенском и российском языках. СПб., 1813. Ч. 1.
- Старажытная беларуская літаратура (XII–XVII стст.) / Уклад., прадмова і камент. Івана Саверчанкі. Мн., 2010.
- Zwoliński P. J. L. Frisch jako slawista-rusycysta // Slavia Orientalis. 1966. R. XV. Nr. 4. S. 453–473.

Паступіў у рэдакцыю 17.06.11.

Сяргей Мікалаевіч Запрудскі – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры гісторыі беларускай мовы. Кола навуковых інтарэсаў – гісторыя беларускай літаратурнай мовы, гісторыя беларускага і славянскага мовазнаўства, моўныя кантакты, моўная палітыка, сацыяльная псіхалогія мовы, замежная беларусістыка. Аўтар каля 160 навуковых, навукова-метадычных і літаратурна-крытычных прац.

І. А. ГАПОНЕНКА

МОЎНАЯ ПАЛІТЫКА І МОЎНАЯ СІТУАЦЫЯ НА БЕЛАРУСІ Ў XIX – НА ПАЧАТКУ XX ст.

Рассматриваются социально-экономические, общественно-политические, религиозно-культурные факторы, которые оказывали влияние на характер белорусских языковых процессов в XIX – начале XX в. Описываются особенности белорусской языковой ситуации названного периода.

In the article the social-economic, public-political, religious-cultural factors, which have made influence on the character of the Belarusian linguistic processes in the XIX and the beginning of the XXth century, are analyzed. The particular features of Belarusian language of this period are described.

Перыяд XIX – пачатак XX ст. з’яўляецца вызначальным этапам у беларускай моўнай гісторыі, на працягу якога былі закладзены асновы новай беларускай літаратурнай мовы. Дакладнае разуменне таго, якімі заканамернасцямі характарызаваўся тагачасны моватворчы працэс, вельмі важнае не толькі для гістарычнай навукі аб мове, але таксама для пазнання і вырашэння многіх сённяшніх моўных праблем.

Развіццё мовы і ўдасканаленне кампанентаў яе сістэмы, як вядома, падпарадкоўваецца не толькі ўнутраным законам, але і знаходзіцца пад уплывам аб’ектыўных пазалінгвістычных фактараў. Для фарміравання цэласнай моўнай карціны XIX – пачатку XX ст. варта разгледзець тыя грамадска-палі-

тычныя, сацыяльна-эканамічныя і рэлігійна-культурныя аспекты, якія аказвалі ўздзеянне на характар тагачасных беларускіх моўных працэсаў.

1. Шэраг знешніх абставін непасрэдна спрычыняўся да моўнага станаўлення.

1.1. Так, беларуская моўная сітуацыя напрамую залежала ад *агульных прынцыпаў вырашэння моўных пытанняў*, якія прымяняліся ўладамі Расійскай імперыі для «інародцаў». Найлепшым чынам гэтыя прынцыпы характарызуе записка, надрукаваная ў «Нашай Ніве» – беларускамоўнай газеце пачатку XX ст.: *Камандзер 14 Аланецкага палка выдаў прыказ па палку, у каторым пішэ: «Дагледзіў я, што «інародцы» пішуць пісьмы да сваякоў не па расейску, а у сваёй роднай мове. ...Армія у часе спакою – гэта школа. Інародзец, пакуль ён на службе, праз тры гады павінен навучыцца расейскай мовы, а гэта можна зрабіць толькі тады, калі інародцы будуць гаварыць і пісаць толькі па расейску. Сваякі і знаёмыя іх павінны на пісьмы атказываць таксама толькі па расейску...»* («Наша Ніва», 1912, № 6, с. 4).

Адпаведна на дзяржаўным узроўні гаворка аб падтрымцы развіцця беларускай мовы ўвогуле не вялася. У лепшым выпадку (у першай палове XIX ст.) на яе проста не звярталі ўвагі, маючы за «нешта дзіўнае, арыгінальнае і ў кожным разе малавядомае». Ад другой паловы XIX ст. паступова стала афармляцца думка, «згодна з якой беларуская мова безумоўна кваліфікавалася як складовая частка расійскай мовы («русского языка»)». У сітуацыі ўмацавання расійскай дзяржаўнасці, інтэнсіўнага фармавання расійскай нацыянальнай ідэалогіі і ўсё большага ўцягнення Беларусі ў сферу расійскіх інтарэсаў практыка непрызнання самастойнасці беларускай мовы адлюстроўвала дзейнасць старога прынцыпу: *чыя дзяржава, таго і мова*» (Запрудскі 2003, 76).

У навуковым асяродку статус беларускай мовы таксама не меў адназначнай ацэнкі. Адны даследчыкі лічылі яе адгалінаваннем іншых моў, напрыклад, І.І. Сразнеўскі, А.А. Патабня, А.І. Сабалеўскі (гл. Шакун 1995, 35). Другія ж, напрыклад М.І. Надзеждзін, М. Максімовіч, А.А. Шахматаў, Я.Ф. Карскі, В. Паржазінскі, М. Коласаў, П. Жыццецкі (гл. Шакун 1995, 36–37, 78–79; Сарока 2011, 100), выказвалі думку аб яе самастойнасці, але гэтая версія, безумоўна, не мела афіцыйнага прызнання. Нават выпадкі агучвання падобных меркаванняў у афіцыйных крыніцах былі выключна рэдкімі.

Гісторыкі беларускага мовазнаўства, апісваючы беларускую моўную сітуацыю XIX – пачатку XX ст., рэгулярна ўпамінаюць факт забароны беларускай мовы царскімі ўладамі. Заўважым, аднак, што не існуе адзінай версіі адносна таго, калі канкрэтна і якой афіцыйнай паперай гэтая забарона была ўведзена. У розных навуковых працах фігуруе розны набор адпаведных дат і дакументаў. У «Гісторыі беларускай літаратурнай мовы» аўтараў І.І. Крамко, А.К. Юрэвіч, А.І. Яновіч у сувязі з беларускім моўным пытаннем упамінаецца цэнзурнае распараджэнне 1847 г., накіраванае супраць мясцовага сепаратызму, цыркуляр 1859 г., якім забараняўся друк з выкарыстаннем лацінскага шрыфту, і больш разгорнуты яго варыянт у выглядзе «Часовых правілаў па цэнзуры» 1862 г. (гл. Крамко 1968, 10). Л.М. Шакун у «Гісторыі беларускай літаратурнай мовы» абагульнена спасылалася на «цэлы шэраг спецыяльных пастановаў царскіх улад аб забароне беларускага кнігадрукавання, асабліва лацінскімі літарамі» (Шакун 1984, 180). У выданні «Лексікалогія беларускай мовы» гаворка ідзе пра адзін абмежавальны цыркуляр, датычны непасрэдна беларускага лацінамоўнага друку, прычым датуецца ён 1867 г. (гл. Лексікалогія, 85). З гэтай жа датай звязвае «афіцыйную забарону выкарыстання беларускай мовы для ўсіх відаў літаратуры» і Л. Лыч (Лыч 2010, 29).

Вельмі падрабязна разнародныя дадзеныя адносна забароны беларускага друкаванага і вуснага слова ў XIX ст. яшчэ ў 1928 г. прааналізаваў Ал. Шлюбскі. Прапрацаваўшы больш за 200 крыніц па тэме, ён прыйшоў да наступных высноў. Забарона беларускага друку адбылася ў 1859 г. у сувязі з лацінскім алфавітам, а ўсё ранейшыя і пазнейшыя даты не пацвярджаюцца фактамі. Нягледзячы на тое, што беларускі друк у XIX ст. не меў яўных фармальных перашкод і ў гэты час беларускамоўныя выданні рознай ідэйнай скіраванасці больш ці менш рэгулярна траплялі ў свет, агульную палітыку расійскага ўрада на беларускіх землях ніяк не выпадае лічыць спрыяльнай. Уцёск беларускага друкаванага слова праводзіўся на падставе разнастайных цыркуляраў, што былі выдадзены ў адносінах да іншых нацыянальных меншасцей у Імперыі. Перманентныя русіфікатарскія дзеянні сведчаць, што ўлады не маглі згадзіцца з вольным развіццём літаратуры на «бѣлорусскомъ и малорусскомъ нарѣчяхъ русскаго языка». Дазволы ж на выхад асобных беларускіх кніг калі і выдаваліся, то толькі з мэтай «беларуса зрабіць рускім, іншы раз нават і пры дапамозе беларускай мовы» (Шлюбскі 1928, 336–337). Менавіта гэта было прычынай санкцыянавання ўрадам публікацыі некалькіх брашур на беларускай мове і нават з'яўлення планаў аб выданні беларускамоўнай газеты ў 1860-я гг. (гл. Запрудскі 2003, 76–77).

На сённяшні дзень найбольш пераканаўчы пункт погляду Н.Б. Мячкоўскай, якая абгрунтавана сцвярджае, што ў строгім сэнсе «ў XIX стагоддзі не было ўрадавых забарон публікаваць увогуле што-небудзь на ўкраінскай і беларускай мовах». Рэпрэсіі былі накіраваныя на змест публікацый, а ў яшчэ большай ступені – на шрыфт, а менавіта лацінку, якая лічылася польскім шрыфтом і таму «выклікала большую варожасць вялікадзяржаўных шавіністаў, чым сама мова» (Мечковская 2003, 55–56).

1.2. Элементарам моўнай палітыкі, ад якога ў значнай ступені залежыць інтэнсіўнасць працэсу фарміравання пісьмовай мовы і ўзровень яе нарматыўнасці, з'яўляецца *стан нацыянальнага кнігадрукавання*, бо чым больш кнігадрук арганізаваны і дасканалы, тым вышэй патрабаванні да друкаванага слова.

Прывядзём некалькі паказальных фактаў і лічбаў, што характарызуюць беларускі кнігадрук XIX – пачатку XX ст. У XIX ст. беларуская кніга прабівалася ў свет з вялікімі цяжкасцямі. За ўсё XIX ст. (да 90-х гг.) выйшла 38 беларускіх выданняў (гл. Кніга Беларусі 1986, 203). З канца XIX ст. выдавецкі працэс становіцца больш інтэнсіўным. Так, за перыяд з 1891 па 1906 г. з'явілася каля 40 толькі асобных беларускіх выданняў (гл. Крамко 1967, 42). Кардынальна сітуацыя з выданнем беларускіх кніг змяняецца з 1906 г. пасля выхаду вядомага закона «аб свабодзе друку»: за кароткі час ствараюцца буйныя беларускія выдавецтвы і выдавецкія аб'яднанні, з'яўляюцца першыя легальныя перыядычныя беларускія выданні, прыкметна павялічваецца колькасць паказчыкі выхаду беларускіх кніг. Так, з 1906 па 1915 г. выйшла прыблізна 100 беларускіх кніг і брашур (гл. Крамко 1967, 43). Тым не менш выданне на беларускай мове ажыццяўлялася больш марудна, чым на іншых мовах. Напрыклад, паводле Н.Ю. Бярозкінай, на працягу 1910 г. у Расіі выйшла 649 назваў кніг на латышскай мове, 454 – на эстонскай, 313 – на татарскай і толькі 14 – на беларускай (гл. Бярозкіна 2000, 128). Але ўсё ж сам факт функцыянавання мовы ў літаратурна апрацаваным выглядзе быў найважнейшым і наймацнейшым стымулам станаўлення беларускай нацыянальнай мовы.

1.3. Непасрэдныя праявы афіцыйнай моўнай палітыкі можна бачыць і ў *адукацыйнай* сферы. У разгледаны перыяд дзяржава не была зацікаўлена ў развіцці адукаванасці ды і проста пісьменнасці на тэрыторыі ўскраінаў, населеных «інароўцамі». У выніку тагачасная беларуская сістэма навучання знаходзілася ў цалкам незадавальняючым стане. У сярэдзіне XIX ст. на Беларусі ў невялікай колькасці школ (пераважна пачатковых) навучаннем было ахоплены каля 0,5 % насельніцтва (гл. Нюгowska 1996, 13). Да канца XIX і асабліва на пачатку XX ст. колькасць школ істотна павялічылася, але ўсё роўна «апытанні, зробленыя ў 1897 г., выявілі, што тры з чатырох беларусаў ва ўзросце паміж 10 і 49 гадамі не ўмелі ні чытаць, ні пісаць» (Лінднэр 2005, 33). Вельмі нізкімі былі паказчыкі жаночай пісьменнасці – ад 24,9 % сярод беларусаў-каталічак да 3 % сярод праваслаўных, у той час як менавіта жанчыны «адыгрываюць цэнтральную ролю ва ўзнаўленні калектыўнай ідэнтычнасці і трансляцыі культуры» (Терешкович 2004, 116).

Да таго ж «беларусы ў Імперыі так і не зазналі на ўласным вопыце, што такое “губернскі ўніверсітэцкі горад” – з больш высокім культурна-адукацыйным узроўнем “ўсяго” што “побач” з універсітэтам: гімназіі, тэатра, духоўнай семінарыі, мясцовых “губернских ведомостей”, публічнай бібліятэкі, кніжных крам…» (Мячкоўская 2008, 36). Вышэйшыя навучальныя ўстановы на беларускай тэрыторыі зачыняліся на працягу ўсяго XIX ст.: Віленскі ўніверсітэт быў зачынены ў 1832 г., а Горы-Горацкі земляробчы інстытут – у 1864 г. На пачатку XX ст. рабіліся захады па адкрыцці на Беларусі вышэйшых навучальных устаноў. Так, у 1908 г. была створана камісія з афіцыйных асоб генерал-губернатарства і некалькіх прадстаўнікоў віленскай інтэлігенцыі, якая ініцыявала ўзнаўленне дзейнасці Віленскага ўніверсітэта (гл. Лінднэр 2005, 34). З прапановамі аб стварэнні ўніверсітэтаў выступалі гарадскія рады Віцебска і Мінска (гл. Нюгowska 1996, 15). Ёсць звесткі, што «ў кастрычніку 1913 г. рабочыя-беларусы Капыля звярнуліся ў Дзяржаўную Думу з петыцыяй, у якой патрабавалі прызнаць родную мову і падтрымаць прашэнне аб адкрыцці на Беларусі ўніверсітэта» (Філякоў 1992, 143). Але ўсе гэтыя намаганні аказаліся марнымі.

Яшчэ большую праблему складала тое, што беларусы не мелі нават пачатковай нацыянальнай школы. Уся сістэма асветы на беларускіх землях будавалася на чужамоўнай аснове. На пачатку XIX ст. у беларускіх губернях дзейнічалі амаль выключна польскія школы. Пазней польская мова ў адукацыйнай сферы замянілася рускай, а беларускамоўнае навучанне практыкавалася ў нелегальных беларускіх школах. Развіццю навучання на роднай мове перашкаджала адсутнасць у дастатковай колькасці беларускамоўнай вучэбнай літаратуры, выданне якой у больш-менш арганізаваным выглядзе пачалося толькі ў канцы першага дзесяцігоддзя XX ст. Не хапала таксама нацыянальна арыентаваных настаўніцкіх кадраў, бо пры падрыхтоўцы настаўнікаў надзвычай актыўна прымяняліся русіфікатарскія захады, у выніку якіх настаўніцкія семінарыі і інстытуты, па словах Я. Лёсіка, становіліся «спецыяльнымі школамі абрусення» (Снапкоўская 1995, 44). Няма патрэбы ў каментарыях адносна таго, як падобныя абставіны ўздзейнічалі на стан беларускай нацыянальнай мовы.

1.4. Фрагментам моўнай палітыкі, невідавочным, але значным па сваіх выніках, стаўся той факт, што найменне *руская мова (язык)*, у старажытнасці агульнае для трох усходнеславянскіх моў, было замацавана за тагачасным *великорусским языком*. У дачыненні да беларускай мовы (якую, як свед-

* Прынята лічыць, што гэты закон з'явіўся рэакцыяй улад на рэвалюцыйныя падзеі 1905 г. Аднак фактычна ён быў выдадзены яшчэ напярэдадні рэвалюцыі – 12 (25) XII 1904 г., што прымушае шукаць іншыя падставы яго выдання. Для Беларусі, на думку даследчыкаў, актуальным магло быць імкненне з дапамогай дазволенай беларускай кнігі з цензурна ўзгодненым зместам нейтралізаваць польскі палітычны ўплыў, які на пачатку XX ст. істотна пашырыўся на беларускіх землях (гл. Turonek 1992, 44).

чыць С. Запрудскі, на той час называлі *беларускай, крывіцкай, рускай, руськай, літоўска-рускай, польска-рускай, заходнярускай, балтыйска-рускай, чарнарускай, літоўскай* і інш.) гэты лінгвонім ужо не мог быць выкарыстаны, што «зацямяняла рэтраспектыву беларускай мовы, без якой, відавочна, цяжка было разгледзець і яе перспектыву» (Запрудскі 2003, 75).

2. Апасродкаванымі элементамі моўнай палітыкі, якія аказвалі ўплыў на развіццё мовы, былі таксама наступныя фактары.

2.1. Размеркаванне насельніцтва па сацыяльных групах. Асабліва важнае значэнне для нацыянальна-моўнага станаўлення мела тое, што асноўная маса беларускага па паходжанні насельніцтва ў XIX – на пачатку XX ст. жыла ў сельскай мясцовасці*. Гэта несумненна «стварала перашкоду для разумення ідэнтычнасці нацыянальнага ці якога-кольвечы іншага характару» (Лінднэр 2005, 29). Пры гэтым асноўную частку гараджан на Беларусі складалі не беларусы, а яўрэі (53,5 %) і рускія (каля 18 %) (гл. Шыбека 1992, 169; Біч 1993, 5). У выніку горад «як камунікацыйны цэнтр, як месца абмену ідэямі і інтэлектуальны базіс любой нацыі, у гэты час не знаходзіўся ў распараджэнні беларусаў; дакладней кажучы, беларусы не маглі выкарыстаць горад як прастору стварэння супольнасці» (Лінднэр 2005, 31), што, натуральна, не спрыяла станаўленню нацыі, а значыць і нацыянальнай мовы.

2.2. Тэмпы фарміравання нацыянальнага грамадскага руху. Паводле сведчанняў большасці даследчыкаў, выразную нацыянальную афарбоўку беларускі грамадскі рух набывае дастаткова позна. Польскі вучоны Рышард Радзік, як многія іншыя навукоўцы, мяркуе, што гэта адбылося толькі пасля 1900 г., калі была арганізаваная Беларуская Рэвалюцыйная Партыя (з 1903 г. – Беларуская Рэвалюцыйная Грамада, пазней – Беларуская Сацыялістычная Грамада), а таксама лічыць, што ў цэлым беларускі нацыянальны рух быў адным з найпазнейшых нацыянальных рухаў у сучаснай Еўропе і адначасова адным з найбольш слабых у нашай частцы кантынента (гл. Radzik 2000, 9).

Даследчыкі ўказваюць цэлы комплекс гістарычных, канфесійных і нават лінгвістычных прычын заважэння беларускага нацыянальнага самаўсведамлення (гл. Терешкович 2006). У рамках тэматыкі нашага даследавання асноўная перашкода для фарміравання нацыянальнай ідэі нам бачыцца ў сістэматычнай паланізацыі ці русіфікацыі мясцовых беларускіх эліт. Па словах Ю.У. Чарняўскай, «бядка была не ў тым, што не было эліт: бядка ў тым, што яны былі чужымі. Іх перасячэнне з “бязмоўнай большасцю”, г. зн. масамі, было мінімальным» (Чарняўская 2010, 41). Пры адсутнасці нацыянальна арыентаванай інтэлігенцыі беларусы доўгі час не мелі акрэсленага нацыянальнага пачуцця і адпаведна спрычыняліся да моўнага станаўлення хутчэй выпадкова, чым усвядомлена.

2.3. Стан культуры. На афіцыйным узроўні ў разглядаемы час ініцыяваліся асобныя даследаванні беларускіх культурных фрагментаў, найперш у мэтах збірання доказнай базы для абгрунтавання прыналежнасці беларусаў да рускай нацыі. У цэлым жа аўтэнтычная беларуская культура не мела дзяржаўнай падтрымкі і была вымушаная літаральна прарывацца праз чужародныя напластаванні. Найчасцей такія прарывы былі звязаны з канкрэтнымі прыватнымі ініцыятывамі. Так, выключна намаганнямі той ці іншай асобы ствараліся беларускія нацыянальныя культурныя арганізацыі, напрыклад, аматарскі беларускі тэатр В. Дуніна-Марцінкевіча, «Першая беларуская трупa Ігната Буйніцкага» (1907–1910 гг.), беларускі артыстычны гурток Ф. Здановіча, удзельнікі якога ў 1913 г. ажыццявілі пастановку «Паўлінкі» Янкі Купалы, трупa А. Бурбіса, «Беларускі народны хор» У. Тэраўскага (гл. Лыч 2001, 39–40) і інш.

У цэлым беларускай нацыянальнай культуры давялося пераадолець моцнае супраціўленне ўлады, перш чым яна развіла свой рэгіянальны статус да ўзроўню нацыянальнага і сталася стымулам развіцця нацыянальнай беларускай мовы.

2.4. Рэлігійная палітыка. Уласныя канфесійныя і нацыянальныя патрэбы насельніцтва этнічнай тэрыторыі Беларусі ні свецкімі, ні царкоўнымі ўладамі не ўлічваліся. Толькі асобныя (пераважна каталіцкія) святары прыхільна ставіліся да беларускага нацыянальнага руху, прынамсі выступалі за ўвядзенне беларускай мовы ў набажэнства, напрыклад, прафесар Петраградскай духоўнай акадэміі Ф. Абрантовіч, ксяндзы В. Гадлеўскі, А. Астравіч, Ф. Будзька, К. Стаповіч, Л. Хвецка, А. Станкевіч (гл. Лыч 2001, 41). Віленскі біскуп Э. Роп у 1905 г. у сваіх цыркулярах пісаў: «Не жадаючы быць паланізатарам беларускага народа (гэта не можа з’яўляцца задачай рэлігіі), пры тлумачэнні дзесям ісцін веры трэба выкарыстоўваць мову, на якой размаўляюць людзі ў сваім доме, г. зн. беларускую…» (цыт. па: Смалянчук 1994, 183).

У цэлым беларусы, падзеленыя па канфесіянальнай прымеце фактычна на палякаў (каталікі) і рускіх (праваслаўныя), не маглі прэтэндаваць на нацыянальна-рэлігійную асобнасць і нават на ўжыванне ў набажэнстве беларускай мовы. З-за немагчымасці чуць родную мову ў царкве страчвалася адчуванне духоўнай сувязі паміж ніжэйшымі сляямі насельніцтва і элітай, што ператварала беларускую мову ў «прагматычны сродак зносінаў сярод вясковага грамадства, а не сэнсатворчы нацыянальны капітал» (Лінднэр 2005, 57).

* Паводле меркаванняў даследчыкаў, ад 76 % (гл. Шыбека 1997, 19) да 95 % (гл. Біч 1993, 6) беларусаў адносіліся да сялянскага саслоўя.

3. Такім чынам, у XIX – на пачатку XX ст. непасрэдная моўная палітыка*, а таксама суправаджаючыя знешнія фактары былі адназначна неспрыяльнымі для развіцця беларускай мовы. Як гэта адбілася на моўнай сітуацыі на Беларусі?

Прынята лічыць, што «адзіным захавальнікам і творцам беларускай культуры (а значыць і мовы. – І. Г.) застаўся «просты народ» (Біч 1993, 4). «Беларускай мовай у сукупнасці яе мясцовых гаворак карысталіся пры вусных зносінах прыгонныя сяляне, дробная шляхта, мяшчане, рамеснікі, ніжэйшае духавенства» (Арцямёнак 2010, 16). Сапраўды, сумненні адносна беларускамоўнай прыналежнасці гэтай часткі грамадства не ўзнікаюць.

Больш складаная сітуацыя назіралася ў асяродку шляхты, як дробнай, так і заможнай, якая мела пачуццё палітычнага адзінства, але не мела развітога пачуцця этнічнай самасвядомасці (гл. Макарэвіч 2006, 270). У гэтай групе самавызначэнне па сацыяльнаму статусу прынамсі да паловы XIX ст. «усё яшчэ мела больш вагі, чым вызначэнне канфесійнае ці, тым больш, этнічнае» (Куль-Сяльвестрава, 295). Адносіны шляхціца да народнай масы нешляхецкага паходжання маглі вагацца ад спачувальных да пагардлівых, але ў любым выпадку засноўваліся на захаванні пэўнай сацыяльнай дыстанцыі. Аб'яднанне грамадскай і інтэлектуальнай эліты з народам запавольвалася нават не з-за неразумення этнічнай еднасці, а таму, што «гэта вымагала адмаўлення ад класава-культурнай элітарнасці, якой і акрэслівалася шляхетнасць» (Radzik 2000, 204).

Фарміраванне пачуцця нацыянальнай прыналежнасці шляхты беларускіх тэрыторый прыпала на той перыяд, калі палякі і рускія настойліва пераконвалі жыхароў беларускіх зямель у іх прыроднай польскасці або рускасці, імкнучыся апрацаваць на сваю карысць беларускі «этнаграфічны матэрыял». У выніку мясцовая інтэлігенцыя аказалася ў вельмі вялікай ступені спаланізаванай ці русіфікаванай, выключанай з беларускага грамадска-культурнага працэсу і адпаведна ўлучанай у рускі ці польскі моўны асяродак. У першай палове XIX ст. грамадскім прыярытэтам валодала польская мова: яна абсалютна пераважала ў сацыяльных вярхах і лічылася святочнай, цырыманіяльнай у тых сацыяльных сляях, для якіх бытавой, штодзённай была беларуская мова (гл. Арцямёнак 2010, 16–17). Пазней з узмацненнем русіфікатарскай палітыкі пачынае дамінаваць руская мова. Яна набывае ў беларускім грамадстве статус «мовы хлеба», без авалодання якой немагчымым становіцца здабыццё сацыяльнага поспеху (гл. Запрудскі 2003, 77).

Нават тыя прадстаўнікі інтэлігенцыі, хто адчуваў павязь з Беларуссю, яе народам і мовай, успрымалі адмаўленне ад польскасці ці, пазней, расійскасці фактычна як пагрозу грамадскай дэградацыі (гл. Radzik 2000, 204). У выніку ўтвараўся своеасаблівы грамадскі парадокс, калі самі прыхільнікі ідэі беларускасці міжвольна (а часам, магчыма, і свядома) стрымлівалі яе на этнаграфічна-культурнай стадыі, не даючы вырабца з чужамоўных плыней і развіцця да нацыянальна-палітычнага ўзроўню. Яны мелі пашану да беларускага народа і яго мовы, але ўласнабеларуская ідэя для іх тым не менш заставалася ў пэўным сэнсе чужой. Нават В. Дунін-Марцінкевіч, паводле ўспамінаў Ядвігіна Ш., «у штодзённым сваім жыцці ня меў адвагі заявіць сябе шчырым беларусам, ня меў адвагі беларускую ідэю прыпасаваць да жыцця» (цыт. па: Мечковская 2003, 54), і Беларусь для яго «не была самастойнай у нацыянальных адносінах, уяўлялася тэрытарыяльна-этнаграфічнай, а не нацыянальнай цэласнасцю» (Терешкович 2004, 75). Нават Ф. Багушэвіч «не быў цалкам упэўнены ў адраджэнні і функцыянальнай паўнаце беларускай мовы», а яго «беларускія вершы... былі... свайго роду “хаджэннем у народ” сумленнага беларускага шляхціца-інтэлігента» (Мечковская 2003, 54–55).

Калі весці гаворку не пра ідэйныя падыходы, а факты рэальнага жыцця, то даследчыкі канстатуюць дастаткова актыўнае выкарыстанне беларускай мовы ў асяродку шляхты і нават заможнага дваранства. В.С. Макарэвіч прыводзіць шматлікія цытаты як вядомых асоб XIX ст. (Э. Вайніловіча, Я. Чачота, Н. Роўбы, А. Пыпіна, К. Крашэўскага), так і сучасных даследчыкаў, у тым ліку замежных, якія пацвярджаюць тое, што шляхта і памешчыкі «адчувалі... сябе адной крыві з мясцовымі людзьмі, да таго ж валодалі ягонаю мовай», «масы шляхецкія яшчэ доўга заставаліся дзвюхмоўнымі, яшчэ ў дзевятнаццатым стагоддзі шляхта і пань з крэсаў свабодна карысталіся сялянскімі дыялектамі (фактычна беларускай мовай. – І. Г.)» (Макарэвіч 2006, 271). Паводле Яна Чачота, «крывіцкі дыялект» (беларуская мова) – гэта «мова, на якой на нашай памяці любілі размаўляць паміж сабою старыя пань, што яшчэ жывуць, на якой дагэтуль гавораць пань і аканомы з сялянамі» (цыт. па: Мечковская 2003, 52).

Ян Запруднік, спасылаючыся на П. Церашковіча, прыводзіць дадзеныя аб тым, што згодна з перапісам 1897 г. са 153 тыс. прадстаўнікоў дваранскага саслоўя на тэрыторыі Беларусі 43,3 % (гэта значыць больш за 65 тысяч чалавек) прызналі роднай мовай беларускую (гл. Запруднік 1992, 35). Падобныя факты сапраўды даюць падставы сцвярджаць, «што беларускі нацыянальна-гістарычны гмах другой палавіны XIX ст. не быў канчаткова зруйнаваны аж да свайго сацыяльнага падмурка – сялянства, а былі яшчэ ў ім сцены і нават крыху даху» (Там жа).

* За выключэннем хіба што мінімальнага магчымасцей выдання беларускіх твораў, з'яўленне якіх не тое, каб дазвалялася, а хутчэй «літасціва» не заўважалася.

Такім чынам, відавочна, што беларуская мова, будучы абмежаванай у афіцыйным ужытку, тым не менш заставалася важнай неад'емнай часткай моўнай карціны на Беларусі ў XIX – пачатку XX ст. Паказальнымі ў гэтым сэнсе з'яўляюцца звесткі ўжо згаданага перапісу 1897 г., паводле якіх толькі 73,2 % агульнай колькасці беларусаў назвалі роднай беларускую, акрамя таго, беларуская мова была прызнана роднай таксама амаль для 1482 татар і 795 яўрэяў (гл. Терешкович 2004, 144).

Пералічаны комплекс знешніх абставін у цэлым быў неспрыяльным для кансалідацыі беларускай нацыі, станаўлення нацыянальнай ідэі, а значыць – і для развіцця нацыянальнай мовы. Аднак тым не менш ва ўмовах прыгнечанага сацыяльна-эканамічнага становішча беларускага народа, пры адсутнасці ўласнай дзяржаўнасці, нацыянальнай школы, канфесійнага адзінства, слабасці і размежаванасці нацыянальнай інтэлігенцыі ўсё ж сфарміраваўся і замацаваўся беларускі эканамічны, палітычны і культурны элемент. Ён у сваю чаргу і паслужыў знешнім штуршком, дастатковым, каб насуперак імкненням дзвюх процідзеючых іншанацыянальных экспансій – польскай і рускай – па насаджэнні на Беларусі сваіх ідэалагічных і моўна-нацыянальных прыярытэтаў запусціць механізм рэалізацыі ўнутранага ўласнабеларускага моўнага патэнцыялу.

ЛІТАРАТУРА

- Арцямёнак Г. Моўны сінкрэтызм беларускіх мастацкіх твораў XIX стагоддзя на славянскім фоне // Мовазнаўства: Матэрыялы IV Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў кантэксце еўрапейскіх краін» (Мінск, 6–9 чэрв. 2005 г.). Мн., 2010. С. 16–21.
- Біч М. Беларускае адраджэнне ў XIX – пачатку XX стагоддзя. Гістарычны асаблівасці, узаемаадносіны з іншымі народамі (XI Міжнародны з'езд славістаў. Доклады). Мн., 1993.
- Бярозкіна Н. Ю. Гісторыя кнігадрукавання Беларусі (XVI – пачатак XX ст.). Мн., 2000.
- Запруднік Ян. Дваранства і беларуская мова // Беларусіка – Albaruthenica. Кн. 2. Фарміраванне і развіццё нацыянальнай самасвядомасці беларусаў: Матэрыялы Міжнар. навук. канф., якая адбылася ў Маладзечне 19–20 жн. 1992 г. Мн., 1992. С. 29–36.
- Запрудскі С. Беларуская мова ў яе кантактах з расійскай: у цісках аднімальнага білінгвізму // Lėtopis 50 (2003) 1. С. 73–94.
- Кніга Беларусі, 1517–1917: Зводны каталог. Мн., 1986.
- Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1968. Т. 2.
- Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І. Эвалюцыя мовы беларускіх друкаваных выданняў новага перыяду // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1967. № 3. С. 41–49.
- Куль-Сяльвестрава С. Эвалюцыя этнічнага самавызначэння прадстаўнікоў прывілеяванага саслоўя ў Беларусі XVIII–XIX стст. // Польска-беларускія моўныя, літаратурныя, гістарычныя і культурныя сувязі. IV: Матэрыялы IX Міжнар. навук. канф. «Шлях да ўзаемнасці» (Беласток, 20–22 ліп. 2001 г.). Беласток, 2002. С. 291–299.
- Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1994.
- Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада. Нацыятворчы працэс і гісторыя палітыкі Беларусі XIX–XX ст. / Пер. з нем. Л. Баршчэўскага. Мн., 2005.
- Лыч Л. Беларуская ідэя ў постацях і здзейсненнях. Мн., 2001.
- Лыч Л. Культура Беларусі: ад самобытнай да дэнацыяналізаванай. Мн., 2010.
- Макарэвіч В. С. «Развітанне з сарматызмам» – нацыянальны склад і мова шляхты Беларусі ў XIX ст. // Шлях да ўзаемнасці: Матэрыялы XII Міжнар. навук. канф. (Гродна, 11–12 ліст. 2004 г.). Гродна, 2006. С. 268–273.
- Мечковская Н. Б. Белорусский язык: Социолінгвістыческие очерки. München, 2003.
- Мячкоўская Н. Мовы і культура Беларусі: Нарысы. Мн., 2008.
- Сарока С. Беларуская мова ў інфармацыйнай прасторы Паўночна-Заходняга краю Расійскай імперыі XIX ст. // Роднае слова. 2011. № 2. С. 98–101.
- Смалянчук А. Беларускае пытанне і польскі рух // Полымя. 1994. № 6. С. 176–192.
- Снайдэр Ц. Рэканструкцыя нацый: Польшча, Украіна, Літва і Беларусь, 1569–1999 / Пер. з англ. М. Раманоўскага і В. Каляцкай. Мн., 2010.
- Снапкоўская С. В. Ля вытокаў нацыянальнай педагогікі. З гісторыі школы і педагогічнай думкі Беларусі канца XIX – пачатку XX ст. Мн., 1995.
- Терешкович П. Белорусы в контексте национального возрождения народов западного пограничья Российской империи на рубеже XIX–XX вв. // Cesty k národnému obrození i běloruský a český model. Sborník příspěvků z conference konane 4. – 6.7.2006 v Praze. Praha, 2006. С. 41–55.
- Терешкович П. В. Этническая история Беларуси XIX – начала XX в. в контексте Центрально-Восточной Европы. Мн., 2004.
- Філякоў У. Нацыянальная інтэлігенцыя і самасвядомасць беларусаў (канец XIX – пачатак XX ст.) // Беларусіка – Albaruthenica. Кн. 2. Фарміраванне і развіццё нацыянальнай самасвядомасці беларусаў: Матэрыялы Міжнар. навук. канф., якая адбылася ў Маладзечне 19–20 жн. 1992 г. Мн., 1992. С. 138–143.
- Чернявская Ю. В. Белорусы. От «тутэйшых» – к нации. Мн., 2010.
- Шакун Л. М. Гісторыя беларускага мовазнаўства. Мн., 1995.
- Шакун Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1984.
- Шлюбскі Ал. Адносіны расійскага ўраду да беларускае мовы ў XIX ст. // Запіскі Аддзелу гуманітарных навук. Кн. 2. Працы клясы філелёгіі. Менск, 1928. Т. 1.
- Шыбека З. Гарады Беларусі. 60-я гады XIX – пачатак XX стагоддзяў. Мн., 1997.
- Głogowska H. Białoruś 1914–1929. Kultura pod presją polityki. Białystok, 1996.
- Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową. Lublin, 2000.
- Turonek J. Działalność białoruskiego wydawnictwa «Zahlanie sonca i ū nasza akonca» w Petersburgu (1906–1914) // Studia polonoslavica orientalia. Acta litteraria XIII. Warszawa, 1992. S. 41–62.

Паступіў у рэдакцыю 23.06.11.

Ірына Алегаўна Гапоненка – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры гісторыі беларускай мовы. Кола навуковых інтарэсаў – гістарычная лексікалогія, гістарычная і сучасная анамастыка, гісторыя беларускай арфаграфіі. Аўтар больш за 120 навуковых публікацый, сярод якіх калектыўныя манаграфіі, слоўнікі, нарматыўныя даведнікі, вучэбна-метадычныя дапаможнікі, праграмы, артыкулы ў айчынных і замежных выданнях.

ПЫТАННЕ АБ БЕЛАРУСКИМ ГУТАРКОВЫМ МАЎЛЕННІ Ў ЧАСОПІСАХ 1920-х гг.

На аснове аналізу першасных публіцыстычных дыскурсаў 1910–1920-х гг. паказана, што сучасныя праблемы ўсходняй беларускай мовы ў большасці сваёй былі актуальны ўжо ў 1920-е гг. мінулага стагоддзя. Устаноўлены прыярытэты тагашняй беларускай інтэлігенцыі адносна развіцця літаратурнага мовы і беларускай размоўнай мовы ў частасці.

Based on an analysis of primary sources and journalistic discourses of the early 20th century, this study shows that most of the current problems of the spoken Belarusian standard language already appeared as early as the 1920s. The study describes what priorities the Belarusian intelligentsia of the time had with respect to the development of standard Belarusian in general and its spoken form in particular.

1. Узус і літаратурная мова. Уласна гутарковае маўленне, пад якім «звычайна разумеецца вусная маўленчая практыка адукаванай часткі грамадства і якая лічыцца прэстыжнай сацыяльна-стылістычнай разнавіднасцю нацыянальнай мовы» (Сямешка 1998, 38), непарыўна звязана са станаўленнем самой беларускай літаратурнай мовы і яе нормаў. Першымі, хто ў пэўнай ступені закрануў гэтую праблему, былі філолагі, педагогі, лексікографы, пісьменнікі, публіцысты, літаратурныя крытыкі, грамадскія і палітычныя дзеячы пачатку ХХ ст. (нярэдка ўсё ў адной асобе): А. Багдановіч, М. Байкоў (адзін з яго псеўданімаў М. Крывіч), П. Бузук, І. Воўк-Левановіч, браты М. і Г. Гарэцкія, У. Дубоўка, В. Ластоўскі, браты А. і Я. Лёсікі, А. Луцкевіч, С. Некрашэвіч, Б. Тарашкевіч, Л. Цвяткоў, К. Чорны, А. Харэвіч і інш. І хаця «працы 1920-х і не сфармавалі яшчэ канчаткова аблічча сучаснай беларускай лінгвістыкі (працы 1930–1950-х гг. іх старанна “перакрэслівалі”», то яны дакладна ўнеслі значны ўклад у фармаванне беларускай літаратурнай мовы» (Запрудскі 2010, 7).

У той час, акрамя праблем кваліфікацыі беларускай мовы, перад мовазнаўцамі стаяла неадкладная задача «яе вывучэння і ўжывання»* (Харэвіч 1927, 152), а таксама папулярызацыі як сярод сялян, так і сярод рабочых і служачых. Калі першым трэба было «адвыкнуць сароміцца гаварыць на сваёй роднай мове» (Кнорын 1928, 10), то другім трэба было навучыцца гаварыць на ёй, а для гэтага беларуская мова мусіла мець прэстыж. «У кожным разе ідэал мовы ў літаратурна-гаворачых і пішучых прымушае трымацца пэўных норм і гэтым самым надае літаратурнай мове пастаянства, пераапрацоўвае ёй паддавацца тэй зменчывасці, якой адзначаецца размоўна-народная мова» (Харэвіч 1925, 87).

1.1. «...каб беларуская мова была адна». Моваведамі цалкам адпрэчваліся старыя прыныцы, якія «прымушалі разглядаць літаратурную мову як парніковую расьліну» (Харэвіч 1927, 153), наадварот, яна мусіла быць даступнай рабоча-сялянскай мовай, таму і ў сваіх правапісных прапановах кваліфікатары імкнуліся выходзіць з вуснага узусу (вымаўлення, граматычнага, лексічнага). Узорам у такіх захадах – па магчымасці не адрываць кніжную мову ад размоўнай народнай стыхіі – была сербская мадэль. «Мы хочам, каб беларуская мова была адна. Мы павінны імкнуцца, каб простая мужыцкая мова разам з тым была і мовай кніжнай (літаратурнай). Нельга пры гэтым думаць, што беларуская мова будзе зьяўляцца якімсьці выключэннем сярод іншых моваў. Даволі будзе сказаць аб сербскай народнай і літаратурнай мовах, якія супадаюць у ваднэй мове. Гэтае адзінства народнай і кніжнай мовы павінна быць ідэалам пры разьвіцці нашай мовы» (Некрашэвіч 1926, 125).

На пераёмнасць пісьмовай беларускай мовы ад вуснай, а тым самым на неабходнасць захавання ў першай асаблівых рысаў апошняй указваў У. Дубоўка. «Трэба раз назаўсёды ўстанавіць адно: прыстаўныя галосныя, прыдыханні, падвойныя формы некаторых склонавых канчаткаў (напрыклад, канчаткі прыметнікаў роднага склону, жаночага роду ў адзіночным ліку – “ае”, “ай”...) зьяўляюцца ў народнай мове не выпадкова, а дзеля мэты ўхілення нямілагучных гукаслучэнняў» (Дубоўка 1927, 89), а таму мэтай усіх яго правапісных прапаноў з’яўлялася «не адлучэнне гаворкі “адукаваных асоб” ад гаворкі “простага (!) народу”, а ўстанаўленне найшчыльнейшай сувязі» (Дубоўка 1927, 91). У такім жа рэчышчы выказваў свае меркаванні М. Байкоў, параўн. яго рэакцыю на некаторыя артыкулы ў «Працах Акадэмічнае Канферэнцыі»: «Тая або іншая рэформа правапісу Тарашкевіча зьяўляецца бязумоўна патрэбнай, як крок да збліжэння нашай літаратурнай мовы з жывой *масавай* мовай» (Байкоў 1927, 256).

Абраны кірунак развіцця літаратурнай беларускай мовы, арыентаваны на цесную сувязь народнай і пісьмовай мовы, быў ідэалам і адначасова ідэальным, бо рэалізацыя яго «спатыкалася» не толькі на ўласна моўны матэрыял (напрыклад, адаптацыя запазычанага лексікі), але і на чалавечы фактар (носьбітам і патэнцыяльным карыстальнікам не ставала культу роднай мовы).

1.2. «Думаць па-беларуску». Найгалоўнейшую ролю ў выкрышталізаванні нормаў і ў стабільным развіцці самой літаратурнай мовы нармалізатары ўскладалі на інтэлігенцыю: «Мае асабліва важнае значэнне, каб беларуская інтэлігенцыя і гаварыла і думала на сваёй рабоча-сялянскай мове» (Байкоў 1923, 103). Аднак імі ж зазначалася, што ў Беларусі пачатку ХХ ст. не было «ўласнай» інтэлігенцыі, гэта значыць тагашняя інтэлігенцыя не мела беларускамоўнага выхавання і тым самым набыла «склад думання не ўласцівы для характару беларускай мовы» (Культура 1927, 194). Выправіць такую сітуацыю мог толькі дзяржаўны комплекс мер па прапагандзе і ўкараненні беларускай мовы ў роз-

* Тут і далей цытаты падаюцца ў аўтарскай арфаграфіі 1920-х гг.

ных галінах, а таксама намаганні саміх носьбітаў і карыстальнікаў беларускай мовы. «Прычына гэтага нашага агульнага ліха хаваецца ў тым, што мы сваю асьвету атрымалі не на роднай глебе. Прайшоўшы рускую або польскую школу, мы навучыліся думаць не пабеларуску, а паруску ці папольску. Каб перамагчы гэта, трэба ўнікнуць у народную мову <...>» (Некрашэвіч 1925, 169). Праблема заключалася і ў тым, што пэўная частка такой інтэлігенцыі не спяшалася ні глыбока спасцігнуць беларускую мову, ні свядома ўжываць яе ў штодзённых стасунках, на што таксама звярталася ўвага: «Наша інтэлігенцыя ў сям'і і жыцці наогул беларускай мовай яшчэ не карыстаецца, а калі часам і ўжывае беларускія словы, дык далёка не ў літаратурнай форме» (Самацэвіч 1928, 86). Спарадычнае выкарыстанне вуснай мовы, адарванасць моўцаў «ад народных гушчаў», няведанне імі граматыкі вяло да таго, што мноства «неўласцівых і дзікіх для беларускай мовы» канструкцый, як пісаў Я. Лёсік, «пападаюць у нашу літаратурную і разгаворную мову пад уплывам расійскае мовы» (Лёсік 1927, 197).

Таму лейтматывам шматлікіх публікацый, якія тычыліся культуры мовы, стаў заклік «думаць па-беларуску», бо і вуснае і друкаванае слова мусіла дэманстраваць мілагучнасць роднай мовы, выходзіць пашану да яе. «Літаратурная мова павінна быць моваю чыстаю, беларускаю. Карэньні яе – у мове народнай. Літаратары павінны навучыцца моўна думаць па-беларуску. Яны павінны абудзіць у сабе або пастарацца ўспрыняць (калі не давалася мець яе змалку) беларускую моўную стыхію. Бо калі гэтага ня будзе, яны будуць, як і цяпер, шкодзіць нацыянальнай форме культуры» (Чорны 1928, 183). Шкода гэтая бачылася найперш у тым, што такая «беларуская» мова ніяк не адпавядала жывой народнай мове. Прычым частка мовазнаўцаў цвёрда трымалася думкі, што праблема не столькі ў лексічным перайманні, колькі ў скажэнні граматыкі беларускай мовы: «Мова псуецца ды становіцца штучнаю, чужою і малазразумелаю не ад чужых слоў. Яна псуецца чужою граматыкаю – чужою фонэтыкаю, морфалёгіяю і сынтаксам» (Лёсік 1927, 196). Што датычыць уласна лексікі, то, напрыклад, М. Бузук адкрыта ўказваў «на неасцярожнасць тых, хто ўсялякія адхіленьні ад знаёмых ім нормаў называе русыцызмамі. Самае большае, на што яны маюць пакуль права, – гэта заявіць, што той ці іншы моўны факт не зьяўляецца ўласцівым тым гаворкам, якія ляглі ў аснову літаратурнай мовы» (Бузук 1929, 112).

З усяго сказанага вынікае, што ўзорам вуснага маўлення лічылася на той час жывая народная мова, бо яе носьбіты ніколі не пераставалі думаць на ёй. «Гарадзкая й местачковая насельнасць мела большае дачыненне да чужой нацыі, што запаланяла наш край, а таму першая й пачала траціць чыстату сваёй мовы. Толькі вёска, глухая, цёмная вёска, для якой незнаёма была кніжная асвета і якая ня толькі ня мела зносін з чужынцамі ў краі, але фактычна й мець не магла, бо ёй, як мужыцкай, ганьбавалі, – і вось толькі гэтая вёска на працягу шмат вякоў у чыстаце захоўвала свой найдарожшы скарб – беларускую мову» (Некрашэвіч 1925, 168).

3. Імкненне да ідэалу. Новы этап беларусізацыі – укараненне беларускай мовы ў паўсядзённы быт, – на думку тагачаснага сакратара ЦК КП(б)Б В. Кнорына, мусіў быць пераломным. Першы, агітацыйна-арганізацыйны этап, як ён адзначаў, даў вельмі многа, але шмат у чым быў знадворным і паказным: «Чалавек жыве не аднэй палітыкай. Палітграмата, прафграмата і г. д. часта зьяўляюцца яшчэ нечым надворным, афіцыйным, непасрэдна ня звязаным з хатнім бытам, з штодзённым хатнім жыццём. Націск у гэты бок <...> павінен увесці беларусізацыю ў быт і культуру» (Кнорын 1928, 10). А тым самым дамінантна роля ў гэтым працэсе надавалася вуснай беларускай мове як сродку культурнага абслугоўвання ва ўсіх сферах, у тым ліку і гандлі. Ім жа падкрэслівалася, што меры арганізацыйнага і адміністрацыйнага ўздзеяння могуць быць паспяховыя толькі ў дачыненні да актыву і дзяржаўных служачых, «але ў радавую масу рабочых укараняць беларускую мову трэба так, каб яна ўвайшла ў быт, у культуру натуральна, каб яна ўбіралася, як патрэбнае для дыхання паветра, як патрэбны сродак падтрымання існавання культурнага чалавека і грамадзяніна» (Кнорын 1928, 8).

Не менш важным пры стабілізацыі літаратурных нормаў было меркаванне аб неабходнасці пільнай увагі да маўлення гарадской адукаванай часткі грамадства, тагачаснай мінскай інтэлігенцыі. Паколькі гутарковы ўзус не ёсць нешта закансерваванае, то ўказвалася, што «мала толькі прыслухоўвацца да таго, як гаварылі *раней*, трэба яшчэ мець той узорны нацыянальна-культурны асяродак, куды-б накіроўваць свой слух *цяпер*. <...> Такім асяродкам <...> у нас, беларусаў, пры сучасных політычных умовах, такім павінен стаць і ўжо становіцца Менск з яго Інстытутам Беларускай Культуры, Дзяржаўным Тэатрам і г. д.» (Харэвіч 1925, 87).

3.1. Дзяржустановы. Між тым, як сведчылі сучаснікі, жывое тагачаснае маўленне ва ўстановах, на радыёстанцыі, у канцылярыях, у школе было далёка не толькі ад ідэалу, але ад беларускай мовы ўвогуле (гл. Чорны 1929, 92). Штодзённая гутарка не толькі служачых і рабочых характарызавалася як «жаргон паміж расійскай і сваёй роднай мовай» (Баліцкі 1925, 196), але і мова настаўнікаў мала чым

* Параўн. сённяшні пункт гледжання вядомага беларускага перакладчыка Васіля Сёмухі: «Я русізмаў на ўзроўні лексікі не баюся. Калі беларус кажа «старшыня» ці «прадсядацель», ён і тое, і другое кажа па-беларуску. Самае глыбіннае беларускае – гэта фонэтыка, сынтаксыс і стылістыка. <...> Актары, якія агучваюць ролі [у перадачах БТ для дзяцей], і перакладчыкі не валодаюць беларускай мовай. Яны мысляць па-расейску. І гэта самае страшнае для нашых дзяцей, бо яны звыкаюць мысліць гэтымі канструкцыямі. Вось русізм самы страшны. А што старшыня ці прадсядацель – гэта нічога» [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://www.nn.by/2002/05/09.htm>. Дата доступу: 04.04.2011.

адрознівалася ад такога маўлення: «У “настаўніцкіх”-жа беларускімі сказамі толькі “перасыпаецца” гутарка на расейскай мове; у добрых выпадках можна чуць мяшаную расейска-беларускую гутарку» (Самцэвіч 1928, 86). Пра тое, што само настаўніцтва на той час яшчэ належным чынам не справілася з беларускай мовай, указвае шэраг допісаў у часопіс «Асвятла». Так, адзін вясковы настаўнік з Полаччыны пакеплівае з цяжкасцей, якія зазнавалі рускамоўныя настаўнікі пры засваенні беларускай фанетыкі: «Каторыя радзіліся ў інтэлігентнай сям’і, навучыліся з малалецтва “вялікадзяржаўнай рускай мове”, ніяк не маглі зразумець простую беларускую мову. Іх язык ніяк ня мог варочацца проста, на ўвесь рот, але, прывыкшы, варочаўся ў “вядомых межах” і вытвараў што ні-на ёсьць “московский благородный язык”» (Вясковы 1925, 130).

Таму, разумеючы ўсю складанасць моўнай сітуацыі, і педагогі, і мовазнаўцы, і грамадска-палітычныя дзеячы, з аднаго боку, заклікалі рашуча змагацца за культуру мовы, бо «ў сучасны момант мы перажываем вельмі цяжкую паласу ломкі мовы, і адной з задач школы зьяўляецца барацьба з жаргонам, за якасць і чыстату мовы» (Тэпін 1928, 77). З другога боку, яны ўказвалі на неабходнасць змены тактыкі ў агітацыйна-арганізацыйнай рабоце: «Трэба ісьці далей, трэба паглыбляць работу: нахрапам і націскам, загадам і распараджэннямі зараз шмат узяць ужо нельга, ды, калі што і возьмеш гэтымі мэтадамі, будзе няглыбока, нясур’ёзна, нягрунтоўна» (Кнорын 1928, 8). На першае месца ставілася задача пераводу на беларускую мову працы ўсіх арганізацый, партыйных, прафсаюзных, культурна-асветных, гандлёвых і інш., якія абслугоўваюць масы. Праз такія захады імкнуліся вырашыць праблему ўмацавання пазіцый беларускай мовы на службе і (ці не самае важнае!) стварыць культ роднай мовы і ў побыце.

Частка педагогаў, на каго прыпадала асноўная нагрузка, выразна разумела сваё прызначэнне: «Першай мэтай маёй было зацікавіць вучняў беларускім нацыянальным пытаннем, азнаёміць з беларускай мастацкай літаратурай, паказаць лёгкасць, гібкасць і мілагучнасць беларускай мовы, яе песьні, навучыць свядома чытаць, пісаць і гаварыць на гэтай мове» (Настаўнік 1925, 65). Паступова такім настаўніцкім намаганнем стала спрыяць і новая вучэбная літаратура, якая «вялікую, нават выключную ўвагу <...> зварачае на пытанні разьвіцця вуснае і пісьмовае мовы» (Тэпін 1928, 77). Варта ўгадаць, што пры гэтым папикалася старая метадыка, якая «зусім ня культывавала вусную мову вучняў», хаця «задача выкладання мовы складаецца з таго, каб дапамагчы вучням замацаваць найбольш абавязковыя нормы літаратурнай мовы, дзеля таго, каб мець магчымасць *вольна* (вылучана мною. — Т. Р.) імі карыстацца для патрэб сваёй практычнай дзейнасці» (Там жа).

3.2. Тэатр. Дзякуючы таму, што «п’есы на роднай мове глядзяць з большай зацікаўленасцю, чым на якой-коледы іншай, нават і зразумелай мове» (Баліцкі 1925, 200), адна з важнейшых роляў у яе пашырэньні адводзілася тэатру. Такая тэатральная «місія» была пільна патрэбная, каб сцвердзіць годнасць і роўнасць беларускай мовы між іншымі мовамі, перадусім рускай і польскай: «Тэатр наш павінен ачысьціць, абяліць мову і паказаць прад вочы людзей яе гучнасць і гібкасць» (Гарэцкі 1913, 20). З другога боку, тэатр мусіў культываваць сапраўдную, «чыстую» беларускую мову. «Мы забылі сваю мову; старадаўняя сіла і арыгінальнасць яе і гладкая, гучная форма ў доўгія часы нашай “татаршчыны” патроху псувалася і пазычала “татаршчыны”. Шмат гдзе цяпер беларусы гаворуць прыкрай мешанкай слоў беларуска-польска рускіх» (Там жа, 19–20).

У сувязі з гэтым ужо першыя тэатральныя пастаноўкі былі рэзка раскрытыкаваныя. Незадавальненне крытыкаў выклікала не столькі само маўленне актёраў, колькі мова персанажаў — тыя тэксты, якія яны агучвалі, гэта значыць прэтэнзіі ў схематызме, штучнасці беларускай мовы выказваліся найперш аўтарам драматургічных твораў. Так, К. Чорны зганьбіў п’есу, дзе з вуснаў сялянкі гучала фраза «У чым справа?» замест *Што гэта робіцца?*: «...гэтакі кірунак, гэтакі дух мовы ўжываюць людзі, якія ўсё жыццё сваё працавалі дзе-небудзь у канцылярыях на расійскай мове. І, нарэшце, давялося ім беларусізавацца. І гавораць яны моваю, як быццам і беларускаю (бо не расійская-ж гэта мова). Але мова гэтая цяжкая, сухая, нежывая» (Чорны 1928, 180). Гэтае ж меркаванне значна раней выказаў М. Гарэцкі: «Пісьменнік наш, пішучы драматычны твор, <...> павінен дбаць аб прыгажосці мовы не прыдуманнай, а праўдзівай, бо прыдуманнае-няўдалае ў мові дужа прыкра; <...> твор здаецца быццам то перэкладжэным з другой мовы» (Гарэцкі 1913, 20).

3.3. Літаратура. Натуральнасць мовы патрабавалася і ад аўтараў пражытных і паэтычных твораў, і таксама выказваліся дастаткова рэзкія заўвагі адносна маўлення герояў. Так, адмоўныя персанажы, якія былі або небеларусамі, або зрусіфікаванымі беларусамі, не маглі гаварыць на «гладкай» літаратурнай мове: «Я лічу, напр., бязумоўна штучным, што ў Якуба Коласа і курскія сяляне, і прокурор царскай службы, і папы, і ўрадоўцы гутараць паміж сабою паводле сынтаксу Я. Лёсіка. Тое самае бачым у апавяданнях Зарэцкага. З гэтага погляду куды больш каштоўнай зьяўляецца комэдыя Я. Купалы “Тутэйшыя”, дзе пэўныя персанажы гавораць на натуральнай для іх мяшанай мове» (Крывіч 1926, 81).

У процілегласць стылізаванай мова мастацкага твора на ўсіх узроўнях мусіла быць чыста беларускай, для чаго аўтару «перш-на-перш трэба дакладна ведаць граматыку свае мовы, а потым сачыць за народнаю моваю» (Лёсік 1927, 196). Зазначым, што тагачасныя навукоўцы зусім спакойна ставіліся

да фактаў змешвання літаратурнай мовы і дыялектаў у вусным маўленні і разглядалі «само змешванне, як адзін з найбольш агульных і асноўных процэсаў жыцця мовы» (Харэвіч 1925, 85); аднак у кніжнай мове не даравалі штучных, перакладных расійскіх канструкцый. Тут дарэчы будзе прывесці змацыянальнае выказванне К. Чорнага адносна маўлення *па-людзку* і *жаргонам* аднаго аўтара. «Якраз выйходзіць, што для хатняе гутаркі, на абыходак у жыцці – ёсць адна мова, свая. Але для кніг павінна быць нейкая іншая мова. <...> Калі ён піша ў рэдакцыю ліст, дык ліст гэты напісаны палюдзку. А калі пачытаеш тое, пра што ён піша ў лісьце – яго літаратурны твор – дык у творы гэтым жаргонная плынь выпіхае жывую мову» (Чорны 1928, 181). Годам раней У. Дубоўка для наймення такой «беларускай» мовы ўжыў метафару «лунныя лапы» (цытата з аднаго няўдалага верша) і выказаўся, што «пажадана пачуць і адмоўныя адносіны да “лунных лап”, чаго яшчэ зусім не наглядалася» (Дубоўка 1927 [а], 180). Пазней гэтую метафару выкарыстаў К. Чорны для характарыстыкі моўнай культуры тагачаснай перыёдыкі: «Мова гэтае газеты – гэта ад пачатку і да канца ўсё “лунныя лапы”. Жывога слова там і заваду няма» (Чорны 1928, 178).

4. Высновы. Прыярытэты, якія былі выразна акрэслены беларускімі мовазнаўцамі і грамадска-палітычнымі дзеячамі амаль стагоддзе таму, фактычна, не страцілі сваёй актуальнасці сёння. Па-першае, добра ўсведамляючы зберагальную ролю сялянства ў захаванні роднай мовы, перспектывы яе літаратурнага развіцця яны цалкам ускладалі на інтэлігенцыю. Па-другое, менавіта Мінск бачыўся ім асяродкам, дзе сканцэнтруюцца навуковыя беларусазнаўчыя сілы і носьбіты літаратурнай мовы. Па-трэцяе, настаўнікам і выкладчыкам, чыя прафесійная дзейнасць наўпрост звязана з беларускай мовай, адводзілася роля сістэматызатараў маўленчага ўзусу і натуральных пашыральнікаў яго сярод іншых колаў грамадства. Па-чацвёртае, прычыны і разбуральныя наступствы так званай сёння *трасянікі* (а тады «*лунных лап*» ці *жаргону*) тагачасныя моваведы, пісьменнікі і літаратурныя крытыкі бачылі перадусім у адсутнасці беларускамоўнага выхавання і, як вынік, няўменні «думаць па-беларуску».

Такім чынам, узяўшы пад увагу зыходныя тэзісы з лінгвістычнай спадчыны мінулага стагоддзя, падаецца цалкам апраўданым пачаць вывучэнне стану гутарковага беларускага маўлення пачатку ХХІ ст., яго жывога узусу на аснове запісаў непадрыхтаваных неафіцыйных гутарак прафесійных філолагаў, якія сваю пачатковую адукацыю атрымалі ў беларускамоўных школах і кар’ерны рост якіх звязаны са сталіцай.

ЛІТАРАТУРА

- Байкоў М. Пытаньне беларускай культуры і шлях беларускай інтэлігенцыі // Польша. 1923. № 5-6. С. 96–104.
 Байкоў М. Рэц. на: Працы Акадэмічнае Канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі (14–21 лістап. 1926 г.) // Польша. 1927. № 7. С. 255–257.
 Баліцкі А. В. Беларусізацыя культурна-асветных устаноў // Польша. 1925. № 5. С. 187–208.
 Бузук П. «Культура мовы» ў «Узвышшы» // Маладняк. 1929. № 5-6. С. 111–116.
 Вясковы настаўнік А. М. Год падрыхтоўкі // Асвета. 1925. № 3 (6). С. 129–130.
 Гарэцкі М. Наш тэатр // Калядная пісанка. Вільня, 1913. С. 13–26.
 Дубоўка У. Некаторыя прыватныя выпадкі мілагучнасці нашае мовы // Узвышша. 1927. № 4. С. 88–93.
 Дубоўка У. Пра нашу літаратурную мову // Узвышша. 1927 [а]. № 2. С. 167–181.
 Запрудскі С. Прадмова // Arche. Лінгвістыка 1920-х. 2010. № 11. С. 5–8.
 Кнорын В. Аб рашаючых «дробязях» у вялікім пытанні (Да пытання аб палітыцы беларусізацыі) // Асвета. 1928. № 3. С. 3–12.
 Крывіч М. На перагібе. Увагі да другой кватры роману Ц. Гартнага «Сокі цаліны» – «На перагібе» // Польша. 1926. № 6. С. 149–158.
 Культура мовы // Узвышша. 1927. № 5. С. 194–195.
 Лёсік Я. Граматычныя нататкі // Узвышша. 1927. № 5. С. 195–197.
 Настаўнік К. Казлоўскі. Беларуская праца ў гор. Сянно (Крыху – бытавога) // Асвета. 1925. № 5 (8). С. 65–67.
 Некрашэвіч С. Аб пашырэнні аканья на чужаземныя словы // Польша. 1926. № 5. С. 124–130.
 Некрашэвіч С. Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы // Польша. 1925. № 5. С. 164–186.
 Самцэвіч Б. Правапісная пісьменнасць у нашых сямёхгадовых школах // Асвета. 1928. № 5-6. С. 80–91.
 Сямешка Л. І. Сацыялінгвістычныя аспекты функцыянавання беларускай літаратурнай мовы ў другой палове ХХ ст. // Najnowsze dzieje języków słowiańskich: Беларуская мова. Opole, 1998. С. 25–54.
 Тэпін В. Сучасная вучэбная і мэтадычная літаратура па выкладанню мовы // Асвета. 1928. № 3. С. 67–80.
 Харэвіч А. Беларуская мова, як сацыяльна-клясавы раздражальнік // Польша. 1927. № 1. С. 141–154.
 Харэвіч А. Мова, як ідэал // Польша. 1925. № 4. С. 82–96.
 Чорны К. Небеларуская мова ў беларускай літаратуры // Узвышша. 1928. № 5. С. 173–183.
 Чорны К. Публіцыстычныя нататкі // Узвышша. 1929. № 9-10. С. 91–96.

Паступіў у рэдакцыю 23.06.11.

Таццяна Расціславаўна Рамза – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры сучаснай беларускай мовы. Кола навуковых інтарэсаў – вуснае гутарковае маўленне, граматыка беларускай мовы, беларуская мова як замежная, лінгвістычны аналіз мастацкага тэксту. З’яўляецца аўтарам больш за 70 публікацый, сярод якіх вучэбныя дапаможнікі, калектыўныя манаграфіі, навуковыя артыкулы ў часопісах універсітэтаў у Патсдаме, Варшаве, Вроцлаве, Лодзі, Ольштыне, Кіеве, Гродне, Полацку і Мінску.

**КЛАССИЧЕСКОЕ И РОМАНО-ГЕРМАНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ
НА ФИЛОЛОГИЧЕСКОМ ФАКУЛЬТЕТЕ БГУ**

Рассматриваются основные направления научных исследований на кафедрах классической филологии, английского языкознания, немецкого языкознания, романского языкознания филологического факультета. Анализируются полученные результаты.

The article describes the main directions of scientific research at the chair of classical philology, at the chairs of English linguistics, German linguistics, Romance linguistics. The results obtained are analyzed.

С первых дней создания на филологическом факультете кафедры классической филологии и кафедр романо-германского отделения проблемы научных исследований преподавателей связаны не только с вопросами совершенствования процесса обучения классическим и современным языкам с ориентацией на международные образовательные стандарты и с учетом национальных приоритетов в образовании*, но и с проблемами отечественного и зарубежного языкознания как фундаментального, так и прикладного характера.

О результатах проводимых исследований преподаватели, магистранты, студенты старших курсов докладывают на заседаниях кафедр, семинарах, в частности, организованных на кафедре английского языкознания международных научно-практических конференциях: «Идеи. Поиски. Решения» (см. Идеи. Поиски. Решения 2008, 2008 [а], 2009, 2009 [а], 2010, 2010 [а], 2011, 2011 [а]), «Мир языков: ракурс и перспектива» (см. Мир языков: ракурс и перспектива 2010). Проведение регулярных конференций способствует внедрению результатов исследований в научно-образовательное и социокультурное пространство не только в стране, но и за рубежом, что способствует реализации политики в области науки и образования Республики Беларусь.

Публикация на кафедре классической филологии сборника научных статей «Филологические штудии» (см. *Studia philologica* 1993, 1996, 1998; Филологические штудии 2002, 2005, 2009), на кафедре английского языкознания межвузовского сборника научных статей «Языки мира – в мир языков» (см. Языки мира – в мир языков 2006, 2008, 2009, 2010) – еще одно подтверждение того вклада, который преподаватели вносят в разработку наиболее важных проблем зарубежной лингвистики.

Результаты проводимых исследований находят отражение в публикациях кафедр (см. Гарник, Кириченко, Прокопчук 2009; Гомон, Кириченко, Прокопчук 2010; Котовская, Маевская, Лойко 2007; Нижнева 2008, 2010, 2011).

Впервые разработан сборник тестов по теоретическим курсам английского языка (см. Нижнева, Билан, Иванова 2009). Для осуществления промежуточного и итогового контроля по теоретическим курсам английского языка предполагается использовать тестовую методику.

Традиционный контроль с оценкой преподавателя, основанный на опыте и интуиции, никогда не был лишен субъективизма. В современных условиях все больше внимания уделяется стандартизированному контролю в форме тестов, которые сводят до минимума вероятность субъективизма в оценке знаний студентов. Наиболее распространенными сегодня являются письменные тесты. Перспектива объективной оценки знаний и возможность объективной самооценки значительно повышают эффективность работы и поэтому приемы стандартизированного контроля являются методической нормой современного обучения иностранным языкам. Использование активных методов контроля во многом определяет результативность самостоятельной работы студентов.

Новые информационные технологии существенно меняют формы взаимодействия студентов и преподавателей, оказывая влияние и на содержание обучения. При этом все же имеет место не разрушение добрых старых традиций в сфере образования, а скорее рождение новой парадигмы и нового качества высшего образования.

В рамках проводимых научных исследований на кафедрах проводятся спецкурсы и спецсеминары по вопросам зарубежного языкознания: «Античные метрика и риторика», «Евангелие как феномен культуры», «Античные грамматики и их влияние на формирование восточнославянского языкознания», «Лингвистика текста», «Реализация лексической системы в тексте», «Словари и способы лексикографического описания», «Семантические аспекты языка», «Лингвистика и межкультурная коммуникация», «Язык СМИ», «Язык писателя» и др.

С большим интересом и достаточно успешно и результативно студенты и магистранты работают над предлагаемыми преподавателями темами дипломных и магистерских исследований по проблемам филологической направленности. Приведем только некоторые из них: «Структурно-семантиче-

* В частности, на кафедре английского языкознания: формирование профессиональной компетентности современных преподавателей иностранных языков; содержание и специфика иноязычного образования в БГУ как компонента системы непрерывного образования; «научно-методическое обеспечение процесса обучения иностранным языкам как средству межкультурной коммуникации в классическом университете» в рамках Межвузовской программы «Теория и практика подготовки к межкультурной коммуникации в системе непрерывного обучения иностранным языкам в Республике Беларусь»; современные технологии обучения студентов иноязычной компетенции: теоретические основы и практика использования.

ские модели организации диалога в американской драматургии», «Сниженная лексика английского языка и ее перевод на русский язык», «Лингвокультурологические аспекты функционирования аббревиатур в медийном дискурсе», «Семантическая эквивалентность лексических единиц в рекламных текстах», «Метафорическое представление любви и ненависти в английском и русском языках (на материале романа Э. Бронте «Грозовой перевал» и его перевода на русский язык, «Английские и немецкие фразеологизмы с цветообозначениями в лексикографическом аспекте», «Проблемы речевого манипулирования в итальянских рекламных текстах: прагматический аспект» и др.

На кафедрах классической филологии, английского языкознания, немецкого языкознания, романского языкознания исследуется широкий спектр лингвистических, литературоведческих, философских проблем.

В частности, область научных интересов О.С. Зарембо – классические языки, историческая грамматика латинского и древнегреческого языков, лингвистическая медиэвистика. Е.В. Приставко занимается исследованием проблем лингвистической поэтики, истории и теории риторики, библеистики, латиноязычной литературы Беларуси. А.В. Кириченко исследует вопросы фразеологии древнегреческого, русского и белорусского языков; занимается переводами Евангелия.

В работе А.В. Квачек проведен анализ пространственно-временной структуры романов Ж.-М.Г. Леклезю «Пустыня», «Онича», «Золотоискатель» и «Карантин». Основу исследования составляет теория хронотопа М.М. Бахтина. Детальный и достоверный многоуровневый анализ повествовательной структуры и выразительных средств формирует представление об эволюции художественного мышления и эстетических принципах творчества Ж.-М.Г. Леклезю. Работа является первым белорусским монографическим исследованием хронотопа романов Ж.-М.Г. Леклезю и содержит целостный анализ пространственно-временной структуры его произведений периода с 1980 по 1995 г. При помощи разных смыслообразующих и языковых уровней текста реализован вариант хронотопа, при котором топографические образы выражены посредством темпоральных и наоборот, что обуславливает амбивалентность художественного пространства и времени. В работе проанализирована связь хронотопной структуры прозы писателя с неевропейскими культурами, эстетической позиции автора с современными течениями западноевропейской философии, отмечено наличие металитературных мотивов, определяющих в целом художественное единство произведений.

Диссертация Ю.А. Жуковой на тему «Эмотивные концепты радость (joy) и печаль (sorrow) в белорусском и русском языках» обращена к рассмотрению вербализованных представлений о внутреннем мире человека как носителя определенной культуры в рамках антропоцентрической парадигмы гуманитарной науки и вносит вклад в изучение актуальных для современной лингвистической науки проблем концептуализации знаний об эмоциональных феноменах и их лингвокультурных особенностях.

В центре внимания доцента М.В. Салеевой находятся вопросы истории итальянского языка, лингвокультурологии, эстетики, которые рассматриваются в многочисленных публикациях (см. Салеева 2004, 2010, 2010 [а]). Тема диссертации – «Проблема интуиции в философско-эстетической концепции Б. Кроче».

В диссертации О.Г. Прокопчук впервые проведено монографическое исследование византийского трактата Георгия Хировоска «О поэтических тропах» (с позиций современной теории тропов и фигур). В работе выявляются основные оппозиции, определяющие систему тропов и фигур в трактате Хировоска; устанавливаются различия между системой понятий тропов и фигур Хировоска и современной системой соответствующих категорий; характеризуются способы отображения системы понятий Хировоска в церковнославянском переводе «О образах», а также связанные с переводом лингвистические проблемы рецепции. Сопоставление церковнославянского перевода трактата с оригиналом дало возможность увидеть рефлексию славянских книжников над семасиологическими процессами в языке и их поиски наиболее адекватного перевода, а соответственно и пути становления ранней славянской риторической терминологии.

В диссертации доцента Д.Н. Гомона «Системные проблемы лексической омонимии» доказана зависимость типа омонимии от симметрии-асимметрии морфем. Установлено, что для лексической омонимии необходима симметрия окончания, для лексико-грамматической (кроме конверсионной) – асимметрия, а для грамматической омонимии – одновременная симметрия основы и асимметрия флексий. Определено, что полисемия характеризуется полной морфологической симметрией, а омонимия – неодинаковым морфологическим членением. Доказан системный характер изменений лексического значения слова вплоть до появления новой лексической единицы.

Диссертационное исследование О.А. Лойко «Лингвистические средства реализации апеллятивной функции в публичной речи» посвящено сопоставительному анализу лингвистических средств реализации апеллятивной функции языка в таких жанровых разновидностях немецкоязычной публичной речи, как проповедь и политическое выступление. Целью исследования является выявление средств различных языковых уровней, учитываемых при реализации апеллятивной функции в публичной речи вышеупомянутых двух сфер общения, и последующее соотнесение данных средств с используемыми

ораторами коммуникативными стратегиями. Предполагается рассмотреть содержание и развитие понятия «апеллятивная функция языка» в лингвистической теории; определить перечень языковых единиц, обладающих в немецком языке апеллятивным потенциалом; выявить в экспериментальном материале закономерности использования языковых средств для выражения апеллятивности в двух жанрах немецкой публичной речи; определить способы взаимодействия разноуровневых единиц в публичной речи каждой из исследуемых сфер общения; проследить связь между особенностями употребления ораторами языковых средств апеллятивности и используемыми ими речевыми стратегиями.

В канун юбилея университета успешно прошла защита кандидатской диссертации Е.Н. Гвоздович, которая занимается достаточно плодотворно разработкой проблем перевода безэквивалентной лексики.

Английский писатель и лексикограф Сэмюэль Джонсон однажды сказал: «Curiosity is one of the permanent and certain characteristics of a vigorous mind» («Любознательность – один из постоянных и верных признаков энергичного ума»). Вот этой любознательностью к секретам лингвистики щедро наделены преподаватели кафедр, поэтому им и удается энергично и успешно решать многочисленные научные проблемы.

ЛИТЕРАТУРА

- Гарник Ф.В., Кириченко А.В., Прокопчук О.Г. Словарь греческих дериватов в языках восточных и южных славян / Под ред. А.В. Гарник. Мн., 2009.
- Гомон Д.Н., Кириченко А.В., Прокопчук О.Г. Латинский язык: Учеб.-метод. пособие для спец. «Современные иностранные языки; Под ред. Г.И. Шевченко. Мн., 2010.
- Идеи. Поиски. Решения: Материалы 1-й Респ. науч.-практ. конф. (Минск, 28 марта 2008 г.): В 2 т. / Отв. ред. Н.Н. Нижнева. Мн., 2008. Т. 1.
- Идеи. Поиски. Решения: Материалы 1-й Респ. науч.-практ. конф. (Минск, 28 марта 2008 г.): В 2 т. / Отв. ред. Н.Н. Нижнева. Мн., 2008. Т. 2.
- Идеи. Поиски. Решения: Материалы 2-й Междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 27 марта 2009 г.): В 2 т. / Отв. ред. Н.Н. Нижнева. Мн., 2009. Т. 1.
- Идеи. Поиски. Решения: Материалы 2-й Междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 27 марта 2009 г.): В 2 т. / Отв. ред. Н.Н. Нижнева. Мн., 2009 [а]. Т. 2.
- Идеи. Поиски. Решения: Материалы 3-й Междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 25 нояб. 2009 г.): В 2 т. / Отв. ред. Н.Н. Нижнева. Мн., 2010. Т. 1.
- Идеи. Поиски. Решения: Материалы 3-й Междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 25 нояб. 2009 г.): В 2 т. / Отв. ред. Н.Н. Нижнева. Мн., 2010. Т. 2.
- Идеи. Поиски. Решения: Материалы 4-й Междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 30 нояб. 2010 г.): В 2 т. / Отв. ред. Н.Н. Нижнева. Мн., 2011. Т. 1.
- Идеи. Поиски. Решения: Материалы 4-й Междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 30 нояб. 2010 г.): В 2 т. / Отв. ред. Н.Н. Нижнева. Мн., 2011. Т. 2.
- Котовская С.С., Маевская И.Н., Лойко О.А. Язык немецкой прессы: Учеб.-метод. пособие. Мн., 2007.
- Мир языков: ракурс и перспектива: Материалы 1-й Междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 22 апр. 2010 г.) / Отв. ред. Н.Н. Нижнева. Мн., 2010.
- Нижнева Н.Н. Язык. Культура. Коммуникация. Мн., 2008.
- Нижнева Н.Н., Билан В.Н., Иванова Г.А. Тесты по теоретическим курсам английского языка: Пособие для студентов филол. фак. БГУ. Мн., 2009.
- Нижнева Н.Н. Технический перевод. Мн., 2010.
- Нижнева Н.Н. Научный дискурс = Scientific discourse. Мн., 2011.
- Салеева М.В. Тексты в культуре. Антология истории итальянского языка (на итал. яз.). Мн., 2004.
- Салеева М.В. Итальянский язык и диалект: современное состояние // Сб. материалов 1-й Междунар. науч.-практ. конф. «Мир языков: ракурс и перспектива» (Минск, 22 апр. 2010 г.). Мн., 2010. С. 46–51.
- Салеева М.В. Эстетика и лингвистика (традиции и современность) // Сб. науч. докл. IV Овсянниковской междунар. эстетической конф. «Границы современной эстетики и новые стратегии интерпретации искусства» (Москва, МГУ, 23–24 нояб. 2010 г.). М., 2010.
- Филологические штудии = Studia philologica: Сб. науч. ст. / Под общ. ред. Г.И. Шевченко. Мн., 2002. Вып. 5.
- Филологические штудии = Studia philologica: Сб. науч. ст. / Под ред. Г.И. Шевченко, К.А. Тананушко. Мн., 2005. Вып. 6.
- Филологические штудии = Studia philologica: Сб. науч. ст. / Под ред. Г.И. Шевченко, К.А. Тананушко. Мн., 2009.
- Языки мира – в мир языков: Межвуз. сб. науч. ст. / Отв. ред. Н.Н. Нижнева. Мн., 2006. Вып. 1.
- Языки мира – в мир языков: Межвуз. сб. науч. ст. / Отв. ред. Н.Н. Нижнева. Мн., 2008. Вып. 2.
- Языки мира – в мир языков: Межвуз. сб. науч. ст. / Отв. ред. Н.Н. Нижнева. Мн., 2009. Вып. 3.
- Языки мира – в мир языков: Межвуз. сб. науч. ст. / Отв. ред. Н.Н. Нижнева. Мн., 2010. Вып. 4.
- Studia philologica: Материалы «круглого стола» / Под ред. А.З. Цисыка. Мн., 1993.
- Studia philologica (филологические штудии): Сб. науч. ст. / Под общ. ред. Г.И. Шевченко. Мн., 1996. Вып. 2.
- Studia philologica: Сб. науч. ст. / Под общ. ред. Г.И. Шевченко. Мн., 1998. Вып. 3.
- Studia philologica: Сб. науч. ст. / Под общ. ред. Г.И. Шевченко. Мн., 2001. Вып. 4.

Поступила в редакцию 28.06.11.

Наталья Николаевна Нижнева – заведующая кафедрой английского языкознания филологического факультета, доктор педагогических наук, профессор. Сфера научных интересов – современные информационные технологии обучения иностранным языкам на основе креативных методик, инновационные формы и методы обучения. Автор более 230 публикаций, среди которых – стандарты (в соавт.), типовые программы, учебно-методические комплексы по теории и практике перевода, лексикологии английского языка, методике преподавания иностранных языков, пособия. Является членом специализированного совета по защите кандидатских диссертаций в БГУ, МГЛУ; научно-методического совета БГУ; научно-методического совета при Научно-методическом Центре учебной книги (секция филологических дисциплин, подсекция иностранных языков) (заместитель председателя).

КИРИЛЛО-МЕФОДИЕВСКАЯ ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ ШКОЛА (IX–X вв.): К ТИПОЛОГИИ РАННИХ ПИСЬМЕННО-ЛИТЕРАТУРНЫХ ТРАДИЦИЙ

Приводятся результаты комплексного историографического исследования памятников Кирилло-Методиевского корпуса, осуществленного с целью экспликации представленных в них знаний о языке. Определяются концепции, обусловившие преемственность взглядов славянских первоучителей на язык относительно греко-византийских теорий; выделяются оригинальные черты древнеславянской лингво-филологической модели на фоне общеевропейской лингвистической традиции.

This essay contains the results of a comprehensive historiographic research of the texts of Cyrilo-Methodian corpus carried out in order to explicate the system of knowledge about language. The basic concepts, that caused the continuity of views upon the language of the Slavic teachers with regard to the foregoing Greek and Byzantine theories, are defined; the original features of Cyrilo-Methodian linguistic and philological model are highlighted on the background of pan-European linguistic tradition.

Введение. В истории европейского языкознания есть периоды, наследие которых изучено недостаточно. К таким периодам относится эпоха Средневековья с ее своеобразной системой мышления, в которой рационально-логические принципы совмещены с теолого-антиномическими, а когнитивные процессы перенесены в сферу «религиозного опыта». В историко-филологическом плане средневековая традиция представляет собой особый тип рукописной культуры, для которой характерны отсутствие понятия «авторство», некритичные текстовые заимствования, присутствие в рукописных памятниках неструктурированных, переходящих из текста в текст «общих мест», возможность переделок и даже подделок оригиналов и т. д. В связи с этим в процессе исследования возникают проблемы атрибуции памятников, установления оригинального авторского текста, восстановления текстуальных лакун, а также интерпретации глосс и маргиналий.

Эти и другие факторы обусловили то, что до сих пор многие периоды более чем тысячелетней истории лингвистических учений эпохи Средневековья не получили исчерпывающего освещения и осмысления в современной гуманитарной историографии. Особенно это касается исследований школ и направлений, научное наследие которых дошло до нас во фрагментарном виде. К таким мало изученным этапам в истории средневековой науки относится древнеславянская лингво-филологическая традиция.

В связи с этим в данной работе мы предполагаем систематизировать основания для разработки общей типологической характеристики Кирилло-Методиевской филологической школы IX–X вв. с точки зрения ее преемственности относительно более ранних и современных Солунским братьям систем знания о языке, а также с учетом оригинальности лингво-филологических идей, реализованных в славянских метаязыковых текстах. Специфика исследования заключается в том, что в качестве материала привлекаются древнеславянские тексты разных жанров*, в которых метаязыковая рефлексия представлена в структурах, существенно отличающихся от современных. Экспликация этих структур предполагает их истолкование в контексте социокультурных процессов эпохи раннего славянского Средневековья. Рассматривая тексты Кирилло-Методиевского корпуса в качестве источников для истории лингвистической науки, мы осознаем, что содержащиеся в них элементы понятийного строя и концептуального аппарата имели во время создания этих памятников другую (относительно современной научной парадигмы) значимость, поскольку были интегрированы в иную систему знания.

1. Понятие «Кирилло-Методиевская филологическая школа» в лингвоисториографическом аспекте. Имеющиеся в нашем распоряжении исторические источники неизменно указывают на существование в эпоху раннего славянского Средневековья специализированного филологического «учения». Это «учение», восходящее к традициям древнегреческой и византийской филологической науки, явилось результатом системной метаязыковой рефлексии, которая могла осуществляться только в рамках постоянно и активно действующего круга интеллектуалов, объединенных общими прагматическими задачами, связанными с распространением нового канонического языка. Такой круг во главе с Константином-Кириллом и Методием стал основанием Кирилло-Методиевской филологической школы IX–X вв. Эта школа может быть определена как имеющая просветительские и научные цели структура, возникновение которой было обусловлено деятельностью славянских первоучителей, разработавших систему общих основополагающих принципов и направлений развития школы в связи с рефлексией над языковыми проблемами самого широкого спектра – от конкретных случаев языкового варьирования при переводе до теоретических вопросов, связанных с языковой семантикой при интерпретации сложных теолого-философских категорий.

Таким образом, Кирилло-Методиевская филологическая школа IX–X вв. выполняла помимо собственно просветительских задач функции научного центра, целью которого было теоретизирование

* Среди кирилло-методиевских памятников текстами собственно филологического содержания являются трактат «О письменах» Черноризца Храбра, трактат из Македонского кириллического листка, Азбучная молитва, Пролог к переводу «Богословия» Иоанна Экзарха, созданные в Кирилло-Методиевской филологической школе IX–X вв. в связи с необходимостью теоретического обоснования переводческой деятельности древнеславянских книжников либо в связи с дискуссией вокруг обоснования статусности старославянского языка как канонического.

по поводу всего комплекса проблем, связанных с представлением о коммуникации в эпоху Средневековья. О том, что среди прочих направлений рефлексии в Кирилло-Мефодиевской школе складывалась и развивалась система знаний о языке, можно говорить с определенной долей уверенности, поскольку данные (хоть и фрагментарные) сохранившихся рукописных памятников, равно как и сама практика переводческой деятельности Константина-Кирилла, Мефодия и их учеников, подразумевают наличие четкой концепции-обоснования такой деятельности.

Данное направление деятельности книжников Кирилло-Мефодиевского круга предопределило то, что первая раннеславянская филологическая школа обеспечила глубокие преемственные связи между научными изысканиями предшествующей византийской филологической традиции и последующими этапами становления и развития лингвистической науки у славян.

2. Основания общей типологической характеристики Кирилло-Мефодиевской филологической школы IX–X вв. Поскольку Кирилло-Мефодиевская филологическая школа практически не представлена собственно лингвистическими текстами, непосредственно изучать актуальную для этой школы систему знания о языке невозможно, ее характеристики необходимо восстанавливать. Среди основных характеристик Кирилло-Мефодиевской филологической школы IX–X вв., позволяющих определить ее место в кругу античных и средневековых лингвистических учений, необходимо выделить следующие.

2.1. Одним из главных направлений деятельности Кирилло-Мефодиевской филологической школы IX–X вв. было обоснование **статусности старославянского языка** как канонического в соответствии с определенными социолингвистическими критериями, актуальными для восточно- и западно-христианского ареалов в IX в. (см. Picchio 1984, 2). С этой целью Константин-Кирилл и Мефодий разработали систему доводов, в основание которой были положены следующие идеи: (1) утверждение о сакральном характере всех естественных языков, что предполагает равное право для всех народов развивать письменную культуру на родном языке в процессе христианизации. Документальным свидетельством этого положения является булла папы Иоанна VIII (872–882) под названием *Industriae tue*, датированная июнем 880 г., в которой оставлено важное свидетельство об отношении церковных иерархов к проблеме триязычия: «qui fecit tres linguas principales, Hebream scilicet Grecam et Latinam, ipse creavit et alias omnes ad laudem et gloriam suam» (FL, 176) («ибо тот, кто создал три главных языка, то есть еврейский, греческий и латинский, тот создал и все остальные к своей хвале и славе»); (2) идея равенства всех народных языков (и систем письма) в связи с принципом равенства народов перед Богом, допустившим языковое и культурное многообразие: **не идеть ли дѣжъ ѿ ба на вѣсе равно или сѣнце такожъ не сіаетъ ли на вѣсе ни ли не дѣхаетъ на аіеръ равно вѣси** (ПЖК, 106). Эта идея отражает стремление христианских миссионеров донести до сознания неофитов истины откровения в понятной оболочке слов и понятий (см. Lencek 1987); (3) принцип «имитации», согласно которому система старославянского языка развивалась, имитируя модели греческой языковой системы (см. Толстой 1988; Picchio 1984). Старославянский язык должен был имитировать греческий для того, чтобы благодаря перенятым моделям греческой языковой системы стать для славян не менее престижным, чем греческий. Со временем в сознании славянских книжников престиж старославянского языка возрастал и даже превосходил греческий. Так, автор открытой К. Ивановой Службы св. Кириллу, написанной после XVI в. и включенной в состав Мюнхенской праздничной минеи XVII в., привносит в представление о культе первоучителя мотив «забвения» Константином-Кириллом греческого языка и предпочтение им славянского: **мнѣга искѹшеніа претрѣпель еси стѣлю Кириле. ѿ солѹннаны ненависть. како забвѣль еси езика грѣьскаго. словесныѣ вльгарѣѣ влѣгодареніе** (Иванова 1992); (4) оригинальная интерпретация проблемы говорения на разных языках (глоссолалии) для подтверждения идеи о бесполезности богослужения на незнакомом языке: ср. оппозицию *glwssol=lia* (**глаголаніе ѣзѣкы**) – *profhteja* (**пророчество**), моделирующую гипертему речи против триязычников из «Пространного Жития Константина». Константину Философу важно внушить своим оппонентам мысль о том, как важна для неофитов проповедь на понятном языке, которая обогащает «и дух, и ум», принося большую пользу верующим. Так Константин-Кирилл формулирует идею о бесполезности богослужения на незнакомом языке, обосновывая необходимость создания литургического языка для славян.

2.2. Важной типологической характеристикой Кирилло-Мефодиевской лингво-филологической модели является интерес к проблеме **функционирования человеческого языка** как посредника между активно познающим субъектом и объектом познания, а также между говорящим и слушающим. В терминах античной философии в раннеславянской филологической школе ставились и решались проблемы именования, отношения имени и вещи, отношения имени и понятия о вещи – в конечном счете все важнейшие проблемы семантики.

Реализуя в своих взглядах на сущность языка идеи христианских неоплатоников, Константин Философ перенимает богатую диалектику их учения о слове. За языком он признает условный (конвенциональный) характер, усиливая в нем сторону «**разоумя**», смысла. Именно эта идея будет положена

* Перевод Б.Н. Флори; цит. по: Сказания 1981, 197.

в основу концепции переводческой деятельности славянских просветителей. Следует также отметить, что практика перевода и интерпретации древних текстов обусловила необходимость обращать внимание на онтологические, психологические и прагматические аспекты процесса сигнификации. Вербальный знак представлялся славянскими книжниками как конвенциональный и произвольный, а законы грамматики и правила построения дискурса ориентировали на рефлексии над неизменными и универсальными процессами познания. Здесь следует говорить о влиянии на лингвосомиотические идеи Кирилло-Мефодиевского круга со стороны теории знака, разработанной Аврелием Августином (354–430).

2.3. Опираясь на результаты длительных логико-лингвистических поисков античных и средневековых философов, славянские просветители выстраивали свою концепцию через осознание того, что человеческий язык является одним из доступных средств познания объективной реальности и божественных истин. При этом сориентированный на разные структуры «говорения» человеческий разум представляется либо как канал для созерцания, либо как «орган» рефлексии над понятиями и умозаключениями. Это разделение, однако, не представляется абсолютным, поскольку не исключена возможность сосуществования элементов разных систем и совмещения методов мистического делания и «разумного» теоретизирования.

В Кирилло-Мефодиевской филологической школе IX–X вв., на наш взгляд, представлен оригинальный вариант такого совмещения. Здесь религиозный мистицизм и рационализм были в равной степени актуальны для древнеславянской модели философствования, на которую, с одной стороны, оказали значительное влияние учение апостола Павла и апофатизм Псевдо-Дионисия Ареопагита (к. V – нач. VI в.), а с другой – рационально-деятельностные концепции платоновско-аристотелевского направления в философии и патристике. Однако, как свидетельствуют дошедшие до нас памятники Кирилло-Мефодиевского корпуса, акцент делался на **рационалистическом аспекте познавательной деятельности** человека: **члкъ оумъ ѿсѣкае лъжѹ ѿ истины** (ПЖК, 101); **такъ разоумъ, братикъ, богъ ксть далъ словѣномъ** (Хр, 151); и **разоумъ всадишъ въ срѣцихъ нашихъ дхвными словесы** (ПКФ, 95). Кирилло-Мефодиевской традиции свойствен авторитет образованности, знаний и рассудительности.

Одна из кардинальных проблем, оказавшихся в центре внимания книжников Кирилло-Мефодиевской филологической школы IX–X вв., выстраивается на связке ‘познание’ – ‘выражение’ (вербальное), и здесь вновь наблюдается особый подход первоучителей к решению вопроса о роли человеческого языка в процессе познания. Данная проблема своеобразно интерпретируется славянскими просветителями в контексте понятия **свои языкъ**, ориентирующего славян-неофитов на «разумное» познание, основным условием которого становится использование понятного языка. Сведения об этом заключены в переданном агиографом Константина-Кирилла послании великоморавского князя Ростислава византийскому императору, где говорится о том, что мораване просят такого учителя, **ниже би ны въ свои языкъ истиннѹ вѣрѹ христѣанскоюу сказахъ, да се и иные страны, зреще въ нас, повет се намъ** (ПЖК, 104). Разночтения между списками ПЖК, а также факты опущения этих «выигрышных слов» (В.Н. Топоров) при цитировании послания Ростислава в других памятниках Кирилло-Мефодиевского корпуса требуют объяснения.

Вероятное отсутствие выражения **въ свои языкъ** в изначальном варианте письма великоморавского князя возможно интерпретировать в связи с тем, что сама идея «своего языка» поначалу не была эксплицирована в тексте послания, поскольку, как сообщал Ростислав, основной проблемой славянских неофитов в Моравии было отсутствие учителей, которые проповедовали христианскую веру «истинно». Безусловно, обрести истинную веру славянам было бы легче на доступном языке, потому формируемая славянскими книжниками концепция «своего слова», дающего возможность миссионерам проповедовать на родном языке паствы, была совмещена именно с инициативой князя Ростислава и впоследствии получила отчетливое выражение в более поздних (кириллических) списках ПЖК и соотносимых с ним текстах.

2.4. Знание, зафиксированное в текстах филологического содержания, предполагает рефлексии, которая исторически возникла вследствие возможности письменной фиксации состояний сознания. Результаты рефлексии получают отражение в **развитии лексикона**, а также характера отношений между элементами системы, с помощью которых структурируется знание о языке.

Комплексное историографическое исследование текстов Кирилло-Мефодиевского корпуса позволило выделить в них сведения об основных когнитивных категориях, которые формировались в эпоху раннего славянского Средневековья. Исследование смыслового объема славянских когнитивных категорий дает возможность проанализировать механизм организации «словаря» – концептуальной системы и терминологии, с помощью которой осуществлялась метафизическая, а вместе с ней и метаязыковая рефлексия.

Специфика кирилло-мефодиевской **традиции терминотворчества**, нацеленной на «создание славянской терминологической номенклатуры, адекватно выражающей развитые и утонченные поня-

тия византийской учености» и осуществлявшейся «в массовых масштабах», обусловила необходимость выработки ряда повторяющихся приемов образования терминов (Верещагин 1988, 94). Механизм этих общих приемов – транспозиции, заимствования, калькирования и ментализации, – выделенных и описанных Е.М. Верещагиным (см. Верещагин 1997 и др.), подтверждает тот факт, что создатели начальной славянской научной (в том числе лингвистической) терминологии не стремились вводить терминологические инновации, но переносили на славянскую почву имевший тысячелетнюю традицию использования греко-византийский категориально-терминологический аппарат. Исходной гносеологической предпосылкой при этом было актуальное для византийской филологической науки того времени представление о генетической связи парадигм философской рефлексии и лингвистического описания.

Выводы. Таким образом, Кирилло-Мефодиевская лингво-филологическая модель представляет оригинальную системой, предопределившей направления последующего развития славянской науки и культуры. Переноса греко-византийские когнитивные структуры на славянскую почву, первоучители избежали механического копирования исходных образцов (дискурса, категориального аппарата, структур представления знания и др.). Кирилло-Мефодиевская трансляционная модель представляет собой особый тип воспроизведения: славянский дискурс стремится к содержательной идентичности по отношению к византийскому дискурсу, ориентируясь при этом на структурные особенности старославянского языка. Данная позиция обусловила возможность для славян воспринимать богослужебные и богословские книги в качестве неотделимого компонента славянской духовной культуры. Находясь при этом в отношениях субординации с предшествующей традицией, славянская письменная культура предопределила в будущем поиски возможности усовершенствования своего дискурса.

Сокращения

FL – Латински извори за българската история (Fontes Latini historiae Bulgaricae) / Съст. и ред. И. Дуйчев и др. София, 1960. Т. 7. Ч. 2; **ПЖК** – «Пространное Житие Константина» // Климент Охридски. Събрани съчинения. София, 1973. Т. 3. С. 30–159; **ПКФ** – «Похвала Кириллу Философу» (сп. XIV в. собр. Севастьянова, РНБ) // Лавров П.А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности (Труды славянской комиссии. Т. 1). Л., 1930. С. 93–95; **Хр** – Черноризец Храбр. «О письменах» // Veder W.R. *Utrum in alterum abiturum erat? A Study of the Beginnings of Text Transmission in Church Slavonic. The Prologue to the Gospel Homiliary by Constantine of Preslav, The text On the Script and the Treatise On the Letters by Anonymous Authors.* Bloomington, Indiana, 1999. S. 88–167.

ЛИТЕРАТУРА

- Верещагин Е.М. Терминотворчество Кирилла и Мефодия // *Вопр. языкознания*. 1988. № 2. С. 91–100.
 Верещагин Е.М. История возникновения древнего общеславянского литературного языка. Переводческая деятельность Кирилла и Мефодия и их учеников. М., 1997.
 Иванова К. Неизвестна служба за св. Кирил в състава на Празничен миней от XVII в. // *Старобългаристика*. 1992. Г. XVI. № 3. С. 37–40.
 Толстой Н.И. Роль кирилло-мефодиевской традиции в истории восточно- и южнославянской письменности // *История и структура славянских литературных языков*. М., 1988. С. 140–153.
 Сказания о начале славянской письменности. М., 1981.
 Lencek R. The Culturological Legacy of the Cyrillo-Methodian Tradition // *Кирило-Методиевски студии*. Кн. 4 (Хиляда и сто години от смъртта на Методий). София, 1987. С. 18–22.
 Picchio R. Guidelines for a Comparative Study of the Language Question among the Slavs // *Aspects of the Slavic Language Question*. Vol. I (Church Slavonic – South Slavonic – West Slavonic). New Haven, 1984. P. 1–42.

Поступила в редакцию 19.05.11.

Елена Сергеевна Суркова – кандидат филологических наук, доцент кафедры теоретического и славянского языкознания. Сфера научных интересов – кирилло-мефодиевская проблематика; история возникновения славянской письменности; славянская палеография; библейская текстология; философия языка в диахроническом аспекте; историография лингвистики; теория номинации; лингвистика текста; когнитивная лингвистика. Автор 60 научных и 6 учебно-методических работ на русском, белорусском и английском языках. Награждена медалью Международного фонда славянской письменности и славянских культур за исследования в области палеославистики.

Т.Н. ВОЛЫНЕЦ

О ГРАММАТИЧЕСКОМ СТАТУСЕ ПРИЧАСТИЙ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ (диахронический и синхронный аспекты)

Рассматриваются и сопоставляются различные точки зрения на грамматический статус причастия (самостоятельная часть речи – прилагательное – особая форма глагола – глагольно-именная форма) и обосновывается право причастий на выделение из ряда атрибутивных глагольных форм в относительно самостоятельный лексико-грамматический класс слов, относящихся к области синтаксической деривации.

The paper considers and compares different points of view on the grammatical status of the participle (independent part of speech – adjective – special verbal forms – verbal-nominal form). The adjectives' right for excretion of a number of attributive verbal forms in a relatively independent lexical-grammatical class of words, relating to the synthetical deviation field, is based in the paper.

Эволюция русского причастия как единицы языка и речи может быть представлена в двух аспектах: **системном и интерпретационном**. В первом случае мы прослеживаем постепенное изменение

конкретных языковых и прагматических характеристик причастных форм, во втором – устанавливаем, как развивались теоретические представления о причастиях, как определялось их место в грамматической системе языка. Разноаспектные исследования, посвященные истории формирования и функционирования причастных форм, в основе своей системны, хотя авторы, говоря о функциональной специфике причастных форм, о меняющемся объеме их атрибутивного употребления, о трансформации системы форм русских действительных и страдательных причастий, как правило, определяют и место причастных образований в грамматической системе языка (см. работы А.А. Потебни, А.А. Шахматова, Д.Н. Овсянко-Куликовского, Е.С. Истриной, С.П. Обнорского, С.Д. Никифорова, А.Г. Руднева, А.В. Исаченко, Т.П. Ломтева, В.В. Виноградова и др.).

Цель настоящей статьи – представить не столько системную, сколько интерпретационную судьбу причастий, грамматический статус которых пересматривался неоднократно (самостоятельная часть речи – прилагательное – особая форма глагола – глагольно-именная форма), но так и не утвердился в лингвистической теории до сих пор, и обосновать собственную точку зрения на грамматическую квалификацию современной системы причастных форм.

Сложный и неоднозначный процесс формирования причастий (под непосредственным влиянием элементов церковнославянского языка, но в соответствии с внутренними тенденциями развития русского языка) обусловил не только противоречивость их системных характеристик, но и разновекторное интерпретационное отношение к ним.

Первые русские грамматики Л. Зизания, М. Смотрицкого, В. Максимова, следуя греческой и латинской традиции, относят причастие к одной из восьми частей речи. Как особую, хотя и служебную, часть речи рассматривает причастие и М.В. Ломоносов, подчеркивая при этом, что причастия «суть имена прилагательные, от глаголов происшедшие, следовательно, тем же с ними законам подверженные» (Ломоносов 1952, 417). Это достаточно осторожное замечание М.В. Ломоносова в «Русской грамматике» А.Х. Востокова трансформируется в утверждение: причастие «есть имя прилагательное, от глагола произведенное, с означением времени действия или состояния, настоящего или прошедшего» (Востоков 1831, 107). Новая классификационная характеристика причастия появляется в работах А.А. Шахматова, который включает причастие (вместе с инфинитивом и деепричастием) в ряд неспрягаемых форм глагола (см. Шахматов 1941, 197). Определение причастия как формы глагола оказалось весьма удобным, особенно для практики преподавания русского языка, оно быстро утвердилось в школьных, вузовских и академических грамматиках. Его позиции оказались сильнее, чем авторитет грамматических исследований А.А. Потебни, И.И. Срезневского, Д.Н. Овсянко-Куликовского, доказывавших самостоятельность причастия в системе частей речи. В середине XX в. классификационная характеристика причастий, предложенная А.А. Шахматовым, была уточнена В.В. Виноградовым, который считал, что «в формах причастий наблюдается необыкновенно острый и сложный процесс грамматической гибридизации. Смысловая структура этих форм подвергается глубоким изменениям. В причастной форме сталкиваются и объединяются противоречивые ряды значений. Полный распад формы на омонимы осуществляется не часто. Однако семантическое единство формы становится колеблющимся и условным. Намечается новый тип “гибридной” лексемы, не вполне обычный в языке с преобладающим синтетическим строем» (Виноградов 1972, 230).

Во второй половине XX в. была предпринята очередная попытка вывести причастие из сферы глагольного формообразования. Так, при описании русского именного словоизменения А.А. Зализняк очень осторожно, но в то же время достаточно твердо сформулировал тезис о том, что независимо от решения вопроса о частеречной принадлежности причастий «в морфологическом описании русского языка словоизменение причастий должно рассматриваться вместе со словоизменением обычных прилагательных» (Зализняк 1967, 95). Позже, в работах Л.З. Зайцева и Е.В. Клобукова, прозвучало еще более категоричное утверждение: «...причастия нельзя квалифицировать как формы глагола» (Зайцев 1976, 63; Клобуков 1973), поскольку семантические, грамматические и синтаксические параметры причастий и образующих их глаголов в большинстве случаев не совпадают. Однако в научных описаниях грамматического строя русского языка, в практике школьного и вузовского преподавания причастие в соответствии со сложившейся традицией продолжало рассматриваться в системе глагольных форм. Иногда, правда, при стремлении выдержать единство грамматических характеристик единиц, объединяемых в одном лексико-грамматическом классе, принималась во внимание специфика системы словоизменения причастных форм, но это не влияло на квалификационную оценку причастий в целом. В результате в «Грамматике современного русского литературного языка» появилось половинчатое, и в силу этого противоречивое, определение: «...являясь формами глагола, причастия в то же время входят в морфологический разряд прилагательных» (Грамматика 1970, 418). Впоследствии в «Русской грамматике» оно приняло форму привычной и коррелирующей с трактовкой В.В. Виноградова дефиниции: «Причастие – это атрибутивная форма глагола, в которой совмещаются значения двух частей речи: глагола и прилагательного, т. е. значения действия и собственно определительное» (Русская грамматика 1980, 665).

Предложенная академической грамматикой интерпретация причастий как атрибутивных форм глагола оказалась востребованной и в лингвистике XXI в. Так, в недавно вышедших рабочих материалах для учебника «Современный русский язык: Морфология», подготовленных коллективом ученых Санкт-Петербургского университета и ориентированных на Программу по современному русскому языку филологических факультетов вузов, причастия, несмотря на «плюрализм теоретических воззрений», провозглашенный авторами, определяются как «неличные формы глагола, совмещающие грамматические характеристики глагола и прилагательного и служащие для представления действия в виде признака предмета» (Современный русский язык 2007, 525). Иногда, как и прежде, привычные интерпретационные характеристики причастий вызывают возражения, однако никто так и не решает-ся отделить причастие от глагола не только в теоретическом, но и практическом плане. Говоря о новой лингвистической парадигме XXI в. и неудовлетворительном описании системы частей речи, М.В. Всеволодова как бы вскользь замечает: «Причастия и деепричастия, разумеется, отдельные части речи, но в нашей практике они всегда даются как отглагольные формы, поскольку они функционируют в подавляющем большинстве случаев именно так» (Всеволодова 2007, 69). Подобная классификационная оценка причастных и деепричастных форм в полной мере отражает давно наметившееся противоречие между лингвистической теорией и практикой, однако в ней настораживает не столько ее противоречивость, сколько априорное утверждение автора о функциональном единстве причастий с другими глагольными формами.

На наш взгляд, семантическая, грамматическая и функциональная тождественность причастий и других глагольных форм весьма относительна. Предпринятое нами исследование различных моделей текстовой реализации грамматического и семантического содержания причастных форм свидетельствует как раз о самостоятельной коммуникативной значимости причастий, о противопоставлении причастных форм предикативным на функциональном уровне (см. Волинец 1998, 138). Предикативные формы глагола и причастия при функционировании в тексте соотносятся как «эксплицитное» – «имплицитное» не только на грамматическом, но и лексическом уровне и представляют собой некоторое функциональное множество, в котором нуждается язык для обеспечения своей коммуникативной гибкости. Как класс слов причастия обслуживают преимущественно периферию текста. Их появление в структуре высказывания обычно связано с необходимостью устранения либо дублирующих компонентов, либо малоинформативных, в основном модусных звеньев. Как отмечает О.Е. Морозова, «заключение глагольной основы в атрибутивную форму создает эффект фиксации, приостановленности процессуального признака, способствующий определенной смысловой монолитности предмета и признака» (Морозова 1990, 5).

Категориальное содержание причастий глубоко и объемно. Формируясь в языковой системе, будучи структурно маркированным (каждая причастная группа имеет свой набор суффиксальных морфем), оно создается в процессе коммуникации и представляет собой различные комбинации грамматических и семантических признаков не одной (образующей), а четырех глагольных лексем, противопоставленных друг другу по видовым и залоговым характеристикам:

раскрыть → раскрывать

раскрытый → раскрыться → раскрываться (в страд. зн.)

раскрываться (в нестрад. зн.).

В семантической структуре причастия сохраняются все основные категориальные значения глагола (вид, залог, время), но, не будучи представленными в чистом виде, они преломляются через функциональное своеобразие причастных форм и трансформируются из морфологических категорий в семантические. Ср. замечание А.В. Бондарко: «...в имени залог выступает не как категориальное грамматическое значение, а как лексическое значение, относясь к области скрытой грамматики» (Бондарко 1978, 36). Безусловно, говорить о полной семантизации категорий вида, залога и времени у причастий вряд ли пока представляется возможным, но то, что данные категории в причастных формах на уровне текста контаминируются с категориальными значениями имени, подвергаются воздействию со стороны коммуникативного окружения и вследствие этого постоянно модифицируются и лексикализуются, – факт бесспорный. Это подтверждается прежде всего тем, что каждые 3 причастия из 5 при осуществлении трансформационного эксперимента по линии функционального соответствия либо вступают в нестандартные формально-семантические отношения с предикативными формами образующих их глаголов (см. Волинец 1998 [а], 191), либо коррелируют с формами глаголов, не участвующих непосредственно в образовании причастных форм.

^{*} **Нестандартные** трансформационные преобразования причастных форм представляют собой функциональный, текстовый план реализации грамматического и семантического содержания причастий. При нестандартных отношениях эксплицируются вторичные системоприобретенные видовые, залоговые, временные и модальные значения причастий и обнаруживаются потенциальные (скрытые) возможности причастных форм, их способность приспосабливать свое семантическое и грамматическое содержание к условиям контекста.

Ср.: Хотелось бы чистого, твердого голоса, **обещающего** продолжение воли и силы (А. Солженицын. Август 14-го). → Хотелось бы чистого, твердого голоса, который **обещал бы** продолжение воли и силы (**обещающего** → **обещал бы** появляется под влиянием глагола-сказуемого *хотелось бы* как следствие координации модально-временных планов главной и придаточной частей, получаемых в результате трансформационного преобразования конструкции).

Раньше Данилов сам устраивал грозы и, блаженствуя в их буйствах, ощущал себя неким Бонапартом, **командовавшим** сражением стихий (В. Орлов. Альтист Данилов). → Раньше Данилов сам устраивал грозы и, блаженствуя в их буйствах, ощущал себя неким Бонапартом, который **командует** сражением стихий. Общий временной фон контекста устремлен в прошлое, но причастная форма со значением прошедшего времени в процессе трансформационного эксперимента соотносится с финитной формой глагола со значением настоящего времени, поскольку причастие обозначает признак, не локализованный во времени, а существующий как отличительное свойство лица.

Ср.: Молодой офицер по опыту знал, как тяжело переживать подобные минуты, когда слова, много раз **повторяемые**, точно виснут без поддержки в воздухе (А. Куприн. Поединок). → Молодой офицер по опыту знал, как тяжело переживать подобные минуты, когда слова **повторяются** много раз и точно виснут без поддержки в воздухе. В рамках данного контекста информация о субъекте действия оказывается необязательной – неважно, кто повторяет или кем повторяются слова, важен сам процесс в чистом виде, отсюда нестандартная для причастия формально-семантическая связь с возвратным глаголом: *повторяемые* → *повторяются* в значении 'высказываться еще раз (о словах, мыслях, идеях)'.

Пушистая чернота белила крыши, заборы, ветки, всякую малость этого городка, **затерянно-го** среди снежных полей и лесов (Д. Гранин. Картина). → Пушистая чернота белила крыши, заборы, ветки, всякую малость этого городка, что **затерялся** среди снежных полей и лесов. Нестандартный характер трансформации связан с изменением не только грамматического, но и семантического содержания причастной формы. Причастие *затерянный* реализует значение возвратного глагола *затеряться* ('оказаться неприметным, неизвестным, благодаря отдаленности, малодоступности местоположения'). Значение это не предполагает ни одновременного участия в действии субъекта и объекта (как правило, для осуществления действия нужен только субъект), ни формирования в контексте субъектно-объектных отношений, характерных для страдательных конструкций, поэтому значение страдательного залога у причастия *затерянный* деактуализируется и реально становится тождественным значению действительного залога.

Отец протоиерей сидел за самоваром в коричневой рясе; он обтирал пот, **выступивший** на воспаленном лбу (А. Белый. Симфония). → Отец протоиерей сидел за самоваром в коричневой рясе; он обтирал пот, который **выступил/выступал** на воспаленном лбу. Контекст нейтрализует видовое значение причастной формы, в результате появляется двойной ряд трансформов: один из них (*выступил*) ориентирован на семантические и грамматические признаки, системно обусловленные непосредственно образующим причастие глаголом (*выступить*), а второй (*выступал*) – на видовременное значение основных предикатов.

Как следует из данных примеров, реальное содержание причастных форм, его семантический объем и грамматический характер довольно часто не соответствуют закрепленному в языковом сознании образу. Лексическая и грамматическая семантика причастных форм изменяется в соответствии с требованиями контекстов употребления, в рамках которых на функциональном уровне наблюдается активная контаминация и модификация видо-временных и залоговых значений причастных форм.

Сохранение у причастий лексической и (частично) грамматической семантики образующего глагола возможно. Ср.: Сознание – свет, **бьющий** наружу, сознание освещает перед нами дорогу, чтоб не споткнуться (Б. Пастернак. Доктор Живаго) → Сознание – свет, который **бьет** наружу, сознание освещает перед нами дорогу, чтоб не споткнуться. Однако это обстоятельство, на наш взгляд, не объединяет причастие с другими глагольными формами, а, наоборот, приближает к классическим примерам из области синтаксической деривации – отглагольным именам существительным со значением опредмеченного действия (*стрелять* → *стрельба*, *взрывать* → *взрыв*, *хранить* → *хранение*) и отглагольным именам прилагательным со значением атрибутивного действия (*кипятить* → *кипячая вода*, *гладить* → *глаженое белье*), в лексико-грамматической структуре которых также присутствуют «такие чисто глагольные категории, как вид, залог, а возможно, и лицо» (Ремчукова 1990, 21).

Отличительной особенностью синтаксической деривации является преобразование производящего слова в производное, ограниченное в семантико-функциональном плане меной грамматико-категориального компонента значения слова и непосредственно связанное «с потребностью грамматической адаптации лексемы к вторичной синтаксической функции» (Павлов 1985, 28).

Функциональная взаимозаменяемость и сближение парадигматических значений форм – явления, характерные для варьирующихся единиц языка и отмеченные исследователями на уровне различных

частей речи. По данным Л.В. Бортэ, существительное в составе предложения способно 8 раз заменять другие части речи и заменяться ими, прилагательное – 6, глагол (в личной форме) – 5, наречие – 3. Иными словами, существительное вступает в 8 типов взаимодействия с другими частями речи, прилагательное, глагол и наречие – соответственно в 6, 5 и 3 (см. Бортэ 1979, 37). Транспозиционные процессы, безусловно, подтверждают тезис о том, что «части речи не изолированы, а тесно связаны друг с другом и составляют единую грамматическую систему» (Скорик 1968, 291), но это не мешает взаимозаменяемым параллельным формам, используемым для выражения одного и того же денотативного значения, относиться к **разным** частям речи. Почему же причастия, основное назначение которых – это транспозиция процесса в признак и перевод глагола-доминанты из матричной позиции в нематричную, не могут рассматриваться как **относительно самостоятельный лексико-грамматический класс слов**? Ведь, по утверждению Л.Н. Мурзина, различие между предикатом и атрибутом должно определяться на деривационной основе, так как атрибут есть результат предшествующей работы языкового механизма, это бывший предикат, подвергнутый определенным преобразованиям (см. Мурзин 1974, 33).

Действительные и страдательные причастия, традиционно рассматриваемые как «особые формы глагола», при текстовой реализации фактически ведут себя как **самостоятельный**^{*} класс производных слов – синтаксических дериватов, возникших в результате структурных и общекатегориальных преобразований глагольных основ.

Реальные семантические и грамматические характеристики причастий выявляются только на уровне контекста при конкретизации их семантического содержания в определенной коммуникативной ситуации. Ср. замечание Е.С. Кубряковой относительно отглагольных производных имен: «...аспектуально-залоговые характеристики исходного глагола не столько сняты производным словом, сколько эксплицитно не отражены и “дремлют” в нем в латентном состоянии» (Кубрякова 1978, 79), из-за чего семантика отглагольных образований не отличается устойчивостью, а характеризуется функциональной членимостью, подвижностью и восприимчивостью к влиянию языкового окружения.

В современной системе русского языка причастия существуют как вторичные единицы, основное назначение которых – представление семантики глагола в атрибутивной форме. Однако в процессе своего функционирования они приобретают семантическую усложненность и грамматическую диффузность, превращаются в свернутые структуры, противопоставленные формам образующих глагольных лексем не только в функциональном, но и в категориальном плане. Противоречивость семантической и грамматической структуры причастий есть следствие коммуникативных потребностей языка, для функционирования которого необходимы единицы, способные в одной форме объединять целый спектр значений, представленный в системе комплексом глагольных лексем, и выступать как весьма действенное средство компрессии смыслов. Отсюда неактуальность системных и актуальность речевых грамматических характеристик причастий, отсюда многообразие синтаксических позиций, в которых причастия либо приспособливают свои грамматические и семантические характеристики к контекстному окружению, либо являются единственно возможным языковым средством для выражения заданного коммуникативной ситуацией содержания (см. Волинец 1998 [а], 53–64). Ср.: *Игорь Адамович, все еще молодой, но уже поселившийся, долго не вдовствовал* (В. Астафьев. Печальный детектив). В данном контексте замена причастной формы *поселившийся* соответствующего глагола в принципе невозможна: компоненты определительного ряда (*молодой и поселившийся*) связаны между собой противительными отношениями и суть характеристики субъекта заключается как раз в противопоставлении двух признаков, непроцессуального и процессуального.

Перевод глагольного действия из предикативной репрезентации в атрибутивную морфологически оформляется с помощью именных грамматических категорий рода, числа и падежа, однако причастия не тождественны и именам прилагательным, так как грамматическое содержание причастий объединяется в их смысловой структуре с понятиями реальной действительности, ориентированными не на семантическое качество (как это наблюдается у прилагательных), а на действие, процесс, состояние. «Обозначая недоступные прилагательному качественные ситуативные признаки предмета, причастное определение значительно расширяет сферу признаковой характеристики предметов» (Иванова 1985, 8).

Своеобразие причастий как относительно самостоятельного класса слов, связанных с глаголами словообразовательными отношениями, проявляется в: а) репрезентации конкретного действия как признака; б) синкретичности семантического и грамматического содержания, его контекстуально обу-

^{*} В данном определении для нас принципиально положение о самостоятельности причастий, поскольку их оценка как синтаксических дериватов встречается и у А.А. Камыниной, однако с оговоркой о внутривидовом характере процесса синтаксической деривации в случае «глагол → причастие», основанном на единстве лексической и категориальной семантики причастий и образующих их глаголов (см.: Камынина А.А. Современный русский язык. Морфология: Учеб. пособие для студ. филол. фак. гос. ун-тов. М., 1999. С. 31, 142).

словленной подвижности и изменчивости; в) функциональной обособленности (причастие – это вторичный элемент сообщения, обслуживающий зону периферийности и обеспечивающий компактность обозначения ситуации за счет способности представлять часть информации в имплицитном виде).

ЛИТЕРАТУРА

- Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл. Л., 1978.
 Бортэ Л. В. Проявление связей между частями речи в современном русском языке. Кишинев, 1979.
 Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М., 1972.
 Волинец Т. Н. Грамматический феномен причастия. Мн., 1998.
 Волинец Т. Н. Семантика и грамматика русского причастия в языковой системе: Дис. ... д-ра филол. наук. Мн., 1998 [а].
 Востоков А. Х. Русская грамматика Александра Востокова, по начертанию его же сокращенной грамматики полнее изложенная. СПб., 1831.
 Всеволодова М. В. Русская грамматика XXI века – грамматика языка функционирующего (наше представление о языке: задачи и перспективы) // Мир русского слова и русское слово в мире: Материалы XI Конгр. Междунар. ассоц. преп. рус. яз. и лит. (Варна, 17–23 сент. 2007 г.). Sofia, 2007. Т. 1.
 Грамматика современного русского литературного языка / Под ред. Н. Ю. Шведовой. М., 1970. С. 418.
 Зайцев Л. З. О некоторых морфологических особенностях причастий в современном русском языке // Вопр. рус. и слав. языкознания. Иваново, 1976.
 Зализняк А. А. Русское именное словоизменение. М., 1967.
 Иванова О. Е. Семантика и функции причастного атрибута в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1985.
 Клобуков Е. В. Структура русского глагольного слова и принципы морфемного членения // Славянская филол. М., 1973. Вып. 9.
 Кубрякова Е. С. Части речи в ономазиологическом освещении. М., 1978.
 Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений. М.; Л., 1952. Т. 7.
 Морозова О. Е. Словосочетание с причастием в системно-функциональном аспекте: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Л., 1990.
 Мурзин Л. Н. Синтаксическая деривация. Пермь, 1974.
 Павлов В. М. Понятие лексемы и проблема отношений синтаксиса и словообразования. Л., 1985.
 Ремчукова Е. Н. Вид и отглагольное словообразование // Функциональные и семантические проблемы описания русского языка: Тр. по рус. и слав. филол. Тарту, 1990.
 Русская грамматика. М., 1980. Т. 1.
 Современный русский язык: Морфология: Учеб. для студ. филол. фак. вузов / С. И. Богданов и др. СПб., 2007.
 Скорик П. Я. О принципах классификации слов по частям речи // Вопр. теории частей речи. Л., 1968.
 Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка. 4-е изд. М., 1941.

Поступила в редакцию 13.05.11.

Татьяна Николаевна Волинец – доктор филологических наук, профессор кафедры русского языка. Сфера научных интересов – функциональная грамматика, теория словообразования, лингвистические проблемы перевода, язык масс-медиа, проблемы языковой ситуации и функционирования русского языка в Беларуси, вопросы языкового образования в начальной и средней школе. Автор 170 научных работ, среди которых 2 монографии, научные брошюры, статьи, программы и отдельные разделы в концептуально новых школьных учебниках по русскому и белорусскому языкам.

Б.Ю. НОРМАН

МОЖНО ЛИ ПРОГНОЗИРОВАТЬ РАЗВИТИЕ ЗНАЧЕНИЯ СЛОВА? (на материале славянских языков)

Изучаются изменения семантической структуры слова. Показано, что их можно анализировать и моделировать в ретроспекции применительно к уже состоявшемуся развитию (в качестве примеров рассматриваются русские слова *кавардак*, *каша*, *винегрет* и т. п.). Предсказывать изменение значения в будущем очень трудно, потому что в этом процессе участвует слишком много случайных факторов.

Changes in the semantic structure of a word can be analyzed and simulated retrospectively with reference to developments that have already taken place (for example, the Russian words *кавардак*, *каша*, *винегрет* etc., which are considered here). To foresee future semantic changes is very difficult, because too many accidental factors are a part of this process.

Системный характер словарного состава не самоочевиден; во всяком случае, он не является таковым по сравнению с фонемным или морфемным уровнями языка, упорядоченность которых не требует особых доказательств. Предпосылки для углубленного изучения системности лексики были созданы совокупностью нескольких условий, а именно: появлением теории семантических полей, позже – теории метафоры, разработкой методики компонентного анализа, совершенствованием психолингвистического инструментария и т. д. Все это подкреплялось достижениями практической лексикографии (на материале славянских языков см. работы В. В. Виноградова, Ю. Н. Караулова, Л. А. Булаховского, В. Дорошевского, В. Бланара и др.). Определенный вклад в изучение системности лексики внесли и труды белорусских языковедов (А. Е. Супруна, Б. А. Плотникова, В. В. Макарова, В. В. Мартынова, А. П. Клименко и др.). Существенную роль для своего времени сыграли проведенная в Минске в 1970 г. Всесоюзная научная конференция по лексикологии и коллективная монография «Методы изучения лексики» (см. Методы 1975).

Системность словарного состава обнаруживает себя прежде всего в синхроническом плане. Косвенным образом об этом свидетельствует уже та скорость, с которой человек оперирует тысячами слов, хранящимися в его памяти. Да и при исследовании реального процесса речепроизводства мы располагаем множеством примеров того, как говорящий выбирает искомое название через последовательное сужение круга лексики (по принципу «от рода – к виду»). Это позволяет предполагать, что основой организации словарного состава в сознании носителя языка является принцип тезауруса, или тематической иерархии (ср.: Супрун 1996, 137–141). Случается, что говорящий перечисляет нескольких претендентов на роль нужного слова, а иногда и сознательно гиперболизирует данный прием, превращая процесс выбора в своего рода инвентаризацию. Приведем из русских текстов примеры того и другого.

*Перед ним затемнело что-то большое, высокое и округлое вверху. Он передумал всякое, это представлялось ему даже огромной головой, хотя он уже понимал, что это **скирда**, или **стог**, или **копна** – как там называется... (А. Битов. Роль). Да, это была непогодка! Какая там **гроза! Вихрь, ураган, циклон, самум, смерч, тайфун** обрушился на нас! Папа бушевал (Л. Кассиль. Конduit и Швамбрания).*

Вместе с тем, как известно, системный характер лексики не исчерпывается тематической иерархией: в этой сложной сети отношений участвуют и словообразовательные, и синтагматические (сочетательные), и грамматические, и даже фонетические признаки.

Системный характер словарного состава может быть продемонстрирован и в диахроническом аспекте. Речь идет о так называемых регулярных переносах значения, именуемых также семантическими переходами или семантической деривацией. Рассуждения о типовых направлениях вторичной семантизации слов можно найти уже в XIX в., например, у Г. Пауля (см. Пауль 1960, 116–122). Но во второй половине XX в. механизмы семантического переноса становятся объектом специального внимания лексикологов. В Советском Союзе это направление было связано с работами Д.Н. Шмелева, Ю.Д. Апресяна, Е.Л. Гинзбурга, Ф.А. Литвина, И.А. Стернина и др., благодаря которым в семасиологии постепенно стало доминировать представление о том, что механизм образования переносного значения не ограничивается «точечным» действием, а каждый раз «иррадирует», распространяет свое действие на некоторую лексико-семантическую группу слов. Рассмотрим несколько примеров из русского языка.

Первый пример. Слова, обозначающие виды смешанной (состоящей из разных ингредиентов) полужидкой пищи, получают переносное значение 'беспорядок, неразбериха'. Классический пример – слово **кавардак**, тюркское заимствование, первоначально обозначавшее род густой похлебки с кусочками мяса и рыбы. Очевидно, по тому же пути идут такие слова, как **винегрет** (Большой толковый словарь русского языка (далее – БТСРЯ) дает: «О беспорядочном смешении разнородных понятий, явлений»), **каша** (БТСРЯ: «беспорядочное смешение чего-л., путаница»), **окрошка** (БТСРЯ: «о смеси, смешении разнородных предметов, понятий и т. п.»), **(сборная) солянка** (БТСРЯ: «о разнообразной и неоднородной смеси чего-л.»), а также, возможно, **компот**, **простокваша**, **салат** и др. Несколько иллюстраций из текстов.

*...Судить об Орлове по тем книгам, какие он читал, положительно нельзя. То была какая-то **каша**. И философия, и французские романы, и политическая экономия, и финансы, и новые поэты, и издания «Посредника»... (А.П. Чехов. Рассказ неизвестного человека). Однажды заместитель главного редактора журнала, Рада Никитична Аджубей, дала мне задание: отправиться в Комитет по науке и технике при Совете Министров СССР и подготовить, как тогда называлось, **«компот»** – нарезку из небольших информационных материалов, – демонстрирующий экономические связи СССР с развитыми западными странами (С. Лопатников. Продолжение следует...). Но тут произошла катастрофа, равная последнему дню Помпеи <...> То есть опять вся та же самая **простокваша**, но теперь уже в условиях буквально одной комнаты (Л. Петрушевская. Маленькая Грозная).*

Второй пример. Слова, обозначающие болезнь, склонны развивать в себе вторичное значение 'неприятность, проблема': **головная боль**, **чума**, **геморрой**...

Цитаты: *С сердоликом тоже просто. В прошлом году Ленка Киселева ездила отдыхать в Крым и привезла мне кулон как раз из сердолика. Черная кошка есть у нашей соседки Люси Покровкиной, вот только с подорожником **чума** (Д. Донцова. Главбух и полцарства в придачу). Но затея была дурная, это он быстро сообразил. Во-первых, целый **геморрой** бумажки оформлять. Во-вторых, так можно и на психобследование загреметь (Б. Акунин, Г. Чхартишвили. Кладбищенские истории).*

Третий пример. Слова, называющие в русском языке природные водные объекты, небезопасные или неприятные для человека, могут использоваться в речи для обозначения условий жизни, оцениваемых отрицательно, ср.: **болото**, **трясина**, **омут**, **заводь**, **дно**... Соответствующие иллюстрации: *На этот раз он пропал надолго, и толковник Лука клялся, что глупого парня присосала в себя **трясина** (Л. Леонов. Соть). И вместо того чтобы дать ей по рукам или просто-напросто один раз*

нахмурить брови, Юра отпускал гитару и проваливался в мутный **омут** – чуть не сказал «любовный», в мутный **омут** половой игры, в блеск и шорох серебряных колготок (В. Конечкий. Путевые портреты с морским пейзажем).

Подобные закономерности уже давно отмечались учеными (из новейших разработок на русском материале см., в частности: Зализняк 2001; Кустова 2004; Падучева 2004, 147–178). Понятно, что регулярные сдвиги в значениях имеют более или менее универсальный характер и требуют соответствующего теоретического осмысления. Д. Геераертс использовал в данных целях теорию семантических прототипов. В сфере диахронической лексикологии, по мнению ученого, эти динамические механизмы всеильны, что объясняется «фундаментальным свойством человеческого познания интерпретировать новые факты через старый опыт» (Geeraerts 1997, 114). Еще ранее чешский ученый И. Немец, опираясь на свой опыт работы над «Словарем древнечешского языка», доказывал надежность системной реконструкции семантики отдельных слов, принадлежащих исторической эпохе (см. Němec 1980, 92–95, 152–168). А.И. ван Лёувен-Турновцова, исследуя развитие ряда индоевропейских корней, восходящих к значениям «прямой» и «кривой», на практике продемонстрировала, что их семантическая эволюция определяется наличием в сознании глобальной оппозиции «правильное – неправильное» (см. Leeuwen-Turnovcová 1996).

Представление о регулярном характере семантических переносов порождает у исследователей соблазн экстраполировать выявленные тенденции на новый лексический материал. Иначе говоря, в умах лингвистов проскальзывает идея о том, что развитие значения можно предсказывать почти таким же образом, каким в свое время астрономы предсказали существование планеты Нептун.

В частности, увлекавшийся идеями Фрейда немецкий языковед Ганс Шпербер вывел в начале XX в. «семантический закон», согласно которому, «если в определенный период некоторый комплекс идей столь сильно затрагивает чувства, что это приводит к расширению сферы употребления и изменению значения какого-то **одного слова**, то мы можем с уверенностью ожидать, что и другие слова, принадлежащие к тому же эмоциональному комплексу, также изменят свое значение» (цит. по: Ульманн 1970, 276–277). Как известно, эта идея в несколько модифицированном виде была позже использована в теории метафоры, однако следовало бы предостеречь от ее «проспективного» толкования.

А такие попытки продолжают иметь место. В частности, А. Кожина, исследуя историю некоторых корней в славянских языках, считает, что семантические сдвиги здесь «отражают глубинные когнитивные процессы, происходящие в человеческом сознании» (Кожина 2010, 187). Этот тезис вполне правомерен в том, что касается реконструкции уже состоявшихся семантических изменений. Но автор пытается взглянуть на проблему и в ином направлении: от прошлого к завтрашнему состоянию: «Изначальная принадлежность лексем к единой когнитивной области, определяемая общностью их внутренней формы, и в дальнейшем **программирует** их развитие и словообразование» (Там же, 181; выделено нами. – Б. Н.).

Примерно в таком же ключе высказывается и другая белорусская исследовательница Е.Н. Руденко. Она считает возможным по исходному значению слова «прогнозировать» пути семантического развития целой лексико-семантической группы и в качестве примера приводит чешский глагол *zalepít*, который приобретает в последние годы ряд переносных значений «в сфере информационных или социальных отношений, причем это новейшее и, вполне вероятно, недолговечное явление в чешском языке, которое вскоре будет заменено другим аналогичным семантическим дериватом» (Руденко 2004, 165).

Такого рода заявления кажутся методологически рискованными. Дело в том, что языковая система более сложна и иррациональна, чем хотелось бы исследователю. Значительная доля случайности, присущая языковой эволюции, делает все лингвистические прогнозы гипотетическими.

В частности, говоря о семантическом развитии русских слов типа *кавардак* или *винегрет*, мы понимаем, что теоретически процесс мог бы пойти и дальше, вовлекая в свою орбиту новые слова. Но на сегодняшний день он остановился на указанных лексемах. Ни *похлебка*, ни *борщ*, ни *плов*, ни *харчо* значения 'беспорядок' не принимают. И никто, очевидно, не решится дать гарантии, что язык и в данных случаях захочет воспользоваться уже апробированной моделью семантической деривации. Точно так же обстоит дело и с упоминавшимися названиями болезней: *головная боль* или *геморрой* демонстрируют регулярность в приобретении переносного значения, но на другие названия болезней – *грипп*, *мигрень*, *туберкулез*, *кашель* и т. д. – данный процесс пока не распространяется. Замкнутым оказывается и ряд названий водных объектов, вторично семантизируемых как неблагоприятные условия жизни: такие существительные, как *пруд*, *быстрина*, *разлив*, подобного значения в себе не развивают.

Очевидно, излишний детерминизм здесь неуместен. Нельзя лишать язык его права на самобытность, на «прихоть выбора». Система, с которой мы имеем дело, имеет многомерный и нежесткий (диффузный) характер. Философ А.Ф. Лосев писал (применительно к языковой валентности), что

«каждое слово и каждый языковой элемент заряжен бесконечным количеством разного рода смысловых оттенков <...> Бесконечная смысловая заряженность каждого языкового элемента является подлинной спецификой языка» (Посев 1981, 410). Речевая практика дает нам множество тому подтверждений. Как показал И.А. Стернин, слово, оказавшись в определенном контексте, может вести себя семантически весьма свободным образом. А именно: семы в составе значения могут актуализироваться, ослабляться или усиливаться, расщепляться, конкретизироваться, модифицироваться и т. д. (см. Стернин 1985, 106–121). Скажем, у уже знакомого нам слова *компот*, кроме «узаконенного» словарем значения «сладкий напиток из фруктов и ягод» и «полулегального» «смесь, мешанина, путаница», могут появляться окказиональные значения «что-то сладкое», «что-то мутное», «что-то безалкогольное», «что-то детское» и т. п. – и со временем они могут переходить в разряд узуальных. Бывает даже, что не так просто понять, в каком именно из перечисленных значений употреблена данная лексема, ср.: *Судя по всему, Савва с Сашей уже поверили в составленный против них заговор – за одним следят, другого отравили, к тому же разгромили редакцию. Компот чистойшей воды!* (М. Баконица. Школа двойников; нельзя исключать здесь также опечатки: *компот* вместо *комплот*!).

Получается, что мы можем только объяснить развитие переносного значения через аналогию с другим, уже состоявшимся переносом. Но экстраполировать данную тенденцию на будущее развитие языка мы не имеем права. В этом смысле все модели семантического развития слова имеют относительную силу: они по своей сути ретроспективны. Именно в таком ключе мы склонны трактовать вывод, к которому приходит А.А. Зализняк: «Семантическая производность в общем случае обладает свойством мотивированности, но не обладает свойством выводимости» (Зализняк 2004, 32). Не случайно, напомним, на знаменитой оси координат Ф. де Соссюра (вошедшей, кстати, и в логотип кафедры теоретического и славянского языкознания) диахроническая стрелка направлена только сверху вниз – в глубину истории! (см. Соссюр 1977, 113).

Фактический материал убеждает нас в том, что регулярность семантических переходов не обязательно означает их продуктивность. Многие модели семантических переносов охватывают определенное количество лексем (принадлежащих к одной лексико-семантической группе), но новые слова по этому пути «не идут». Соответственно можно говорить об ограничениях, налагаемых на семантическую деривацию, и эти ограничения также имеют системный характер (см., например, Розина 2004, 262–264).

Поэтому предопределять направления семантических переходов возможно только в самом общем виде, применительно к крупным лексико-семантическим группам, например таким, как «действие – средство действия», «вместилище – содержимое», «свойство – тот, кто имеет это свойство» и т. п. Это становится совершенно очевидным при типологическом широком охвате языкового материала, с высоты, так сказать, «птичьего полета». В частности, А.Е. Супрун, разрабатывая основы многомерной лексической типологии славянских языков, считал одним из классификационных критериев семантическую дивергенцию. На примере общеславянской лексемы *лес* он показал, как эволюция развивает изначально заложенную в слове семантическую структуру: «Значение “совокупность деревьев и территория ею занятая” склонно к расширению по направлению всех трех главных семантических компонентов: компонент “дерево” перерастает в значение “материал”, компонент “совокупность” ведет к формированию значения “множество”. Третий семантический компонент “пространство, территория” ведет к тому, что соответствующая лексема может обозначать различные объекты, находящиеся на этой территории» (Супрун 1983, 32). Однако – и для нас это сейчас самое важное – набор этих вторичных значений в каждом из современных славянских языков специфичен и дополняется уникальными оттенками. Так, *лес* в сербском означает еще и ‘гроб’, в русском уголовном жаргоне – ‘вещевой рынок’, в болгарском лексема *лес* фактически вытеснилась другой основой (*гора*), а в польском *iść do lasu* значит ‘идти в партизаны’.

Подтвердим эту мысль еще несколькими примерами из современного польского языка, не относящимися к теме «лес»: диапазон переносных значений для русского глаза и в этих случаях выглядит весьма неожиданным. *Kostka* – 1) косточка; 2) циклотка; 3) кусок, кубик, брусок (например, мыла); 4) игральная кость. *Stan* – 1) состояние, положение; 2) уровень; 3) состав; 4) сословие; 5) стан, талия. *Tryb* – 1) шестерня; 2) порядок, обычай, способ; 3) (грамм.) наклонение; 4) (муз.) лад и т. п. Уместно вспомнить здесь афористичную фразу из «Разговора о Данте» Осипа Мандельштама: «Любое слово является пучком, и смысл торчит из него в разные стороны, а не устремляется в одну официальную точку».

Соотношение закономерного и случайного в развитии семантики слова стало предметом изучения в исследовательской группе под руководством П. Легурской (см. Легурска 2004; Легурска 2005). Болгарские ученые попытались выявить системные пути вторичной семантизации предметной лексики на материале шести языков. Скажем, развитие у русского слова *банка* ‘разновидность посуды’ значений ‘содержимое посуды’ и ‘посуда как мера вещества’ вполне укладывается в матрицу метонимических переносов. Но появление у болгарской лексемы *буркан* ‘банка’ значений ‘проблесковый маячок’ и ‘полицейская машина’ (ср. рус. (*синее*) *ведерко*) представляет собой уникальную на славянском материале метафору. Сгруппировать же языки по общности механизмов семантической деривации – зна-

чит существенно дополнить наши представления о лексической типологии. Однако, повторим, попытка подтвердить универсальность законов семантической деривации оправдывается только при достаточной мере обобщения и аппроксимации (при взгляде «с птичьего полета»).

Таким образом, ответ на поставленный в заглавии вопрос выглядит следующим образом. Предсказывать развитие значения слова можно только в самых общих чертах, с осторожными оговорками (как затруднительно и в целом прогнозировать развитие языка). Если воспользоваться здесь аналогией с биологическими объектами, то можно сказать, что развитие конкретного языкового явления (его «фенотип») лишь до известной степени определяется генотипическими факторами; в остальном же это дело случайных обстоятельств. Системность языковой эволюции можно представлять лишь ретроспективно, как объяснение уже свершившегося, но не как перспективный прогноз.

ЛИТЕРАТУРА

- Большой толковый словарь русского языка / Гл. ред. С.А. Кузнецов. СПб., 1998.
- Зализняк А.А. Семантическая деривация в синхронии и диахронии: проект «Каталога семантических переходов» // *Вопр. языкознания*. 2001. № 2. С. 13–25.
- Зализняк А.А. Феномен многозначности и способы его описания // *Вопр. языкознания*. 2004. № 2. С. 20–45.
- Кожина А. Когнитивная лингвистика и этимология // *Die slavischen Sprachen im Licht der kognitiven Linguistik*. Славянские языки в когнитивном аспекте / Herausgegeben von T. Anstatt und B. Norman. Wiesbaden, 2010. С. 179–196.
- Кустова Г.И. Типы производных значений и механизмы языкового расширения. М., 2004.
- Легурска П. Отново по въпроса за универсалиите в областта на полисемията // *Славистика и общество* / Съст. М. Младенова, И. Монова. София, 2004. С. 92–98.
- Легурска П. Сопоставительно-типологический анализ предметной лексики (на материале болгарского, русского, сербского, чешского, английского и французского языков) // *Opera Slavica. Slavistické Rozhledy. Ročník XV*. 2005. № 4. С. 1–17.
- Лосев А.Ф. О понятии языковой валентности // *Изв. АН СССР. Сер. лит. и языка*. 1981. Т. 40. № 5. С. 403–412.
- Методы изучения лексики / Под ред. А.Е. Супруна. Мн., 1975.
- Падучева Е.В. Динамические модели в семантике лексики. М., 2004.
- Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960.
- Розина Р.И. Системные ограничения на семантическую деривацию // *Русский язык сегодня*. 3. Проблемы русской лексикографии. М., 2004. С. 262–277.
- Руденко Е.Н. Обозначения когнитивных процессов в белорусском и польском языках на разных этапах развития // *Польский язык среди других славянских языков. Польская мова сярод іншых славянскіх моў. Język polski wśród innych języków słowiańskich*. IV Супруновские чтения: конф., посвященная памяти проф. А.Е. Супруна. Мн., 2004. С. 159–166.
- Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. М., 1977.
- Стернин И.А. Лексическое значение слова в речи. Воронеж, 1985.
- Супрун А.Е. Лексическая типология славянских языков. Мн., 1983.
- Супрун А.Е. Лекции по теории речевой деятельности. Мн., 1996.
- Ульманн С. Семантические универсалии // *Новое в лингвистике*. М., 1970. Вып. 5. С. 250–299.
- Geeraerts D. *Diachronic Prototype Semantics*. Oxford, 1997.
- Leeuwen-Turnovcová van I. 'Rationalität' und 'Irrationalität' als Linearität und Zirkularität: Zur Konzeptualisierung der *Verücktheit* und der praktischen *Vernunft* // *Zeitschrift für Slawistik*. 1996. Bd. 41. H. 3. S. 305–337.
- Němec I. *Rekonstrukce lexikálního vývoje*. Praha, 1980.

Поступила в редакцию 23.06.11.

Борис Юстинович Норман – доктор филологических наук, профессор кафедры теоретического и славянского языкознания. Сфера научных интересов – грамматика славянских языков, теория языка, социо- и психолингвистика, популяризация лингвистических знаний. Автор более 300 научных публикаций, в том числе 14 монографий. Заслуженный работник образования Республики Беларусь. Лауреат премии им. В.И. Пичеты в области социальных и гуманитарных наук.

Н.Б. МЕЧКОВСКАЯ

ПОСТСОВЕТСКИЕ ЯЗЫКИ В УСЛОВИЯХ ГОСУДАРСТВЕННОГО СУВЕРЕНИТЕТА И РАСЦВЕТА ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Показаны изменения в социальном статусе титульных языков суверенных государств, возникших на территории бывшего СССР: языки стали государственными; их использование в разных сферах коммуникации расширилось; вырос престиж. Однако в силу коммерциализации производства контента для каналов массовой коммуникации (Интернет, СМИ, кинопрокат и др.) в условиях галопирующего прогресса и распространения информационных технологий функциональная полнота и самодостаточность национальных языков в сферах массовой коммуникации ослабевает – подобно тому, как суверенитет отдельного государства в силу глобализации становится все более ограниченным.

With the advent of the former Soviet republics to sovereign states the position of their titular languages that have become official languages, has improved; their use in various fields of communication, as also their prestige have increased. However, due to commercialize the production of content for mass communication channels (Internet, media, film distribution, etc.) with the rapid progress and spread of information technology, functional completeness and sufficiency of national languages in the areas of mass communication becomes weaker – just as the sovereignty of individual State, by globalization, is becoming increasingly limited.

1. Меры государственной защиты титульных национальных языков на постсоветском пространстве. В годы горбачевской «перестройки» и «гласности», которые непосредственно вели к распаду СССР, в бывших союзных республиках возникли движения за национально-государственную су-

веренизацию жизни, в том числе за возрождение национальных святынь и традиций – культуры, не-советской исторической символики, национального языка. В 1989–1990 гг. Верховные советы союзных республик приняли законы о языках, по которым титульные языки республик были провозглашены государственными; защита языков, содействие их всестороннему развитию осознавались как приоритетные задачи обновления жизни. Однако по инерции советской идеологии законы всех республик, за исключением Эстонии и Литвы, еще содержали определение русского языка в качестве *языка межнационального общения* (законы Латвии, Казахстана, Туркмении) или даже в качестве *языка межнационального общения народов СССР* (законы остальных республик). Во всех республиках, за исключением прибалтийских, закон предписывал обязательное изучение русского языка в школе и не ограничивал возможности образования на русском языке. Вместе с тем в законах большинства республик (в том числе в украинском и белорусском) уже не упоминалось *национально-русское двуязычие*, в котором многие видели фактор, сужающий жизненное поле национального языка (подробнее см.: Мечковская 1992).

С образованием новых независимых государств создались небывало благоприятные условия для всестороннего развития национальных языков. В 1990-х гг. расширялась сфера их использования, рос объем коммуникации на национальных языках – в первую очередь в образовании и СМИ. В новых независимых государствах, исключая, однако, Беларусь, уменьшилось присутствие русского языка – прежде всего потому, что всюду, в том числе и в Беларуси, верховная власть перестала быть союзной. В странах Центральной Азии, Казахстане, а также (хотя и в существенно меньшей мере) Южного Кавказа к сокращению присутствия русского языка привел также массовый, многомиллионный, исход русскоязычного населения – нередко из опасения за жизнь, чаще – потому, что русскоязычные люди не видели жизненных перспектив для себя и особенно для своих детей.

После распада СССР в новых независимых государствах были приняты новые законы о языках (или новые редакции законов), а также подзаконные акты (разработанные в министерствах образования, печати, информации, в советах по теле- и радиовещанию, книгоизданию и подобных структурах). По новым законам и актам в большинстве государств русский язык терял в статусе (ни в одном законе, кроме законов Казахстана и Таджикистана, он больше не назывался *языком межнационального общения*, хотя де-факто роль языка-посредника у него, разумеется, сохранялась). В Казахстане в 1991 г. был принят закон, объявлявший казахский и русский равноправными государственными языками; де-факто русский оставался преобладающим языком в высшем и среднем специальном образовании, а также в делопроизводстве. В конституции 1993/1995 гг. казахский был провозглашен единственным государственным языком, а русский определялся как язык межнационального общения. Изменение юридического паритета двух языков Казахстана было негативно воспринято русскоязычным населением страны; законодательное (вербальное) разрешение проблемы нашли в том, чтобы в законе о языках в редакциях 1997/2004 гг. определение русского в качестве языка межнационального общения исключить.

В 1990-е гг. в ряде мусульманских стран (Азербайджан, Туркмения, Узбекистан), а также в Молдове письмо на основе кириллицы было заменено латинской графикой; существенно сузилось использование русского языка в образовании; в вещательных СМИ (в которых в советское время преобладали программы «Всесоюзного радио и Центрального телевидения», а в 1990-е гг. – российский контент) повсеместно стали вводиться повременные квоты обязательного вещания на национальном языке и/или национальных вещательных продуктов. Так, в законе о языках Казахстана записано: *В целях создания необходимой языковой среды и полноценного функционирования государственного языка объем передач по телерадиовещательным каналам, независимо от форм их собственности, на государственном языке по времени не должен быть менее суммарного объема передач на других языках* (О языках 1997/2004). С начала 2000-х гг. на постсоветском пространстве сокращаются объемы трансляции каналов и программ российского телевидения и радио; в ряде стран вводится обязательное дублирование или субтитрование художественных и телефильмов.

Представленные общие черты можно конкретизировать на примере закона «О государственном языке в Азербайджанской Республике» (2002). В новом законе нет иных лингвонимов, кроме *азербайджанский язык*; нет упоминаний о каких-либо группах населения, говорящего на других языках или иной этнической принадлежности (хотя в 6-миллионной стране не-азербайджанцы составляют около 10 % населения); закон не предусматривает возможности официально обратиться в государственные органы не на госязыке. С 1998 г. в азербайджанских школах русский язык стал изучаться как иностранный, а с 2002 г. – как факультативный предмет. Вместе с тем закон допускает «деятельность учебных заведений на других языках», однако «в таких учебных заведениях преподавание государственного языка является обязательным» (О государственном языке 2002). Действительно, в стране

^{*} До принятия законов о языке 1989/1990 гг. юридическим статусом государственного языка обладали азербайджанский, армянский, грузинский, а также абхазский языки.

есть средние и высшие школы с обучением на русском, турецком и английском языках. Решением Национального совета по телерадиовещанию с 2007–2008 гг. в Азербайджане прекращено прямое вещание российских телеканалов; эта мера обосновывалась неприемлемостью занятия зарубежными каналами места на частотах Азербайджана, являющихся «национальным достоянием страны». В 2009 г. в Азербайджане введено обязательное дублирование русскоязычных фильмов, а с 2010 г. – турецких.

На постсоветском пространстве вопрос о языках наиболее остро стоит в Латвии. Еще по советским переписям было заметно тревожное снижение численности латышей по отношению ко всему населению Латвии (в отличие от Литвы и Эстонии). Это было связано с особенностями социально-экономического развития республик: в Латвии больше (чем в Литве и Эстонии) было крупных портов, заводов ВПК, военных баз; в Риге был расквартирован штаб Прибалтийского военного округа, ряд военных училищ и вузов (например, авиационный институт); поэтому в послевоенной Латвии работали тысячи людей, приехавших или направленных сюда из разных регионов СССР. В современной Латвии русский язык считают родным 37,5 % населения, причем большинство населения двух крупнейших городов страны (Риги и Даугавпилса) считают русский язык родным. При этом русскоязычное население Латвии остается не только многочисленным, но и социально успешным. Бизнес Латвии – преимущественно русскоязычный. Как заметил один рижский журналист, есть опасность, что капитанами корабля «Латвия» будут не латыши. В этом коренятся причины конфликтов, связанных с конкуренцией между языками, в том числе с языками обучения в латвийских русскоязычных школах.

В 2008 г. в Латвии были расширены списки профессий, требующих экзаменационного подтверждения знания госязыка. В списке более тысячи профессий; за соблюдением закона следят пять госструктур. Эти юридические меры находят у латышей поддержку «снизу». Так, по инициативе национал-радикального объединения «Все – Латвии!» организованы группы защитников латышского языка, наподобие добровольных народных дружин. Их активисты ходят по фирмам и магазинам, отмечая слабо, с их точки зрения, владеющих госязыком жителей. За недостаточное использование латышского языка на рабочем месте предусмотрены штрафы (\$ 100–400). Закон о госязыке предписывает юридическим лицам предоставлять некоторые виды информации только на латышском, поэтому у многих сайтов государственных учреждений и предприятий русская версия отсутствует. Международные организации (ОБСЕ, Международная Хельсинкская федерация по правам человека) по разным событиям рекомендовали Латвии быть более гибкой во введении двуязычного образования и в большей мере учитывать мультикультурный характер общества.

2. Законодательная поддержка русского языка в Беларуси, Казахстане и Кыргызстане. В Беларуси и Кыргызстане новые (постсоветские) законы о языках повысили юридический статус русского языка (по сравнению с законами 1989–1990 гг.). В Беларуси после референдума 1995 г., в ходе которого на вопрос *«хотите ли Вы, чтобы русскому языку был придан статус, равный с белорусским языком?»* положительно ответили 83,3 % голосовавших, стало два государственных языка. В Кыргызстане в 2001 г. с учетом посреднической роли русского языка*, а с другой стороны, чтобы удержать от эмиграции русскоязычное население (как правило, специалистов), в конституции русскому языку был придан статус **«официального»** языка. В Казахстане, где около 35 % населения составляют русские и украинцы, в законе «О языках в Республике Казахстан» определено, что «в государственных организациях и органах местного самоуправления наравне с казахским официально употребляется русский язык» (О языках 1997/2004).

3. О переводе делопроизводства на национальные языки. Еще до распада СССР законы о языках союзных республик, принятые в 1989–1990 гг., утверждали приоритет национального языка в качестве языка законодательства, судопроизводства и документооборота, однако, как правило, допускалось использование и русского языка. Позже в постсоветских законах большинства новых государств языком права и администрации называется только государственный язык. Эти программы были реализованы в странах Балтии и Закавказья, однако остальные страны, исключая Беларусь, все еще находятся в процессе создания делопроизводства на национальном языке.

В постсоветской Азии медленность процесса объясняется исторически. С одной стороны, в Казахской ССР и советских республиках Центральной Азии не было традиций ведения документации на национальных языках (в отличие от литературы, журналистики и гуманитарного образования, где титульный язык преобладал (в литературе) или использовался достаточно широко). Между тем из всех функциональных стилей канцелярско-деловой стиль в наибольшей мере отстоит от живого общения, он наиболее конвенционален и консервативен, в нем много бюрократических клише, и ему не нау-

* В Кыргызстане кыргызы составляют 71 % населения, однако диалекты кыргызского языка настолько разошлись, что взаимно малопонятны; второй по численности коренной народ – это узбеки (более 14 %); около 7 % населения составляют несколько разноразличных народностей, в том числе таких далеких по языку от кыргызов и узбеков, как дунгане или корейцы. Русскоязычных в Кыргызстане осталось менее 9 %, однако русский язык здесь издавна использовался как язык-посредник.

чишься «естественным образом» – «по жизни», как усваивают повседневный язык. С другой стороны, сказываются столетия русификации, нараставшей по мере распространения радио и телевидения. С начала 1960-х гг. значительно сократилось профессиональное использование национальных языков, в том числе в образовании. Поэтому до сих пор в университетских городах Кыргызстана, Казахстана, Узбекистана в среде интеллигенции, в том числе этнических кыргызов, казахов, узбеков, преобладает русский язык (подробнее см.: Мечковская 2005). Как сегодня констатирует сайт «Oriental Express Central Asia», в настоящее время большинство городских казахов плохо знают родной язык (http://www.kazakhstan.orexca.com/rus/kazakhstan_populations.shtml (10.04.2011)). В многонациональном Ташкенте, городе вузов, многие узбеки, в том числе президент Каримов, владеют русским языком лучше, чем узбекским (см. Подпоренко 2003). Судя по разным источникам, особенно далеко до перевода делопроизводства на государственный язык Кыргызстану (<http://kg.akipress.org/news:52535/> (23.04.2011)).

Однако русский язык на постсоветском пространстве сохраняется не только в силу имперско-го/советского прошлого и естественной инерции в развитии этноязыковых ситуаций. На рубеже XX и XXI вв. постсоветские народы на собственном опыте ощутили центростремительную мощь процессов глобализации – в экономике, политике, массовой коммуникации. Для судеб постсоветских языков особенно значимо развитие интернет-коммуникации.

4. Национальный контент и национальные языки в Интернете.

4.1. Скорость распространения интернет-коммуникации как показатель уровня экономического развития. С начала 1990-х гг. в жизнь входил Интернет, постепенно меняя информационный уклад социумов. Первые в постсоветских государствах сайты размещались на еще не коммерческих (академических или вузовских) московских серверах, которые создавали энтузиасты будущего Рунета. Однако в скором времени в каждой стране появляется возможность хостинга в национальном сегменте Сети – под доменом, две буквы которого (указывающие на страну) определены Международной корпорацией имен и адресов в Сети (ICANN). От двухбуквенных кодов образовались названия национальных сегментов Сети – с общим трехбуквенным постфиксом *net* (англ. 'сеть, www'): *ByNet* (Беларусь), *UaNet* (Украина), *KZNet* (Казахстан) и т. д. Вскоре у этих названий появились варианты с трехбуквенным префиксом, в том числе в кириллице: *Байнет/Белнет, Укрнет* (Украина), *Казнет* (Казахстан) и т. д., а также *PribaltNet* (русскоязычный портал для аудитории, которую интересуют страны Балтии; см. <http://www.pribalt.net>). В 1992 г. были официально зарегистрированы домены Литвы, Эстонии, Грузии, Украины, в 1993 г. – Латвии и Азербайджана, в 1994 г. – Беларуси, Казахстана. Что касается Армении, то в силу многочисленности армянской диаспоры и ее географической рассредоточенности серверы, ориентированные на армянскую аудиторию, создавались с конца 1980-х гг. в разных странах и под разными доменами, поэтому имя *Armnet/Армнет* регистрируется только в конце 1990-х гг., объединяя сайты вне зависимости от географии производства контента и провайдеров.

По данным «Internet World Stats» по состоянию на 7 января 2011 г., в странах СНГ и Балтии, а также Грузии (вышедшей из СНГ в августе 2009 г.) процент пользователей Интернета (ко всему населению страны) был таким: Эстония – 75,1; Латвия – 67,8; Литва – 59,3; Беларусь – 46,2; Азербайджан – 44,4; Россия – 42,8; Кыргызстан – 39,8; Казахстан – 34,3; Украина – 33,7; Молдова – 30,0; Грузия – 28,3; Узбекистан – 16,8; Таджикистан – 9,3; Армения – 7,0; Туркменистан – 1,6 (www.plusit.biz; 13.04.2011). Приведенные цифры, в целом соответствуя уровню развития экономики страны, говорят прежде всего о том, какая часть населения имеет т е х н и ч е с к и е возможности выхода в Сеть (т. е. компьютер с модемом, что позволяет пользоваться интернет-почтой и возможностями навигации в Сети – заходить на любые (бесплатные или платные) сайты и считывать (а также слышать и/или видеть) размещенную на них информацию, оставлять свои записи на форумах и конференциях, заводить собственные блоги и сайты. Однако отдельный пользователь не привязан к тому сегменту Сети, который позиционирует себя как «национальный», – не привязан ни постфиксом своего электронного адреса (*.by, .lt, .ua, .ru* и т. д.), ни техническими препятствиями для того, чтобы, допустим, идя по ссылке, открыть сайт, чей сервер физически находится в соседней стране или в другом полушарии. Единственное, что может сделать сайт реально недоступным для восприятия заглянувшего на него «навигатора», – это непонятный язык сайта. Поэтому объем информации, ц и р к у л и р у ю щ е й в том или национальном сегменте Сети, отнюдь не равен количеству информации, с о з д а н н о й в данном сегменте пользователями (производителями) контента, которые физически находятся на территории той или иной страны.

4.2. О соотношении «собственного» и импортируемого интернет-контента. Всемирная Сеть в существенно большей мере, чем СМИ и книгоиздание, интенсифицирует импорт контента – и регионального, и глобального. Эту тенденцию легко видеть, если сопоставить относительные объемы книжного и интернет-контента, импортируемого в Беларусь. Так, в 2007 г. на книжном рынке Беларуси книги, импортированные из России, составляли 86–90 % (см. Бехтерев 2007), в то время как импорт

интернет-контента (российского и западного) в 2010 г. составил 94 %*. Юрий Зиссер, основатель (в 2000 г.) и владелец самого большого в Беларуси портала TUT.BY, в интервью в связи с утверждением Советом Министров Республики Беларусь «Стратегии развития информационного общества в Беларуси до 2015 г.» говорил, что самая большая проблема Байнета состоит в нехватке именно белорусского содержания, интересного для белорусских пользователей Сети. «Наполнение Байнета национальным контентом напрямую зависит от состояния отечественных СМИ в целом, и поэтому начинать нужно с улучшения условий существования традиционных СМИ» (Прудникова 2010). Естественно, Зиссер вполне понимает трудности создателей белорусского контента в условиях конкуренции с доступными (по языку) и притягательными российскими сайтами: «Белорусы много ходят в западный интернет и больше всего в Рунет. С великой могучей русской культурой состязаться практически невозможно: язык один, культура очень близкая, и поэтому некоторые (белорусские пользователи. – Н. М.) даже не подозревают, что в Беларуси есть какие-то сайты» (<http://www.imperiya.by/belnews.html?id=46769> 15.04.2011).

В странах СНГ национальные сегменты Сети начинались на русском языке. Так, в Интернете Казахстана, официально зарегистрированном в 1994 г., первый сайт на казахском языке (Физико-технического академического института) появился в 1998 г. До сих пор русский язык в постсоветском Интернете (исключая страны Балтии) преобладает. «Сайты на казахском языке в Интернете – это скорее неожиданность, чем закономерность» – так начинает статью «Литературный Казнет» казахский прозаик, пишущий по-казахски (казахстанский сайт «Страна и мир» // http://sim.kz/?page_id=430; 11.04.2011). Понятно, что недостаточная представленность в Казнете казахского языка беспокоит в первую очередь писателя, но не людей иных профессий или тех пользователей, которые ищут иной контент (например, коммерческий или медицинский). Так, медицинский портал Азербайджана (с раздельными сайтами для профессионалов и для всех желающих) не имеет версии на азербайджанском.

Однако не только профессиональное или специальное содержание предпочитается на русском. Нередко с русским языком связывают качество и оперативность журналистики. Так, по сообщению Радио Свобода (29.08.2009), в 2009 г. самый читаемый русскоязычный новостной портал Азербайджана посещался в четыре раза чаще, чем сайт самой читаемой газеты на азербайджанском языке.

4.3. Рейтинги ресурсов украинского Интернета. По данным информационной компании Alexa.com, рейтинг 10 наиболее популярных в Украине ресурсов был таким: 1) google.com.ua; 2) vkontakte.ru; 3) mail.ru; 4) youtube.com; 5) yandex.ru; 6) yandex.ua; 7) yandex.ru; 8) facebook.com; 9) wikipedia.org; 10) livejournal.com (<http://www.alexa.com/topsites/countries/UA>; 16.04.2011). Иначе говоря, 1-е место в рейтинге занимает украинская версия самой распространенной в мире поисковой системы Google (с возможностью поиска на любом языке); 6-е место занимает версия для Украины еще одного глобально известного, а в Рунете самого распространенного поисковика – Yandex. Остальные восемь ресурсов списка также имеют широкое распространение во всемирной Сети и даже не зарегистрированы в Украине.

По данным портала bigmir.net, в апреле 2011 г. (<http://top.bigmir.net/show/portal/>; 16.05.2011) в рейтинге 25 наиболее посещаемых порталов (зарегистрированных в Украине) 1-е место занимает UKR.NET, имеющий две языковые версии (украинскую и русскую; причем, обе версии содержат тексты также и на братском альтернативном языке). Следующие два места (2-е и 3-е) занимают соответственно i.ua и bigmir.net – русскоязычные сайты, предоставляющие, однако, возможность онлайн-перевода любого текста на ряд языков, включая украинский. По данным украинского портала Ping апреля 2011 г., в многопризнаковом рейтинге 20 наиболее посещаемых сайтов Украины 5-е место занял «Відголос.com. Останні новини України і Світу», 20-е – «Українська правда»; остальные 18 сайтов – на русском языке. В рейтинге того же портала Ping «Лучшие сайты апреля» (2011 г.) на 1-м месте из 10 был сайт на украинском «Вища кваліфікаційна комісія суддів України» (имеющий версию также на английском); 9 следующих мест занимали русскоязычные сайты. В список Ping'a топ-10 новых сайтов не вошел ни один сайт на украинском (<http://www.topping.com.ua/> (16.04.2011)).

Таким образом, относительный объем национального (т. е. созданного на территории Украины) контента по отношению ко всему объему информации, циркулирующей в украинском Интернете, невелик; по всей вероятности, он не превышает 10 %. Возможно, эта доля выше 6 % белорусского контента (в суммарном контенте Байнета), однако, судя по близости относительного веса украинского и белорусского контента на сегодняшнем книжном рынке в своих странах (порядка 10–15 % на обоих языках, т. е. на украинском и русском; на белорусском и русском), доля украинского контента в Укрнете находится в интервале 6–10 %.

* Соотношение западного и российского контента в Байнете можно оценить на основании следующих данных Белтелекома (на 16.03.2010): совокупный внешний интернет-шлюз Байнета составляет 37 Гбит/с; из них на западное направление приходится 6 Гбит/с, на российское – 31 Гбит/с. Иначе говоря, объем поступающего в Байнет контента из России в 5 раз превосходит объем контента, идущего с Запада.

Что касается собственно языков (а не контента), то степень их использования на сайтах Укр- и Байнета оценить трудно, и в интернет-статистике эти вопросы часто обходят стороной, тем более что многие сайты существуют в нескольких языковых версиях или дают возможность онлайн-перевода. Поэтому во многих случаях вопрос о языках сайта оказывается нерелевантным. Тем не менее приведу данные, позволяющие видеть динамику в соотношении языков в Укрнете за 2003–2007 гг. (таблица).

Процентное соотношение сайтов, зарегистрированных в украинском сегменте Сети, по признаку языка

Годы и охват украинского Интернета	Сайты, различные по языковому признаку		
	Украиноязычные	Русскоязычные	Двуязычные
2003. Все сайты, зарегистрированные в Украине	14 %	82 %	4 %
2007. Первые 500 сайтов (по рейтингу портала <i>bigmir.net</i>), зарегистрированных в Украине	4,6 %	81,4 %	14 %

Источник: <http://rdu.org.ua/news.php?content=1067514600&path=arc&subpath=2003.10> (с октября 2009 г. ссылка не работает).

Как можно видеть, в Укрнете относительный вес украинского языка сокращается точно в той мере, в какой растет процент двуязычных сайтов.

4.4. Белорусскоязычные сайты Байнета: национально ангажированные, просветительские, далекие от коммерции. Относительно места белорусского языка в Байнете приведу оценку Юрия Зиссера (владельца портала TUT.BY, составляющего примерно 50 % Байнета) на вопрос журналиста «Рунетологии», в какой мере Байнет использует белорусский язык: «На TUT.BY белорусским интерфейсом пользуется полтора процента посетителей – примерно так же, как и в жизни» (Зиссер 2010). Вместе с тем культурно-просветительское значение сайтов на белорусском намного превосходит эти скромные проценты. Если в массе русскоязычных ресурсов Байнета множество сайтов только доменом да адресами рекламируемых товаров связаны с Беларусью и их контент не отличим от аналогичных сайтов России и Украины («Укладка ламината и линолеума под ключ» и т. п.), то на белорусскоязычных сайтах картина в корне иная. Их отличает активный интерес к языковой ситуации в Беларуси, к ее проблемам и достижениям, к традиционным и новым ценностям народа. Авторы белорусскоязычных ресурсов развивают национальное сознание людей, приходящих на эти сайты, и расширяют коммуникацию на белорусском. Среди белорусскоязычных сайтов нет коммерческих проектов; они носят культурно-просветительский характер, находятся вне бизнеса и финансируются из государственных, благотворительных или партийных источников.

Белорусскоязычные сайты имеются, во-первых, почти у всех газет и журналов, выходящих на белорусском; во-вторых, у национально-просветительских и национально-политических организаций, партий и движений – таких, как «Таварыства беларускай мовы імя Францішка Скарыны», гражданское объединение «Рух “За Свабоду”», «Кансэрватыўна-Хрысьціянская Партыя – БНФ», «Беларуская сацыял-дэмакратычная Грамада», «Беларуская хрысьціянская дэмакратыя», «Маладая Беларусь» и др.; в-третьих, имеются специальные интернет-проекты, призванные развивать и активизировать национальное сознание и коммуникацию на белорусском языке, – такие, как «Беларуская Інтэрнэт-Бібліятэка» «Камунікат.org», проект «Будзьма!» («Будзьма беларусамі!»/«Будзьма разам!»), белорусское интернет-сообщество «Моладзь.ORG», проект «Чысты Байнет», документально-художественный проект «Як я стаў беларусам», форум «Вэрбальны фронт», объединение «Беларуская мова ў Інтэрнэце» (*by_mova*), сайт «Нашыя дзеткі. Расьцем беларусамі» (на котором среди других – форумы «Мова» и «Дзіцячая літаратура», ежедневное посещение – около 100 человек). Есть белорусскоязычные форумы и на более широких платформах – например, форум «Як па-беларуску будзе...» на портале TUT.BY. Несколько последних лет на этом же портале проводится конкурс в 10–12 номинациях на лучший сайт на белорусском языке; ежегодно на конкурс поступает более 200 контент-проектов (см. Беларуская мова).

5. Информационный порядок в оцифрованном мире: транснациональный контент, наднациональные языки и стиль кантри от ностальгии. Если в техническом аспекте степень развития Интернета пропорциональна уровню экономического развития страны, то производство собственного контента и использование национального языка в «малых» странах находятся в обратной зависимости от степени коммерциализации («рыночности») их экономики и национального сегмента Сети. Для владельцев сайтов основным источником заработка является реклама. Для рекламодателей привлекательность порталов и сайтов определяется их посещаемостью (т. е. популярностью у пользователей), которая отслеживается специальными агентствами, занятыми измерением рейтингов (что в сфере массовой коммуникации давно стало самостоятельной индустрией). Все те широчайшие возможности информирования, коммуникации, развлечения, образования, которые крупные порталы предоставляют своим пользователям (в основном бесплатно), – электронная почта и чаты, руководства по любому виду человеческой активности, мировые и местные новости и их анализ, справочно-энциклопедические и переводческие службы, площадки для интерактивного общения пользователей

(форумы, конференции, доски объявлений, литературные, музыкальные, кино- и т. п. клубы, «салоны», «гостиные», блоги, социальные сети и др.), интернет- и потоковое видео, видеоролики YouTube'a и возможность их личного комментирования, интернет-библиотеки, сайты анекдотов, приколов, порносайты и др. – все это создается единственно для того, чтобы привлечь пользователей всех возрастов с любыми запросами, – для того, чтобы каждый их клик, регистрируемый автоматическими счетчиками, повышал рейтинг сайта и приводил на него новых рекламодателей.

5.1. Коммерческая направленность интернет-инвестиций. При всей социально-гуманитарной широте интернет-контента и бесконечном разнообразии его адресатов (что в целом отвечает разнообразию людей и их интересов) в конечном счете Интернет, как и телевидение, подчинен бизнесу (а не задачам просвещения и культуры и даже не политическим целям). Конечная подчиненность Интернета бизнесу хорошо видна по его инвестиционным приоритетам. Так, компания «Яндекс», владеющая крупнейшей поисковой системой Рунета, в апреле 2011 г. объявила об открытии программы инвестиций (под названием «Яндекс. Фабрика») для начинающих в разных странах интернет-компаний («стартапов»), активно работающих на перспективные рынки. В заявленной сфере интересов «Яндекса» окажутся, по сведениям «РБК daily», технологии распознавания лиц, штрих-кодов, мультимедиа, 3D-моделирование объектов для карт навигации (геолокационные сервисы), анализ и синтез речи и другие технологии, связанные с интернет-бизнесом. Успешность проекта оценивается посещаемостью и перспективами его монетизации.

5.2. Тенденция к образованию наднациональных и мультилингвальных платформ. В условиях, когда каждый пользователь может открыть собственный сайт, завести блог, выложить не только видеоролик, но более крупное видео собственного производства, иначе говоря, в условиях расширяющейся доступности технологий по генерированию любого контента в любой модальности (буквенно-цифровой текст, изображение, музыка, видео, а также их любые комбинации), большими перспективами обладают крупные наднациональные и глобальные порталы. Наднациональные интернет-компании становятся главными игроками как на мировом, так и на региональных информационных рынках. Подобные компании и картели появились и на постсоветском пространстве. Вот наиболее известные из них:

- В 1999 г. создается сеть крупнейших новостных интернет-порталов в Прибалтике – DELFI (Делфи); вначале открылись две первые версии сайта – эстонская и латвийская, затем добавились русские версии в Латвии и Эстонии; в 2007 г. к ним присоединился украинский портал и русская версия в Литве. В начале 2004 г. акции DELFI приобрела норвежская компания Findexa, которая в странах Балтии работает под брендом Interinfo.

- В 2001 г. в Нью-Йорке создается Кавказский интернет-портал (info@kavkazweb.info), предоставляющий пользователям кавказский «супер-чат» (<http://chat.kavkazweb.net/>).

- В 2005 г. зарегистрирован Информационно-аналитический портал о странах Балтии Прибалт.net (<http://www.pribalt.net/>).

- В 2006 г. в Москве создается международная компания SUP, владеющая сервисом блогов LiveJournal.com, который в мире ежемесячно посещают 35 млн чел. (по данным Omniture), в том числе 30 млн русскоязычных пользователей; это самый популярный в Рунете сервис блогов; владеет также ресурсом Gazeta.ru, спортивным порталом и онлайн-сервисом по подбору новых автомобилей.

- В феврале 2009 г. TUT.BY совместно с российскими и казахстанскими партнерами открыли портал NUR.KZ.

На порталах международных интернет-компаний, ориентированных на пользователей из постсоветских стран, употребляются два языка – русский и английский; имеется также опция онлайн-перевода, однако она не всегда и не в полной мере срабатывает.

Крупные порталы СНГ и Балтии, предпочитая контент на международных языках, следуют давно сложившейся тенденции в сфере звуко- и видеозаписывающей индустрии, кинематографа, телевидения, шоу-бизнеса. По этому пути идут и постсоветские производители контента. Вот характерные выдержки из доклада председателя совета директоров группы компаний «Стар Медиа» В. Ряшина на конгрессе Независимой ассоциации телерадиовещателей Украины (2010). Национальный контент (в терминологии автора, «локальный продукт»), к которому он относит информационное вещание, общественно-политические программы, публицистику, отчасти документалистику, развлекательное вещание, – это «продукт одноразового использования на определенной территории»; «локальному» продукту В. Ряшин противопоставляет «художественный продукт» – «телевизионное кино, сериалы, прокатное кино, показываемое в телеэфире после проката <...>; это многократный продукт, способный работать на нескольких территориях. На примере группы компаний «Стар Медиа» могу сказать, что 85 % доходов от продаж мы получаем с российского рынка, 13 % – с украинского, 1 % – с Белоруссии и 1 % – от продаж на другие территории» (<http://www.starmediafilm.ru/rus/press-centre/novosti/single-news/listuid/11/uid/204/print.html> (10.04.2011)). В свете таких процентов понятно стремление руководителя украинского холдинга производить телефильмы, которые найдут потребителя на простран-

стве более широким, чем Украина, и прежде всего в России. Маркетинговые исследования телевидения Казахстана, проведенные холдингом «СТС Медиа», сходным образом оценивают рыночные перспективы казахских сериалов: «При всем желании жителей Казахстана видеть на экранах местные реалии, сюжетные линии и актеров, сериал, снятый только для казахской аудитории (а для любой другой подобный сериал покажется слишком экзотичным), не окупится» (Бизнес-кейс 2010). Вместе с тем, по выводам тех же маркетологов, на телерынке Казахстана следует ожидать перемен, поскольку в стране развивается «значительная неудовлетворенная потребность в локальном контенте на казахском языке» (что во многом связано с изменением национального состава населения: за 1999–2009 гг. численность казахов увеличилась на 26 % (на 2,1 млн чел.)). Однако Интернет Казахстана пока преимущественно русскоязычный.

Как можно видеть, стратегии производителей ТВ-контента вполне созвучны тому, что происходит в Интернете: коммерциализация Сети, как и телевидения, делает доходы от рекламы главным финансовым источником роста производства; стремление к «рекламостойкости» продукции побуждает менеджмент отказываться от национального («локального») контента в пользу наднационального. Затраты на языковую адаптацию содержания (дубляж или субтитрование) в общем бюджете производства оказываются менее значимыми, но и здесь при первой возможности бизнес предпочтет международный язык мононациональному языку.

5.3. Глобальное и локальное на языковой карте мира. Великие географические открытия рубежа XV–XVI вв. (приведшие к образованию колониальных империй, распространению на земном шаре языков европейских метрополий и исчезновению многих тысяч бесписьменных туземных языков), распространение книгопечатания (с 1453 г.) и последующее бурное развитие коммуникационных технологий (телеграф, фотография, телефон, радио, кино, средства аудио- и видеозаписи, телевидение, транзистор, компьютер, DVD, наконец (но это не конец), Интернет – таковы те силы, которые сокращают этноязыковое, культурное, религиозное, ментальное разнообразие человечества. Усиливается гомогенизация стран и континентов – сокращаются различия между социально-экономическими укладами, типами политической организации, системами образования (подробнее см.: Мечковская 2009, 516–539). Для лингвистической карты мира «нерыночность» титульных языков многих государств, в том числе части постсоветских языков, оказывается более действенным фактором, чем активная государственная защита языка, включая финансирование и законы, призванные обеспечить коммуникационную полноту языкового существования. В условиях нарастающей глобальной стандартизации жизни поиски здорового равновесия, по-видимому, будут усиливать тягу самых разных народов к своим корням, к «своему родному», близкому, нигде не повторимому и в том числе – к родному языку (материнскому или дедовскому). Однако, судя по всему, этноязыковое самосознание людей становится все более раздробленным: приверженность человека к родному языку оказывается в его сознании фактом локальным, личностным, интимным, между тем в профессиональной жизни людей, как, впрочем, и во всем образе жизни (в потреблении, развлечении, отдыхе), навязанном всеми медиа, все более заметную роль будут играть более «рыночные» и потому экспансионистские языки.

ЛИТЕРАТУРА

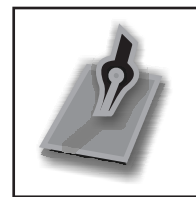
- Беларуская мова ў Інтэрнэт. Каталёг рэсурсаў, прысьвечаных беларускай мове // <http://padrucnik.by.ru/spasyli.htm> (17.04.2011).
- Бехтерев Ю. Читающая нация – это пока не про нас / Интервью с гендиректором издательства «Макбел», вице-председателем Минского союза предпринимателей и работодателей Дм. Макаровым // Белорусский Рынок. 2007. 20–27 авг. № 31 (766) // <http://www.br.minsk.by/print.php?article=30862> (27.05.2010).
- Бизнес-кейс компании СТС Медиа (2010) // <http://www.hbr-russia.ru/article/933/print> (25.04.2011).
- [Зиссер Ю.] Юрий Зиссер подтвердил русскоязычный статус Беларуси // <http://www.imperiya.by/belnews.html?id=46769> (08.02.2011).
- Мечковская Н. Б. Статус и функции русского языка в последних советских законах о языке // Russian Linguistics. 1992. Vol. 16. № 1. С. 79–95. [Републикация в кн.: Мечковская Н. Б. Белорусский язык: Социолингвистические очерки (=Specimina philologiae slavicae, Bd. 138). München, 2003. С. 1–20].
- Мечковская Н. Б. Постсоветский русский язык: новые черты в социолингвистическом статусе // Russian Linguistics. 2005. Vol. 29. № 1. С. 49–70. [Републикация в кн.: Мячкоўская Н. Б. Мовы і культура Беларусі. Мн., 2008. С. 178–195].
- Мечковская Н. Б. История языка и история коммуникации: От клинописи до Интернета. М., 2009.
- Подпоренко Ю. Обыватели или демиурги. Русские в Узбекистане: вчера, сегодня, завтра // Дружба народов. 2003. № 3. С. 147–165.
- Прудникова О. Правительство нацелилось развивать информационное общество // Naviny By http://naviny.by/rubrics/computer/2010/08/17/ic_articles_128_170091/ (15.04.2011).
- О государственном языке в Азербайджанской Республике (№ 5247 от 30.09.2002) // <http://www.medialaw.ru/exussrlaw/az/lang.htm> (06.04.2011).
- О языках в Республике Казахстан (№ 151-І от 11.07.1997, с изм. от 20.12.2004) // http://gosdocs.kz/?page_id=18 (11.04.2011).

Поступила в редакцию 17.06.11.

Нина Борисовна Мечковская – доктор филологических наук, профессор кафедры теоретического и славянского языкознания. Сфера научных интересов – теория и история языков и коммуникации, семиотика, история филологии. Автор более 300 публикаций, в том числе 15 книг (из них 4 в соавт.). Член Белорусского комитета славистов; ответственный редактор журнала «Вестник БДУ» (серия IV); член редакционных советов журналов «Русский язык в научном освещении» (Москва); «Russian Linguistics», «Slavistična revija» (Любляна). Лауреат премии им. В.И. Пичеты в области социальных и гуманитарных наук.

90
ГАДОЎ

Журналістыка

В.І. ІЎЧАНКАЎ

СЛОВА І ІСЦІНА Ў ПАРАДЫГМЕ СУЧАСНАЙ ЖУРНАЛІСТЫКІ

Посвяцena праблемам рэферэнцыі в савремнай журналістыке асновных катэгорый ёе функцыянавання – слова і істыны. Отмечается тенденция позиционирования этих категорий в блогерской журналистике. Анализируются причины жанровой трансформации текстов СМИ, послабления аналитизма в журналистике конца прошлого столетия и активизации его в настоящее время посредством газетных рубрик, блогов, диалогических телевизионных форм.

The paper is devoted to the problems of reference of the main categories of modern periodical press functioning – word and true. The tendency of these categories positioning in weblog periodical press is marked. The reasons of genre transformation of media texts, weakening of analytics in periodical press of the end of last century and its activation at present by means of newspaper items, blogs, interactive television are analyzed.

Медыяпрастора сучаснасці вызначаецца нязвыклымі формамі апэратыўнай падачы інфармацыі, што звязана з актыўным развіццём мяжуючых з публіцыстыкай сфер, напрыклад, такіх, як масавая (грамадзянская) журналістыка, блогасфера. З узнікненнем апошняй сталі даволі актуальнымі дыскусіі аб новай – блогавай – журналістыцы. Гледжанні процілеглыя і характарызуюцца высокай ацэначнасцю выражэння думак. Напрыклад, «Московский комсомолец» ад 4 верасня 2010 г. у матэрыяле «Не блог ведае што» эмацыянальна сцвярджае: «Балбатня ў інтэрнэце ніколі не заменіць якасную прэсу, а блогеры – прафесійных журналістаў». Іншыя думкі афармляюцца ў заклікавай інтэнцыі: «Ад блогавай рэвалюцыі – да блогавай журналістыкі!»

Абмяркоўваецца прававы статус сеткавых СМІ. Так, міністр інфармацыі Рэспублікі Беларусь А. Праляскоўскі адзначае: «У нас ёсць ацэначная норма ў законе, якую мы пакуль не рэалізавалі. Такая ж праблема існуе, напрыклад, у Расіі. Зараз яны распрацоўваюць сваё заканадаўства, у якое ўводзіцца паняцце “сеткавыя СМІ”. Яно будзе рэгістравацца як звычайны сродак масавай інфармацыі, і тады гэта ўжо будзе журналіст. Таму пакуль афіцыйна інтэрнэт-СМІ – гэта не сродкі масавай інфармацыі. Гэта блогеры, магчыма, але пакуль яшчэ не журналісты» (Пролесковский 2010). Кантамінацыя тэрміналагічных паняццяў навідавоку, што выклікана аб'ектыўнымі прычынамі і яркая адлюстроўваецца ў маўленчай практыцы нашых дзён.

Ідэалаг хакераў Джон Барлоу, звяртаючыся да ўладных структур свету, у сваёй «Дэкларацыі незалежнасці кіберпрасторы» яшчэ ў 1996 г. маніфеставаў: «Урады Індустрыяльнага свету, вы – стомленыя гіганты з плоці і сталі, мая ж Радзіма – Кіберпрастора, новы дом Свядомасці. Ад імя будучыні я прашу вас, у якіх усё ў мінулым, – пакіньце нас у спакоі. Вы лішнія сярод нас... Мы ствараем свет, у які могуць увайсці ўсе без прывілей і дыскрымінацыі, незалежна ад колеру скуры, эканамічнай ці ваеннай магутнасці і месца нараджэння. Мы ствараем свет, дзе хто заўгодна і дзе заўгодна можа выказаць свае думкі, якімі б экстравагантнымі яны ні былі, не зазнаючы страху, што яго або яе прымусяць да маўчання або згоды з думкай большасці. Вашы прававыя паняцці ўласнасці, выражэнні асобы, перамяшчэнні і кантэксты для нас непрыдатныя... Мы створым у Кіберпрасторы цывілізацыю Свядомасці. Няхай яна будзе больш чалавечнай і шчырай, чым свет, які стварылі да гэтага вашы ўрады» (Барлоу 1996). Вялікая літара выразна перадае эмацыянальнасць аўтарскага выкладу. Нагадаем, што «Дэкларацыя» ўзнікла як пратэст супраць біля аб прыстойнасці камунікацый (Communication Decency Act), які прапаноўваўся ўрадам ЗША.

У гісторыі развіцця інтэрнэту неаднаразова прадпрымаліся і прадпрымаюцца сёння меры, накіраваныя на кантроль над ім. У маштабах краіны першыя такія захады рабіліся Злучанымі Штатамі

Амерыкі, калі прэзідэнтам Клінтанам быў падпісаны ўзгаданы біль у якасці складніка закона аб рэформе тэлекамунацыі. Аднак праз няпоўныя чатыры месяцы рашэннем федэральнага суда заканадаўчы акт быў прызнаны антыканстытуцыйным. Сама прапанова ўвесці біль у дзеянне выклікала рэзкую рэакцыю грамадскай супольнасці. У гэты час і ўзнікае «Дэкларацыя» Джона Пэры Барлоу. У здзелівай форме дэманстравалася немагчымасць у прынцыпе кантролю над сецівам. Дэкларацыя, у прадмове да якой утрымлівалася нецэнзурная фраза – прамое парушэнне біля, павінна была падпасці пад сам Communication Decency Act і быць забароненай, сцёртай з сервера, дзе першапачаткова размяшчалася. Але адбылося тое, што і задумваў Барлоу: тысячы карыстальнікаў ва ўсім свеце скапіравалі і распаўсюдзілі дэкларацыю настолькі шырока, наколькі гэта было магчыма.

Што памянлася сёння? Міністр абароны ЗША Роберт Гейтс наконт чарговага затрымання ў 2010 г. заснавальніка сайта WikiLeaks Джуліяна Асанжа ўзрадаваўся. Маўляў, для мяне гэта добрая навіна.

Можна адмахнуцца ад максімалісцкіх выказванняў і зрабіць выгляд, што нічога не адбываецца. Аднак уключэнне, у тым ліку змушанае, любога спажыўца і носьбіта інфармацыі ў сучасны камунікацыйны працэс не дазволіць зрабіць гэтага. Незаўважна, але нават прэзідэнты розных краін становяцца блогерамі. «Сеткавы часопіс», або «дзённік падзей», стаў эфектыўным сродкам давадзення ўласнай думкі, спавітай з дзяржаўнай ідэалогіяй, высвятлення канфліктаў, стаў інструментам культывавання камунікатыўных установак і перлакутыўных эфектаў. Іранскі і расійскі прэзідэнты, нямецкі канцлер, амерыканскі дзяржсакратар... Гэты спіс усё больш пашыраецца. І, напрыклад, зварот да мільёнаў расіян ужо не патрабуе трыбуны партыйнага з'езда, а можа стаць віртуальным месцам для апраўдання сваіх палітычных учынкаў, дзеянняў, дазваляе падтрымліваць непасрэдны кантакт са сваім «прасунутым» электаратам.

Дзякуючы блогам, сцвярджае журналіст «Нью-Ёрк таймс» Алан Волфе, сусветная палітыка становіцца інтэрнэтызаванай, а людзі – больш зацікаўленымі і інфармаванымі. Нюансы ўнутранага палітычнага жыцця краіны імгненна прыцягваюць увагу ўсяго свету, што стала называцца «эфектам бумеранга»: павелічэнне ціску ўнутры краіны прыводзіць да павелічэння знешняга ціску на гэтую краіну (падрабязней гл.: Блогосфера).

Трэба прызнаць, што актыўнае віртуальнае жыццё стрымлівае рэальную грамадзянскую ініцыятыву, бо зацягвае даступнасцю. Не выходзячы з дому, офіса, можна вербальным дзеяннем дасягнуць грандыёзнага поспеху. Сусветная вербалістыка ўбірае ў сябе моц сацыяльнага дзеяння. І гэта праглядаецца ва ўсіх сферах чалавечай дзейнасці: побыце, эканоміцы, культуры, палітыцы і інш. Подых інтэрнэту адчуваецца паўсюдна. Зусім нядаўна, да ўзнікнення форуму, чатаў, блогаў, патрэба ў вербальным самавыражэнні задавальнялася на школьных партах, студэнцкіх сталах, сценах і да т. п. Сёння ж такога тыпу «камунікацыя» перанесена ў віртуальны свет.

Блогасфера, прадстаўленая мільёнамі блогераў, у сваёй якаснай частцы запаўняе вакуум, што стварыўся пасля падзення аналітыкі савецкага часу, знікнення перадавога артыкула як жанра. Нават фельетон выпаў з поля зроку публіцыста, на што ёсць аб'ектыўныя прычыны. Аналітызм стаў рэдкай раскошай у тэлеэфіры, дзе забаўляльнасць і дайджэставы відэарад набылі статус метадалогіі вяшчання.

У айчыннай прэсе назіраецца паступовае вяртанне да роздуму, меркавання. Хаця гэтым вызначаюцца далёка не ўсе выданні, маюцца даволі станоўчыя прыклады. Так, мяняе інфармацыйную тактыку «СБ. Беларусь сегодня», на старонках якой знаходзяцца сталае месца «Колонка редактора», «Мнения», «Передовица». Рубрыкі карыстаюцца попытам. Важна, што сваімі меркаваннямі дзеляцца журналісты газеты, вядомыя ў краіне людзі, спецыялісты. Знаходзяць арганічнае спалучэнне газетныя «думкі» з блогамі на партале. Блогі маюць і журналісты, і пазаштатныя аўтары, што стварае найбольш поўны кантэнт стракатага сучаснага жыцця.

У эпоху інфармацыйнага грамадства на фоне адзначаных працэсаў слова стала самым дарагім і каштоўным прадуктам, які мяняе жыццёвае ўладкаванне так, што мы не паспяваем за часам. Інтэрнэт мяняе асяродак хутчэй, чым чалавек прыстасоўваецца да новых умоў. ІТ-сфера мяняе і слова. Цяжка ўявіць смс-пасланне сучаснага чалавека, напрыклад, на Дзень закаханых: *на сегодняшний день потенциальные возможности не позволяют с тобой встретиться*. Кожная літара ў такім паведамленні мае свой кошт. Слова на газетнай паласе таксама мае кошт, але зусім іншы. І калі раней незаўважаным магло прайсці ў *фармаце, у рамках, тыпу* і да т. п., то сёння самі журналісты б'юць трывогу: «Асаблівым пакланеннем у электрапубліцыстаў новай хвалі карыстаецца ходкае славечка “рамкі”. У іх усё ў рамках: “рамкі мерапрыемстваў”, “у рамках выставы”, “у рамках месячніка бяспекі руху”. Даводзіцца чуць нават асабліва высокамастацкае тыпу “ў рамках мядовага месяца”. Няёмка спасылацца на хрэстаматыйную Элачку-людзедку, але побач з некаторымі тэле- і радыёжурналістамі яна выглядала б красамоўным аратарам і ўвогуле цікавай суразмоўцай. Толькі без крыўд, сябры, таму што не асабліва далёка ад сваіх электронных калег адышлі і шматлікія працаўнікі пяра – тыя ж штампы, толькі ў пісьмовым выглядзе» (Эфирные создания. СБ. Беларусь сегодня, 2 кастр. 2010). «Уяўляю, як пакутуюць, – працягвае Павел Якубовіч, – гледзячы і слухаючы такія пошлыя сентэнцыі, настаўнікі сла-

веснасці і іншыя людзі, што яшчэ не згубілі густ да жывога літаратурнага слова і якія стаміліся ад тупых базарных штампаў». Выказванні сімвалічныя ў ацэнцы і паказальныя ва ўсведамленні тэксту не на ўзроўні лексіка-граматычнай і стылістычнай арганізацыі, а на ўзроўні разумова-маўленчай дзейнасці журналіста.

Узгадаем асноўны прынцып «наваяза» – «зрабіць мову, асабліва тую, якая тычылася ідэалагічных тэм, па магчымасці незалежнай ад свядомасці». Адсюль шматлікія маніпулятыўныя стратэгіі, расаджаныя і ўкаранёныя ў галовы мільёнаў. Непатапляльнымі і па сёння застаюцца «рэдукцыя комплекснасці» і кантрасныя ацэначныя альтэрнатывы – стварэнне формул і ператварэнне жывога слова ў набор устойлівых (спустошаных) фраз; стратэгіі «размывання сэнсу» – «заклікавыя словы», «пустыя формулы», якія выконваюць фідэістычную функцыю (гэта значыць пераканальнай сілы, уздзеяння на пачуццё для фарміравання веры): *свобода, роўнасць, справядлівасць, дэмакратыя, за мір ва ўсім свеце, інтарэсы народа і інш.* Праілюструем дзеянне гэтых формул у класічным жанры – інтэрв'ю:

Лары Кінг. Спадар прэм'ер-міністр, дзякую вам, што вы прыйшлі. Давайце адразу пачнём. Вы, магчыма, зноў будзеце балатавацца на пост прэзідэнта ў 2012 годзе? Вы думаеце зрабіць гэта?

Уладзімір Пуцін. Мы працуем у цесным кантакце з прэзідэнтам Мядзведзевым. І даўно для сябе вырашылі, што прымем узгодненае рашэнне на конт выбараў 2012 года ў інтарэсах расійскага народа.

Лары Кінг. Гэта значыць, ваш адказ: «Магчыма».

Уладзімір Пуцін. Паглядзім. Да выбараў яшчэ дастакова доўга. Яны павінны ў нас адбыцца ў красавіку 2012 года. Паўтараю яшчэ раз: мы будзем кансультавацца і прымем гэтае рашэнне, зыходзячы з эканамічнай, сацыяльнай, палітычнай сітуацыі ў краіне (Путин 2010).

Слова, такім чынам, перастае быць вонкавай абалонкай гукавага комплексу, банальным перадатчыкам інфармацыі, а становіцца базавым інструментам пошуку ісціны. Слова і ісціна – катэгорыяльныя паняцці журналісцкай творчасці.

Слова ў ісціне ці ісціна ў слове? І што ёсць ісціна? Пытанні, якія хвалявалі чалавека з далёкай даўніны. Бо яшчэ антычны сафіст-рытар вучыў: як у вольнай дзяржаве чалавек мае права меркаваць аб дзяржаўных справах і патрабаваць, каб з ім лічыліся, так і пра любы прадмет усякі чалавек мае права мець сваё меркаванне, і яно мае столькі ж правоў на існаванне, як і любое іншае. Аб'ектыўнай ісціны няма, ёсць толькі суб'ектыўнае меркаванне пра яе: чалавек ёсць мера ўсіх рэчаў. Адсюль робіцца выснова: нельга гаварыць, што адна думка больш сапраўдная, чым другая; можна толькі гаварыць, што адна думка больш пераканаўчая, чым іншая. Навучыць пераконваць, «слабае меркаванне быць моцным» – асноўная задача сафіста.

Першым сакрушальны ўдар па рытарычным ідэале сафістыкі нанёс Сакрат, які катэгарычна выступіў супраць вучэння аб адноснасці ісціны. Абсалютная ісціна існуе, яна вышэйшая за чалавечыя меркаванні, і яна з'яўляецца мерай усіх рэчаў. Рытар сам павінен ведаць, што праўдзівае, а што падманлівае, што ёсць справядлівасць і несправядлівасць. Не валодаючы такімі ведамі, рытар-сафіст, які імкнецца да поспеху, будзе ісці за публікай, патакаючы ёй. Такім чынам былі вынайздзены два тыпы вербальных зносін: рытарычны ідэал Сакрата – Платона і супрацьпастаўлены яму сафістычны, па вызначэнні прафесара Міхальскай, амерыканізаваны.

Першы, еўрапейскі, усходнеславянскі, айчыны заснаваны на пошуку ісціны. Другі грунтуецца на філасофіі адноснасці ісціны, дзе апошняя не ўяўляе сабой каштоўнасць, пэўную вартасць, а служыць толькі інструментам завалодання верай у ісціну, а не самой ісцінай. Каштоўнасць ісціны – неад'емны арыбут рытарычнага ідэалу Сакрата – Платона, тады калі для сафістычнага – важнасць ісціны адносная, наяўнасць ці адсутнасць ісціннага стаўлення да прадмета маўлення не хвалюе прамоўцу, бо ісціна для яго рэлятыўная. Важна не шукаць ісціну, а даваць веру ў яе. На жаль, апошняя мадэль, чужая для айчынай рыторыкі, падмінае пад сябе сучасную журналістыку.

Увогуле, азіраючыся на дваццаць стагоддзяў новага часу, мусіш прызнаць, што кардынальных зрухаў, прынцыповых трансфармацый у адной з самых старажытных навук – вербалістыцы – не адбылося. Сучасныя маўленчыя намаганні накіраваны на спасціжэнне і рэалізацыю таго, што было вынайздзена Пратагорам, Горгіем, Лісіем, Ісакратам, Сакратам, Платонам, Арыстоцелем, Цыцэронам, Квінціліянам.

І толькі ў XXI ст., у эпоху інфармацыйнага грамадства, з новай сілай загучала пытанне аб адноснасці ісціны, бо ролю антычнага «народнага форуму» стала выконваць інтэрнэт-прастор. Услухаемся ў словы сучасніка: «Сацыяльная адказнасць журналіста – перш за ўсё імкненне заўсёды асэнсоўваць тыя наступствы, сацыяльныя, палітычныя, культурныя, якія можа выклікаць публікацыя яго матэрыялу. Думаю, што адказ за гэта чалавек павінен трымаць перш за ўсё перад самім сабой, перад сваім сумленнем. Зараз даволі распаўсюджаным з'яўляецца гледжанне, што журналіст наадварот не можа абмяжоўваць сябе і адкрыта пісаць усё, што бачыць і разумее. Але ніводзін журналіст не можа быць абсалютна аб'ектыўным! Пагадзіцеся, ва ўсіх ёсць свае погляды, прыхільнасці, свая пазіцыя. Ці мае тады сэнс прэтэндаваць на валоданне абсалютнай ісцінай?» (Пролесковский 2010).

Усё гэта можна назваць феноменальнасцю нашага часу. Як і тое, што модныя сёння тэлевізійныя спрэчкі даволі часта выліваюцца ў «сварку». Гэта спараджэнне па сутнасці сваёй не менш небяспечнае, чым рыторыка «выплюхнутай шклянкі» ці «кінутага чаравіка», калі доказы і аргументы не дапамагаюць, бо не служаць пошуку ісціны, а зацягваюцца флёрам падману, маніпуляваннем аўдыторыяй у студыі і банальным увядзеннем у зман мільённай аўдыторыі па той бок экрана. Як правіла, такія перадачы ладзяцца па немудрагелістым прынцыпе. Пра гэта дакладна і выразна гаворыць расійскі акадэмік Залізнік у артыкуле «Аб прафесійнай і любіцельскай лінгвістыцы», апублікаванай у часопісе «Наука и жизнь» (№ 1-2, 2009): «Тэлебачанне ахвотна ўстройвае “дыспуты” паміж прафесіяналамі і дылетантамі. Гэта выглядае як прыстойная спроба знайсці ісціну ў спрэчцы, але насамрэч непазбежна аказваецца на радасць і на прапаганду дылетантам. Такі “дыспут” выйграе (на вачах большай часткі публікі) не той, на чыім баку логіка, а той, хто больш наладчыўся ў піяраўскай тэхналогіі і менш саромеецца гаварыць упэўненым тонам што заўгодна, абы толькі імпанавала публіцы. А такім, канечне, заўсёды будзе дылетант, а не вучоны. Для дылетанта падобны дыспут – неацэнны падарунак: нават калі ён прайграе ў логіцы, ён непамерна больш выйграе ў тым, што атрымае на вачах публікі статус прызнанага ўдзельніка навуковага проціборства. На шчасце, пакуль яшчэ здаецца наймаверным, каб тэлевізійнымі дыспутамі або тэлевізійным галасаваннем устанаўлівалася, што правільна ці няправільна ў хіміі або фізіцы, не гаворачы ўжо пра матэматыку. Але нельга гарантаваць, што развіццё гэтай тэндэнцыі не прывядзе і да такога» (Залізнік 2009).

Шукаць ісціну, а не грэбаваць ёю ці падмяняць фідэістычнай згодай – задача сучаснага журналіста. Ісціна спазнаецца толькі ў дыялогу, раўнапраўным, суб'ект-суб'ектным, у якім галоўнай вартасцю становіцца слова – вербальнае выражэнне асобы журналіста, надзвычай актуалізаванай у набіраючым моц інфармацыйным грамадстве.

ЛІТАРАТУРА

Барлоу Д.П. Декларация независимости киберпространства [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://www.zhurnal.ru/staff/gorny/translat/index.html>.

Блогосфера глобальной политики [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://www.isra.com/lit-30044.html>.

Залізнік А. О профессиональной и любительской лингвистике [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://elementy.ru/lib/430720>.

В. Путин в шоу Ларри Кинга. Полный текст интервью [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://top.rbc.ru/politics/02/12/2010/508899.shtml>.

Пролесковский О. В Беларуси не существует интернет-СМИ [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: http://www.belta.by/ru/all_news/society/V-Belarusi-ne-suschestvuet-internet-SMI_i_533876.html.

Паступіў у рэдакцыю 20.01.11.

Віктар Іванавіч Іўчанкаў – доктар філалагічных навук, прафесар, загадчык кафедры стылістыкі і літаратурнага рэдагавання Інстытута журналістыкі БДУ. Займаецца даследаваннем стылістыкі беларускай і рускай моў. Фундаментальная праца «Дыскусія беларускіх СМІ. Арганізацыя публіцыстычнага тэксту» паклала пачатак фарміраванню ў галінах журналістыкі і мовазнаўства самастойнага навуковага адгалінавання – лінгвістыкі публіцыстычнага тэксту. Заснавальнік на Беларусі навуковай школы дыскуснага аналізу СМІ. Аўтар звыш 300 навуковых і метадычных прац, у тым ліку пяці манаграфій і дзевяці дапаможнікаў (двух – з грыфам Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь). Выдатнік адукацыі Рэспублікі Беларусь. Выдатнік друку Рэспублікі Беларусь. Лаўрэат Рэспубліканскага конкурсу Беларускага саюза журналістаў «Залатое пяро».

В.П. ВОРОБЬЁВ, В.А. СТЕПАНОВ

ПРОБЛЕМНОЕ ПОЛЕ МЕДИАЭКОЛОГИИ: ОПЫТ ДЕМАРКАЦИИ НАУЧНОГО НАПРАВЛЕНИЯ

Посвящена новому методологическому подходу в исследовании медиа, известном как медиаэкология. Авторы демаркируют это междисциплинарное направление в поле смежных научных дисциплин (экология культуры, информации, экологическая психология), выделяя схожие черты и отличия. Сформулированы ключевые термины медиаэкологии: информационное пространство, медиаэкосистема; определены ее уровни и задачи. Предлагается краткий обзор современных медиаэкологических подходов, в том числе и оригинальной концепции, разработанной в БГУ.

The article is focused on the new methodological approach towards studying media, which is known as media ecology. The authors divide this interdisciplinary field from other sciences (cultural ecology, information ecology, environmental psychology), seeking for intersections and differences among them. Several key concepts are introduced: information space, media ecosystem. The goals and levels of media ecology are defined. The authors also give a short overview of modern media ecology approaches, including the one, introduced in BSU which is rapidly developing.

Эстафета столетий ознаменовалась очередной коммуникативной революцией: благодаря бурному развитию телевидения, а затем – компьютерных технологий, глобальных информационных сетей человечество вступило в эру электронной, или цифровой, коммуникации. Процесс медиатизации (возрастающей роли медиатехнологий) привел к ряду социокультурных сдвигов в обществе. Во-первых, человек обрел новую среду обитания – символическую, информационную – «инфосферу» (Рашкофф), «медиакультуру» (Кириллова), «гиперреальность» (Бодрийяр). Ежедневно среднестатистический жи-

тель планеты тратит на контакты с медиа 9–11 ч (больше, чем на сон); став «внешними расширениями» чувств человека и его психики (МакЛюэн), медиа становятся «второй реальностью». Во-вторых, на смену медиа индустриальной эпохи, функционирующих как социальный и политический институт («фабрики» по производству информационного продукта), пришли медиа как экосистема: информационная среда, в которой нет бинарной оппозиции «СМИ – пассивная аудитория», но есть множество субъектов, производителей и потребителей контента одновременно. Иллюстрацией такой среды может быть модель Интернета Web 2.0, где пользователи с помощью медиатехнологий (блоги, социальные сети, цифровая техника) непрерывно генерируют информационный продукт, обмениваются им, общаются, формируют децентрализованное, гетерогенное, ризоморфное пространство. В-третьих, медиа привели к формированию информационного (постиндустриального) общества, став, по сути, главной производительной силой в «символьной экономике», в которой «интеллектуальная технология заменила машинную» (Белл). Подобные перемены потребовали осмысления и анализа на теоретическом и фундаментальном уровнях, а также выработки конкретных действий по «выживанию» в новой медийной среде на прикладном уровне. Поэтому уже в конце 1960-х гг. начал формироваться новый научный подход – медиаэкология, призванный решить эти задачи, опираясь на экологическую (системную, синергетическую) парадигму.

Понятие медиаэкологии. Экологизация науки привела к появлению ряда междисциплинарных подходов, общей чертой которых стал системный анализ явлений, существующих в богатстве взаимосвязей. Экология как наука о взаимодействии организмов и среды «вырастает» из колыбели биологии, обращаясь к иным средам: семиотическим, архитектурным, культурным. Как следствие, возникают экология культуры (1955 г.), политическая экология (1972 г.), эколлингвистика (1990 г.), экология истории (1995 г.), экология информации (1999 г.), экология знаний (2000 г.) и другие направления. В 1968 г. американский исследователь Н. Постман предложил термин «медиаэкология» для характеристики подхода, изучающего «медиа как среды (environments), влияние символических систем и технологий на социальную организацию, познавательные процессы, политические и философские идеи человеческого общества». Он полагал, что «среда, в конечном счете, – это сложная система сообщений, которая навязывает определенные способы думанья, чувствования и поведения» (Postman 1970).

За более чем сорок лет своего становления медиаэкология прошла большой путь от метафоры, обозначающей критическую рефлексию в отношении медиасферы с использованием культурологической методологии, до дисциплины, синтезировавшей подходы анализа сложных информационных систем (синергетика, кибернетика) и изучающей их влияние на человека и культуру (социальная философия, антропология, медиапсихология). На современном этапе развития медиаэкологии можно определить как междисциплинарную область знаний на стыке социальной экологии и медийных наук, исследующую проблемы взаимодействия человека и информационной среды, а также структуру и организацию медиаэкосистем различного уровня.

Предмет и объект. Объект науки – медиаэкосистемы, устойчивые комплексы, состоящие из людей, их сообществ и информационной среды обитания, связанные взаимоотношениями. Предмет – закономерности и тенденции социально-психологического взаимодействия индивидуумов и социальных групп с информационной средой.

Медиаэкология в системе наук. Находясь в поле социальной экологии, наука тесно взаимодействует с рядом дисциплин: эколлингвистикой, экологической психологией, экологией культуры, экологией информации (знаний).

Эколлингвистика, опираясь на законы, принципы и правила, общие для экологии и языкознания, рассматривает язык, погруженный в контекст общения; он неотделим от конкретных речевых ситуаций. На микроуровне (традиция исследований «Инь» в классификации Стернберг (см. Sternberg 2002)) медиаэкология рассматривает информационную среду как контекст общения, в котором индивиды взаимодействуют друг с другом, и «пытается обнаружить, какие роли медиа заставляют нас играть, как медиа структурируют то, что мы видим, почему медиа воздействуют на наши чувства и действия так, а не иначе» (Postman 1970). Язык с точки зрения медиаэкологии – первая медиатехнология человечества, отчуждающая индивида от мира символьной оболочкой, которая превращает действительность в лингвистический концепт. Эколлингвистика и медиаэкология сближаются, так как обе науки стремятся сохранить видовое разнообразие в экосистемах: речь идет о сохранении лингвистической и культурной разнородностей в обществе, где активно идут процессы глобализации. Эколлингвистика озабочена созданием витальной сферы языков – глоттосферы (см. Леонтович 2007), а медиаэкология – обустройством экологичного информационного пространства – ноосферы.

Закономерно, что оба подхода стремятся выделить принципы наиболее эффективной, экологичной коммуникации, которая бы способствовала развитию личности и общества, а не воздействовала на них деструктивно – на это влияет как «чистый» языковой код и владение им, так и отсутствие информационной перегрузки, негативного воздействия на психику, манипуляции сознанием, патогенных информационных потоков, циркулирующих по медиаканалам.

Экологическая психология изучает главным образом влияние факторов среды на поведение и психику человека, причем понятие «среда» трактуется широко – от географической и архитектурной до виртуального пространства Интернет. Экопсихологию и медиаэкологию, безусловно, сближает стремление проследить влияние на психику факторов среды, но в случае с экологией медиа проблемное поле сужается до информационной среды обитания человека (или расширяется, если речь идет об изменении под воздействием медиатехнологий перцептивных моделей, ведущих к новым формам картографирования пространства – восприятия природной, социальной, культурной и других сред). Согласно теории «местности-идентификации» экопсихолога Г. Прошански, личность самоидентифицируется, в том числе и путем конструирования своего представления об окружающем мире. Медиатехнологии, создавая гиперреальность, становятся главным инструментом производства ментальных образов действительности, трансформируя психику человека. Медиаэкология оперирует понятием «информационно-когнитивное пространство», под которым понимается личное пространство человека в медиаэкосистеме. Его идентификация сопряжена с комплексом медиатехнологий и каналов, посредством которых поступает информация (компьютер, мобильный телефон, газета, радио, реклама); с набором инструментов социальной интеграции в систему (аккаунты в социальных сетях, e-mail, чаты, форумы, блоги); а также со степенью включенности в информационные процессы (от пассивного потребления до активного производства контента). Медиаэкология стремится к формированию здорового информационно-когнитивного пространства человека в медийной среде (в том числе и в киберпространстве), которое максимально бы соответствовало его психологическим особенностям и было эргономичным, способствовало наиболее эффективному потреблению и производству медийного контента.

В 1970-е гг. начала формироваться экология культуры, которая, по словам Д. Лихачева, изучала влияние на человека «всей культурной среды во всех ее взаимосвязях» (Лихачев 2000). Согласно концепции Ю. Лотмана, который выводит на первый план коммуникационную составляющую, культура – «семиосфера» – знаковое пространство, которое «обеспечивает все формы коммуникации... в социальном пространстве и времени», «механизм для обработки и сообщения информации» (Махлина 2003). Н. Кириллова (см. Кириллова 2006) предлагает термин «медиакультура», который трактуется одновременно как синоним семиосферы (символьная реальность) и как феномен культуры информационного общества, в котором ключевую роль играют медиа. Критический анализ медиа в плоскости культуры характерен для медиаэкологии, при этом предложения о формировании «информационной культуры» личности и общества в целом (см. Кириллова 2006) – эффективным взаимодействии с медиа, творческом их использовании (для чего предлагается стратегия медиаобразования), которые исходят от исследователей медийной культуры, – важнейшая задача и для медиаэкологов, ставящих целью адаптировать личность в медиасреде.

Здоровая экосистема медиа немыслима без стратегии ее устойчивого информационного развития. Экология информации (знаний) оперирует понятием «информационная экосистема»: под ней понимается динамическая самоорганизующаяся система, которая имеет сетевую структуру и состоит из узлов и информационных потоков (см. Nardie, O'Day 1999; Por 2000). Система «населена» людьми и медиатехнологиями, которые используются для производства и распространения контента. В центре внимания информационной экологии не просто технологии, но то, как их использует человек. Живая, социально активная и «человекомерная» экосистема (от офиса и библиотеки до региона страны и социального института) позволяет наладить эффективные горизонтальные и вертикальные информационные потоки, а ее развитие, исходя из локальных факторов и условий существования, – повысить качество производства информации и знания, снизить издержки. Медиаэкология не только стремится к изучению и инженерии подобных экосистем, но и осмысливает возможные трудности их функционирования: например, проблемы информационной перегрузки, недостаточное развитие инфраструктуры, что приводит к «цифровому разрыву» и расслоению общества и т. д.

Задачи медиаэкологии. В медиаэкологии можно выделить три уровня: микроуровень (информационное пространство индивида); мезоуровень (медиаэкосистемы различной сложности – от библиотеки до региона страны); макроуровень (глобальная информационная среда). Главной задачей на микроуровне является адаптация человека к информационной среде – минимизация ее негативного влияния (пропаганды, манипуляции сознанием, рекламы, порнографии и агрессии в СМИ, информационной перегрузки, информационно-когнитивных войн и др.), помощь в овладении медиатехнологиями, формирование здорового информационно-когнитивного пространства. На мезоуровне медиаэкология стремится обеспечить устойчивое развитие информационных экосистем: ликвидировать «цифровой разрыв» и обеспечить равный доступ к коммуникационным технологиям, развивать медийную культуру общества, поддерживать «информационный баланс», что невозможно без создания эффективной сети коммуникаций с механизмами обратной связи, сохранять медийное, культурное и языковое многообразие. Задача макроуровня – это инженерия глобальной медиасреды, ноосферогенез, обеспечение коэволюции человека и медиатехнологий. На данном уровне медиаэкология философски осмыслива-

ет социокультурные эффекты медиа, изучает медиакультуру и феномены информационного общества, топологию медиареальности, пытается создать комплексную картину медиапроцессов, прогнозировать развитие технологий коммуникации и формировать «экоцентрическое мышление» в отношении информационных процессов.

Медиаэкология за рубежом. Медиаэкологические исследования достаточно активно развиваются в США, Франции, Великобритании, Украине, России. Например, в 2000 г. под руководством профессора коммуникации Л. Стрейта в Фордхемском университете Нью-Йорка (именно здесь в 1971 г. Постман создал первую программу по медиаэкологии) появилась Media Ecology Association (MEA, www.media-ecology.org), а спустя два года началась публикация ежеквартального научного журнала Explorations in Media Ecology. Ученые, объединившиеся под эгидой MEA (П. Левинсон, К. Сколари, Д. де Кирхов, Д. Стернберг и др.), творчески интерпретируют наработки классиков в контексте «цифровой революции» и эпохи новых медиа, активно исследуют социокультурные сдвиги в обществе, которые повлекли за собой развитие киберпространства. Французское направление – «медиаэкология» (médiologie), основанное Р. Дебре, формально декларирует, что не является наукой и тем более не тождественно социологии медиа. Однако, анализируя процессы «трансмиссии» (коммуникации с помощью медиатехнологий во времени, их роль в культурной динамике), исследуя феномен медиации в самом широком смысле, медиаэкология пытается выявить логику медиа, поднимается до философских обобщений, характерных и для медиаэкологии североамериканского толка (Торонтская школа – Г. Иннис, М. МакЛюэн; Нью-Йоркская школа – Н. Постман, Э. Эйнштейн).

В 1999 г. во Львовском национальном университете имени И. Франко был организован Центр медиаэкологии, изучающий среду, созданную СМИ. В работе украинских ученых выделяются три направления: медиафилософское – осмысление влияния массовой коммуникации, в частности медиатехнологий, на культуру и цивилизацию, медиакритическое – анализ медиадискурса, медиаобразовательное – распространение знаний о масс-медиа среди широкой общественности относительно психологических угроз, связанных с пропагандой, фальсификацией информации, порнографией и экранном насилием. Прикладная ориентированность и трактовка метафоры «экология» в защитительном смысле характерна и для российских исследователей Н. Хилько, А. Федорова, Н. Чельшевой: информационная среда должна быть здоровой и экологичной, и лучшим способом ее преобразования может стать медиаобразование – повсеместное изучение механизмов работы медиа, в том числе и их негативных эффектов. В то же время для части авторов характерны «демонизация» медиасреды, акцент на информационную безопасность и психологическое воздействие.

Исследования в рамках медиаэкологической парадигмы (системный взгляд на медиасреду, изучение социокультурных эффектов медиа) проводятся в Центре медиакоммуникаций и визуальных исследований Харьковского национального университета имени В. Карзина. На его базе с 2009 г. действует магистерская программа, основанная на новых медиа, киберкультуре, социологических и психологических аспектах коммуникации, а также пристальном внимании к вопросам искусства и культуры в контексте медиа (кино-, фото-, теле-, аудио- и видеоискусство, медиа-арт). Аналогичные исследования проводит созданный в 2007 г. Центр медиафилософии Санкт-Петербургского государственного университета (магистерская программа «Культурология медиа» действует с сентября 2011 г.). Приоритетное направление Центра – анализ медиареальности, в которой существует человек, реальности опыта и сознания, порождаемых технологиями коммуникации. В известной степени термины «медиаэкология» (в понимании MEA и североамериканской традиции) и «медиафилософия» (в понимании российских и немецких исследователей, наиболее активно развивающих это направление) идентичны.

Медиаэкология в Беларуси. Первой попыткой развития нового направления в нашей стране можно считать создание элективного спецкурса «Медиаэкология» для студентов 2 курса специальности «Печатные СМИ» Института журналистики БГУ. С февраля 2011 г. спецкурс, разработанный на кафедре социологии журналистики, посещают около 30 студентов. Целью новой учебной дисциплины стало, с одной стороны, развитие у будущих журналистов навыков по адаптации и эффективной интеграции в новую медиасреду (поиск и менеджмент информации и ее качественная обработка, создание эргономичного медиапродукта, применение «новых медиа», инструментов Web 2.0, новейших коммуникационных технологий в журналистской практике, изучение особенностей киберсреды), способностей противостоять негативному влиянию СМИ (изучение психологического и манипулятивного потенциала), а с другой – развитие понимания социально-культурных сдвигов в обществе под воздействием медиатехнологий, осознания эволюционных процессов в медиасреде (развитие «социальных медиа», концепция «журналистика 2.0») и трансформации профессии (футурологические концепции В. Гатова, А. Мирошниченко и др.).

Спецкурс работает в формате творческой лаборатории: студенты создают журналистские материалы, связанные с медиаэкологической проблематикой, занимаются переводами иноязычных материалов, разрабатывают научные темы. На 68-й научно-практической конференции студентов и аспи-

рантов Института журналистики три доклада по медиаэкологии были отмечены наградами. Площадкой для обмена мнениями и информацией, учебными материалами стал научный блог «Медиаэкология в Беларуси» (media-ecology.blogspot.com). В настоящее время разрабатывается сайт «Медиаэкология.by», который должен стать ресурсом, аккумулирующим научные изыскания в сфере медиаэкологии и практические рекомендации.

Спецификой развития медиаэкологии в Беларуси можно назвать ее органичную связь с практической журналистикой, более тесную, чем с культурологическими и философскими, искусствоведческими дисциплинами. В конечном счете будущее медийных специалистов зависит как от их способности гибко и конструктивно приспособиться к новой медиасреде и осваивать новейшие медиатехнологии, так и от осознания ими феноменов постиндустриального общества, философии и культуры медиа, ибо на смену журналисту-пролетарию, стоящему у информационного станка, приходит конструктор информационного пространства, постигший законы, по которым живет медиасфера.

ЛИТЕРАТУРА

- Кириллова Н. Медиакультура: от модерна к постмодерну. М., 2006.
 Леонтович О. Введение в межкультурную коммуникацию: Учеб. пособие. М., 2007.
 Лихачев Д. Русская культура. СПб., 2000.
 Махлина С. Семиотика культуры и искусства. Словарь-справочник: В 2 кн. СПб., 2003. Кн. 2.
 Nardie B., O'Day V. Information ecologies: Using Technology with Heart. 1999. Vol. 4. № 5.
 Por G. Nurturing Systemic Wisdom Through Knowledge Ecology // The Systems Thinker: Pegasus Communication, 2000. Vol. 11. № 8.
 Postman N. The Reformed English Curriculum // High School 1980: The Shape of the Future in American Secondary Education. New York, 1970. P. 160–168.
 Sternberg J. The Ying and Yang of Media Ecology // Proceedings of the Media Ecology Association. 2002. Vol. 3.

Поступила в редакцию 19.05.11.

Василий Петрович Воробьев – кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой социологии журналистики. Область научных интересов – социально-гуманитарная парадигма исследований современной журналистики – политология журналистики, психология журналистики, экономика и менеджмент СМИ. Опубликовано свыше 140 научных работ, в том числе 5 монографических изданий.

Владимир Андреевич Степанов – преподаватель кафедры социологии журналистики. Область научных интересов – социокультурные и психологические эффекты медиа – медиаэкология, медиаобразование, медиафилософия, психология журналистики; исследования новейших коммуникационных технологий: интернет-психология, социальные медиа. Автор 5 научных работ и более 100 журналистских публикаций.

С.В. ДУБОВИК

БЕЛТЕЛЕРАДИОКОМПАНИЯ КАК ИНСТИТУТ ФОРМИРОВАНИЯ ОБЩЕСТВЕННОГО МНЕНИЯ

Рассматриваются вопросы становления Белтелерадиокомпании, определения направлений дальнейшего развития телерадиоканалов. Анализируются пути совершенствования компании как института формирования общественного мнения. Показано, что доверие аудитории национальным аудиовизуальным СМИ в значительной степени зависит от журналистского мастерства.

In the article «Belteleradiocompany as an institute for forming public opinion» the questions of formation of the Belteleradiocompany and development of TV and radio channels are considered. Ways for improvement of the company as for forming public opinion are analyzed. It is asserted that audience trust level to the National audio-visual media is strongly dependent on journalist's professional level.

Электронные СМИ являются сегодня не только коммуникационным средством, но и главнейшим инструментом идеологического воздействия. Информационное поле Беларуси, интегрированное в мировые информационные потоки, постоянно подвергается внешнему воздействию. Поэтому необходимо эффективно защищать идеологические интересы страны. Выбранный путь развития нашего государства предполагает и соответствующий инструментарий, в котором одно из важных мест занимает телерадиовещание.

В последние годы государство приняло эффективные меры по поддержке развития телевидения и радио в Беларуси. По состоянию на 1 июня 2011 г. в Министерстве информации зарегистрировано 216 теле- и радиопрограмм: 156 программ радиовещания и 60 – телевидения. В стране действует пять общенациональных каналов – «Первый канал», «Лад», «Общенациональное телевидение (ОНТ)», «Столичное телевидение (СТВ)», международный спутниковый телеканал «Беларусь-ТВ». Объем эфирного вещания пяти каналов Белорусского радио составляет 114 ч в сутки и распределяется следующим образом:

- Первый национальный канал – 24 ч;
- Радиостанция «Беларусь» – 26 ч;
- «Культура» – 20 ч;
- «Сталіца» – 20 ч;
- «Радиус-ФМ» – 24 ч.

Трансляционная сеть страны состоит из 24 многопрограммных телевизионных станций и 21 ретранслятора малой мощности, 5 из которых являются многопрограммными. Охват населения телевизионным сигналом составляет: программой «Первого канала» – 99,49 %, двумя программами, включая ОНТ, – 97,35 %, тремя программами, включая телеканал «Россия», – 80,58 %, четырьмя и более – 58,96 %. В последние годы предприняты усилия по повышению качества передающей сети и внедрению кабельных технологий передачи сигнала (см. Концепция 2006, 3). Эти меры направлены на увеличение количества телеканалов, удовлетворение растущих информационно-культурных запросов аудитории, создание вещательным организациям условий для творческой конкуренции.

В Беларуси определены основные направления дальнейшего развития телерадиовещания. В первую очередь это наиболее полно и правдиво информировать аудиторию о событиях в стране и за рубежом, просвещать зрителя, представлять его вниманию всесторонние развлекательные передачи (см. Концепция 2006, 11). Приоритетное развитие электронных СМИ по сравнению с другими в республике обусловлено также и внешними факторами. В условиях глобализации мировой политики и экономики значительно возрастает скорость слияния информационно-культурных потоков. Вследствие этого возникает проблема ассимиляции исторически сформировавшейся национально-государственной индивидуальности. Не последнюю роль в данном процессе играет постепенное продвижение ЕС и НАТО на Восток. Все это оказывает существенное влияние на характер и содержание новых международных вещательных стандартов, особенно на Европейском континенте. В связи с этим перед национальными электронными СМИ стоят следующие задачи.

1. Определить стратегические направления развития республиканского и регионального телерадиовещания страны с учетом освоения новейших технологий.

2. Систематизировать потенциал электронных СМИ по формированию национального самосознания, приумножению духовного и физического здоровья народа, его культурно-исторических традиций.

3. Намечить наиболее перспективные формы подачи информации о значимых достижениях Беларуси в политической, экономической и культурной жизни.

4. Выявить возможности улучшения подготовки творческих кадров для телерадиоиндустрии.

Белтелерадиокомпания, каналы ОНТ и СТБ определили стратегические цели, приоритетные направления деятельности своих коллективов и механизмы их реализации на ближайшую перспективу. Белтелерадиокомпания, например, как самая большая государственная вещательная организация, объединяющая в своей структуре три телевизионных и пять радиоканалов, региональные электронные СМИ, свою работу на ближайшие годы определяет как:

совершенствование вещательной политики телерадиоканалов и интернет-вещания, обновление и улучшение качества телерадиопродукции;

оптимизация технологии производства и выдачи в эфир программного продукта;

привлечение аудитории, развитие имиджа каналов вещания и компании в целом;

расширение доли рынка, оптимизация затрат;

повышение эффективности взаимовыгодного сотрудничества с телерадиокомпаниями России, стран ближнего и дальнего зарубежья, а также в рамках Европейского вещательного союза;

совершенствование правового обеспечения деятельности;

совершенствование организационной структуры, повышение эффективности командной работы и профессионализма кадров.

Стратегические цели Белтелерадиокомпании определяют *приоритетные направления деятельности структурных подразделений и механизмы их реализации*.

«Первый канал». Основная цель – создание новых циклов общественно-политических и социально-экономических программ, ориентированных на социальную ответственность, пропаганду общечеловеческих ценностей и национальных культурно-исторических традиций, охрану окружающей среды. Стержневым жанром канала остается информационный, что позволит реализовать основную задачу главного государственного телеканала. В первую очередь это:

- создание на конкурсной основе творческих групп по производству наиболее значимых телепроектов, проведение кастинга ведущих, формирование банка идей;

- определение победителей на основе конкурса, в первую очередь из числа штатных сотрудников компании, и принятие решения о реализации новых проектов;

- изменение норм загрузки штатных сотрудников продюсерского центра, который координирует работу всего телеканала;

^{*} Национальная государственная телерадиокомпания Республики Беларусь (Белтелерадиокомпания) – крупнейший медиахолдинг страны. Главные принципы работы Белтелерадиокомпании – оперативность, актуальность, объективность, профессионализм, универсальность, эффективность. В структуру холдинга входят 3 телевизионных, 5 радиальных каналов, 5 областных телерадиокомпаний. Численный состав работников на 1 июня 2011 г. – 2142 чел. Из них 57 % – работники телевидения, 10 % – работники радио, 19 % – работники структурных подразделений, обеспечивающих деятельность Белтелерадиокомпании, 14 % – работники общих структурных подразделений телевидения и радио. В областных телерадиокомпаниях работают 580 сотрудников (72 % – работники телевидения и радио, 28 % – работники, обеспечивающие деятельность областных ТРК).

- создание дирекции молодежного вещания;
- создание дирекции общественно-политического вещания.

Телеканал «Лад». Выполняет ряд государственных программ по пропаганде белорусской культуры и искусства, здорового образа жизни, профилактике правонарушений, патриотическому воспитанию подрастающего поколения, экологической безопасности, а также программу «Дети Беларуси». Главными недостатками канала являются дублирование тематики «Первого канала», а также незначительное количество программ на белорусском языке.

Белтелерадиокомпания выработала пути совершенствования канала «Лад», устранения имеющихся упущений. В новом сезоне будут более жестко разделены тематические направленности вещания каналов, исключено дублирование и уточнены основные целевые группы их аудиторий. Кроме того, уже сегодня значительно увеличено количество программ на белорусском языке за счет, прежде всего, культурологической и детской составляющей вещания, разработки новых концепций и повышения творческого качества предлагаемых новых и ряда существующих программ. На «Ладе» пересмотрели содержание программного портфеля, уточнили сценарные разработки, технологические карты и составы временных творческих групп по ряду перспективных проектов.

Телеканал «Беларусь-ТВ». Главной задачей является расширение белорусского информационного присутствия за рубежом. Это формирование позитивного имиджа и укрепление авторитета Беларуси на международной арене; информационно-культурное обеспечение этнических белорусов, проживающих за пределами страны, поддержание их культурной самобытности и национальной самоидентичности; укрепление позитивного имиджа Белтелерадиокомпания на отечественном и зарубежном медиарынках; интегрирование телеканала «Беларусь-ТВ» в международное спутниковое информационное пространство посредством позиционирования и пакетирования.

Выработка механизмов реализации поставленных задач потребовала времени и материальных затрат. В результате достигнуто следующее:

- определены механизмы производства новостных, цикловых и тематических программ как собственно Белтелерадиокомпанией, так и сторонними организациями;
- внедрены системы автоматизации вещания и планирования эфира, создается отдельное структурное подразделение, обеспечивающее технологический процесс производства программ по безупречной технологии, автоматизированной выдачи их в эфир и цифрового архивирования;
- уточнены качественные параметры аудитории телеканала, его дальнейшее продвижение на медиарынке как в части расширения телесигнала и увеличения количества вещателей, так и увеличения аудитории телесмотрения.

В последнее время, несомненно, наблюдается положительная динамика развития телевизионных каналов Белтелерадиокомпания, которая выражается в увеличении объемов информационных и цикловых программ собственного производства, расширении жанрового тематического диапазона вещания. Стабилизация объема кинопоказа на уровне 22–35 % лицензионного кинопродукта высокого качества, содействие гармоничному развитию других сегментов вещания, в первую очередь информационных, позволили в 2010 г. получить существенное увеличение общего телесмотрения каналов Белтелерадиокомпания (см. Отчет 2008, 7).

Динамика развития компании за последние годы была бы значительно скромнее без достаточного финансирования творческих проектов и технического переоснащения телепроизводства. Белтелерадиокомпания – бюджетная организация, деятельность которой в основном финансируется за счет средств республиканского бюджета. В 2010 г., например, общий объем ассигнований составил 111,6 млрд руб. (см. Материалы 2008, 91). В структуре расходов компании основными статьями являются «Прочие текущие расходы» (более 29 % от общей суммы расходов) и «Оплата услуг связи» (26 %). За счет средств, выделяемых по первой статье расходов, осуществляется приобретение прав на трансляцию аудиовизуальных произведений, оплата услуг сторонних организаций, связанных с обеспечением деятельности компании (Там же, 71).

В течение последних лет прослеживается устойчивая закономерность в снижении доли бюджетных ассигнований в общем объеме затрат по обеспечению производственной деятельности. За 2010 г., например, бюджетные ассигнования составили 76,7 % в общем объеме затрат, что почти на 15 % меньше, чем в предыдущем году (Там же, 69).

Формирование пакета государственного заказа на создание качественного информационного продукта должно охватывать не только центральные телеканалы компании, но и распространяться на региональное телевидение. Проведенный в 2011 г. седьмой национальный телевизионный конкурс «Телевершина» показал, что в творческом отношении региональное телевидение существенно отстает от современных требований к профессиональному мастерству. Такое положение является следствием многолетнего отделения регионального телевидения от возможности выхода на общегосударственный экран. Региональные компании в силу переходного характера экономики страны больше коммерческие, чем информационно-культурные организации.

Жители регионов чрезвычайно заинтересованы в развитии регионального телевидения. Оно гораздо ближе к местным социальным проблемам, при их освещении способствует местным исполнительным и распорядительным органам власти активно привлекать граждан к решению важнейших вопросов по реализации государственных программ возрождения села, малых городов, пропаганде здорового образа жизни, воспитанию подрастающего поколения и т. д. Однако, чтобы такая тематика получила отражение на региональном экране, необходимы шаги по творческой и финансовой поддержке телевидения в регионах.

В текущем году государственный заказ, формирование которого осуществлялось местными органами власти на конкурсной основе, предоставил возможность региональным студиям полноценно включиться в информационно-культурный процесс.

Подъем качественного уровня регионального телевидения в перспективе обеспечит центральные каналы разнообразной и широкой информацией о жизни людей в стране. Именно недостаток такой информации в настоящее время является слабым звеном Белтелерадиокомпании. Сведения о регионах представлены в эфире недостаточно, телезрители почти не видят обычного человека, трудом которого производятся материальные и культурные ценности.

Как показывает мировой опыт, использование ресурсов местного телевидения – наиболее продуктивная форма охвата всех сегментов аудитории, особенно в том случае, когда ставится задача освещения общественно-политической, экономической и культурной жизни как центра, так и регионов.

Второй важнейшей составляющей работы Белтелерадиокомпании является **радиовещание**.

Характеристика сложившейся структуры белорусского радио включает содержательно-тематическую направленность, информационные, функциональные параметры. Среди многообразия вещателей следует выделить радиостанции универсального или общего характера, программы которых включают широкий спектр информационных, аналитических, общественно-политических, музыкальных, просветительских, развлекательных и других передач, предназначенных для всех категорий слушателей, включая молодежь и детей.

Объем эфирного вещания пяти каналов Белорусского радио, как уже отмечалось, составляет 114 ч в сутки. По сравнению с 2010 г. рост объемов вещания составил 9 ч за счет увеличения трансляции программ радиостанции «Беларусь» в диапазонах ФМ, КВ и СВ. По состоянию на 1 июня 2011 г. в стране насчитывалось 3 млн 305109 радиоточек (таблица).

Количество программ вещательного сезона 2010–2011 гг.

Название канала	Новые программы	Обновленные программы	Программы прошлого сезона	Всего программ
Первый национальный канал	20	32	68	120
Радиостанция «Беларусь»	29	5	120	154
Канал «Культура»	19	6	61	86
Радио «Сталіца»	5	3	33	41
Радиостанция «Радиус-ФМ»	11	24	–	35
Итого	84	70	282	436

Первый национальный канал белорусского радио имеет высокий рейтинг и потенциал доверия аудитории. Это многопрофильная радиостанция, на волнах которой звучат передачи различной тематики, жанров социально-демографической направленности и которая осуществляет полноценное информационное, информационно-аналитическое вещание, транслирует общественно-политические программы. В основе вещательной политики канала – массовость, доступность, большой объем информации, оперативность, актуальность. Он имеет имидж авторитетного и высокопрофессионального СМИ.

Основными задачами Первого национального канала Белорусского радио являются прежде всего освещение государственной внутренней и внешней политики Беларуси, производство оригинального информационного продукта, освоение информационного пространства зарубежных стран (рис. 1).

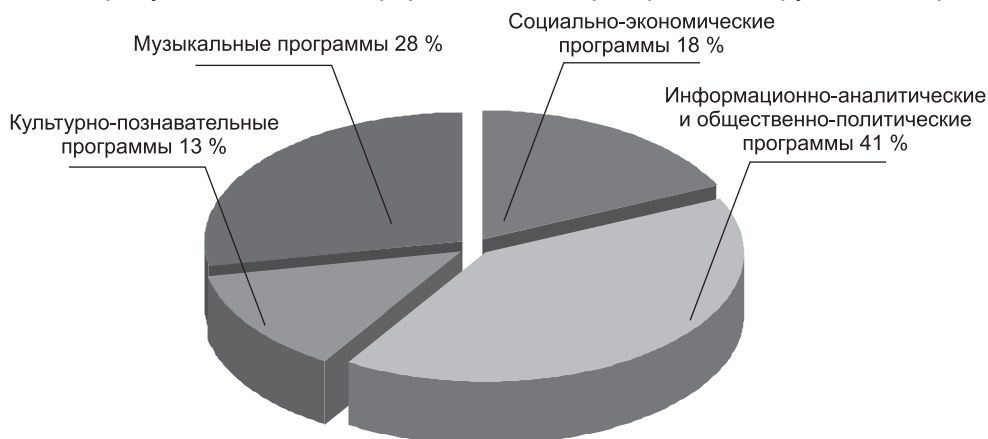

Рис. 1. Жанровая структура Первого национального канала Белорусского радио

Для реализации концепции канала радиожурналисты работают по следующим направлениям:

- в рамках белорусско-российского сотрудничества разрабатываются и реализуются совместные социально значимые проекты, разносторонний обмен радиопрограммами различных жанров, архивными материалами;
- реализуются совместные проекты со странами-участниками СНГ: тематические радиоллисты, радиопереклички, проводится информационный обмен;
- формирование сетки вещания происходит на принципах контрпрограммирования по отношению к отечественным и зарубежным станциям, вещающим в аналоговом формате, с учетом государственных задач, сезонных медиапоказателей и тенденций на радиовещательном рынке;
- проведение промо-мероприятий с использованием собственного вещательного ресурса и различных форм рекламной деятельности;
- широкое использование сети Интернет.

В 2010 г. Институтом социологии НАН Беларуси и ООО «Зеркало-инфо» проведен ряд социологических исследований аудитории Белорусского радио. Результаты подтвердили, что самыми популярными радиостанциями в стране по значению показателя предпочтения являются Первый национальный канал и радиостанция «Радиус-ФМ» (см. Изучение 2010, 10) (рис. 2).

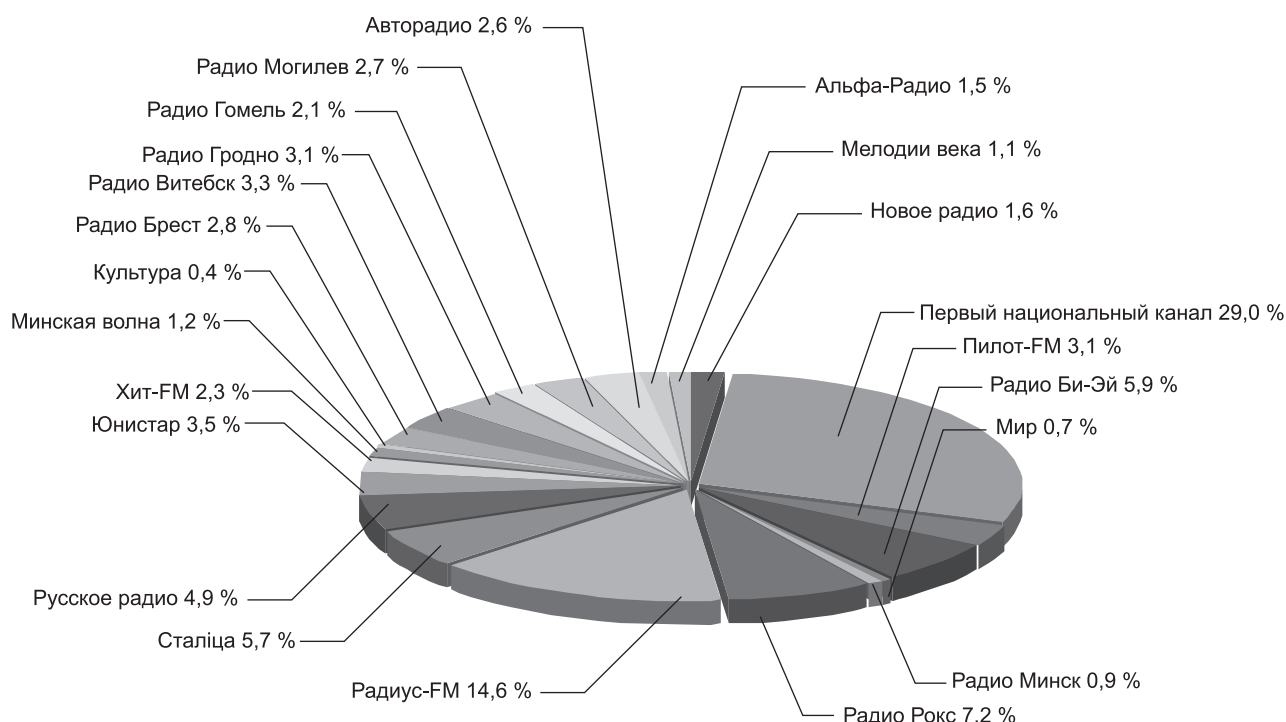

Рис. 2. Основные радиостанции Республики Беларусь

В 2011 г. с учетом результатов исследований на Первом национальном канале радио была изменена верстка блока вещания с 8.00 до 12.00 за счет размещения общественно-политических и социально-экономических программ в сочетании с тематическими музыкальными проектами, внесены изменения в сетки выходных дней.

Радиостанция «Беларусь». В 2011 г. объем эфирного вещания увеличился на 9 ч в сутки в ФМ-, СВ- и КВ-диапазонах. В настоящее время радиостанция вещает в эфире 16 ч в сутки и обеспечивает 10 ч англоязычного интернет-вещания в режиме реального времени (всего 26 ч).

Канал «Культура». Вещательная политика канала направлена на пропаганду культурного наследия белорусского народа. Эфир радиостанции полностью посвящен национальной и национальной культурной тематике (рис. 3).

Такие радиостанции есть во всех развитых странах, что ставит отечественное радиовещание на один уровень с лучшими международными аналогами.

Радио «Сталіца». Распространяется в УКВ-диапазоне, а также на Первом национальном канале на территории Минска и Минской области по проводной сети. Свою вещательную политику радиостанция определяет как формирование позитивного восприятия гражданами процесса социально-экономического развития страны. С 2010 г. здесь выходят новые общественно-политические программы «Точка отсчета» и «Социальный вектор». Темы адресной социальной поддержки населения, упорядочения предпринимательства, состояния строительного комплекса, решения жилищных вопросов и другие обсуждаются в эфире с участием специалистов и жителей республики.

Рис. 3. Сетка вещания Белорусского радио

«Радиус-ФМ». Распространяется в ФМ-диапазоне на территории Беларуси. В 2011 г. полностью обновлена сетка вещания, появились новые проекты – «Деловой понедельник» (информационная программа, освещающая законодательство республики), программа социальной направленности «Большие города», программы по экономике «Делу время», «Первый рубль». В программе «Милицейская волна» совместно с пресс-службой МВД освещаются основные направления деятельности правоохранительных органов.

Таким образом, Белорусское радио как составная часть Белтелерадиокомпании является важнейшим инструментом проведения государственной политики в стране и самым доступным средством массовой информации. Во-первых, эфирный спектр, который может быть использован под вещание радиостанций, достаточно широк. Это длинные, средние и ультракороткие волны. Они рассчитаны на различные аудитории и регионы. Во-вторых, стоимость радиооборудования по сравнению с телевизионным или газетным относительно невелика. В-третьих, требуются небольшие штаты творческих и технических работников. Вместе с тем в финансовом плане при относительно небольших затратах радио, как правило, достаточно эффективно и окупаемо. Для него открыты самые разнообразные информационные ниши – от общенациональных до городских и поселковых.

В структуре электронных СМИ Беларуси Белтелерадиокомпания занимает особое место. Из ее студий вышли практически все ведущие телерадиожурналисты страны, на базе компании формировались ОНТ и СТБ. Потому закономерно, что здесь проходят апробацию самые новейшие коммуникационные технологии, формируются основные принципы вещательной политики государства. Отсюда то, что профессиональное мастерство журналистов, работающих в кадре и перед микрофоном, постоянно растет. Сегодня программы Белорусского телевидения и радио на равных конкурируют с ведущими вещателями ближнего и дальнего зарубежья, а главная задача, стоящая перед компанией, – всестороннее информирование граждан о преобразованиях в стране – выполняется успешно.

ЛИТЕРАТУРА

Изучение аудитории Первого национального канала Белорусского радио. Мн., 2010.

Концепция развития телерадиовещания в Республике Беларусь. Мн., 2006.

Материалы коллегии Министерства информации Республики Беларусь по итогам работы в 2010 году. Мн., 2008.

Отчет Национальной государственной телерадиокомпании Республики Беларусь за 2010 год. Мн., 2008.

Поступила в редакцию 19.05.11.

Сергей Валентинович Дубовик – кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой теории и методологии журналистики. Автор более 80 научных и научно-методических работ, в том числе 2 монографий и 2 учебников по вопросам трансформации национальных средств массовой информации независимой Беларуси, деятельности печатных и электронных изданий СНГ и Союзного государства Беларуси и России.

В.М. САМУСЕВИЧ

КАНЦЭПТУАЛІЗАЦЫЯ РЭЧАІСНАСЦІ Ё БЕЛАРУСКІМ ДРУКУ (на матэрыяле газеты «СБ. Беларусь сегодня»)

Исследуется газетный текст как вид национально ориентированного дискурса, который в процессе концептуализации действительности ценностно ориентирует своего читателя, не только создавая национальную модель мира, но и формируя отношение к ней.

The article analyses a newspaper text as a kind of nationally oriented discourse which provides guidelines to the readers in the matters of values of the contemporary world. It creates the national model of the world and forms the attitude to it.

У эпоху глабалізацыі, інфарматызацыі і інтэнсіфікацыі дэмакратычных працэсаў публіцыстычнае слова набывае асаблівае значэнне. Новы час патрабуе новага мыслення, новага асэнсавання рэчаіснасці. У гэтых адносінах важная роля адводзіцца журналістыцы.

Канцэпт як вынік канцэптуалізацыі. Нацыянальная культура народа як матэрыяльная і духоўная каштоўнасць вербалізуецца ў публіцыстычным маўленні, якое змяшчае ключавыя канцэпты культуры, трансліруючы іх у знакавым увасабленні. Канцэпт як універсальны код, як «згустак культуры ў свядомасці чалавека; тое, у форме чаго культура ўваходзіць у ментальны свет чалавека, і тое, праз што чалавек сам у яе ўваходзіць» (Степанов 1997, 40), прэзентуецца ў газетным тэксе. Такім чынам, праз журналісцкі тэкст адбываецца працэс канцэптуалізацыі рэчаіснасці, які заключаецца ў асэнсаванні інфармацыі, структураванні ведаў аб свеце, інтэрпрэтацыі з'яў рэчаіснасці пры дапамозе канцэптаў.

Менавіта масава-інфармацыйны кантэкст стварае ўмовы для адекватнага разумення культурнага канцэпту: слова становіцца канцэптам толькі ў працэсе камунікацыі, паколькі яна прыводзіць у дынаміку канцэнтрат пэўных уяўленняў, асацыяцый, пачуццяў, што суправаджаюць канцэпт. У працэсе культурна-гістарычнай практыкі выпрацоўваюцца перцэптыўна абумоўленыя канцэптуальныя карціны, якія адлюстроўваюцца ў медыйным дыскурсе і ў далейшым аказваюць адваротны ўплыў на перцэпцыі і канцэпты, а тым самым і на маўленча-мысліцельную дзейнасць усяго грамадства.

Журналісцкі тэкст сярод іншых нацыянальна арыентаваных тэкстаў павінен каштоўна арыентаваць свайго чытача, ствараючы не толькі пэўную мадэль свету, але і фарміруючы адносіны да яе. Як адзначае прафесар В.І. Іўчанкаў, «медыйнае поле разрастаецца, усё больш і больш пранікаючы ў чалавечую дзейнасць, становіцца вызначальным арыенцірам у забеспячэнні жыццядзейнасці» (Іўчанкаў 2009, 21). Сацыяльна-гістарычны, культурны, палітычны, эканамічны, маральна-этычны бакі рэчаіснасці цесна звязаны з эвалюцыйнымі працэсамі, і гэта знаходзіць нацыянальна-спецыфічнае канцэптавае адлюстраванне ў сродках масавай інфармацыі.

Канцэптуальная журналістыка. Ва ўмовах сучаснай сацыякультурнай і палітычнай сітуацыі ўзнікае інтэлектуальная патрэба ў канцэптуальнай публіцыстыцы, вызначэнні новых жыццёвых прыярытэтаў, пераасэнсаванні многіх з'яў рэчаіснасці, пераглядзе праз прызму канцэптаў медыятэксту стаўлення да нацыянальных і агульначалавечых каштоўнасцей.

Тэарэтыкі і практыкі журналістыкі падзяляюць яе на *апісальную* (факт, апэратыўнасць, уплыў на свядомасць) і *светапоглядную* (прынцып, мадэляванне свядомасці, фарміраванне асобы, стварэнне карціны свету). Так, польскі журналіст і пісьменнік Рышард Капусьцінскі сцвярджае, што ў журналістыцы ёсць два ўзроўні – рамесны і творчы. Другі – гэта высокая, канцэптуальная журналістыка. Яе крытэрыем з'яўляецца тэкст, які робіць чалавека лепшым, прымушае задумацца. Журналіст лічыць, што сапраўдным няшчасцем для медыя будзе «мысленчая лянота іх спажыўца» (День, 2003, 19 сент.). Аднак адна ўзрастаюць патрабаванні да самога журналіста як стваральніка медыятэксту. Як дакладна заўважыў Анатоль Аграноўскі, «добра піша не той, хто добра піша, а той, хто добра думае». Вядомы львоўскі журналістыказнаўца прафесар В. Здравега таксама пісаў пра своеасаблівы тып журналістыкі – «мыслящую публицистику».

Канцэптуальную журналістыку навукоўцы вызначаюць як нацыянальна значную з'яву, бо, на думку прафесара С. Прохаравай, «яна прымушае задумацца пра шматлікія найсур'ёзнейшыя рэчы» (Прохорова 2009, 275).

Да пытанняў асэнсавання значэння журналістыкі для грамадства звярталіся даследчыкі розных галін навукі. Так, на думку філосафа Сяргея Крымскага, светапоглядная, канцэптуальная журналістыка з'яўляецца тады, «калі мы выходзім за межы штодзённага... і звяртаемся да вечных каштоўнасцей – духа, культуры ці нацыянальнага развіцця» (День, 2008, 25 марта).

Шматлікія міждысцыплінарныя даследаванні медыйнага дыскурсу вынікаваны тым фактам, што журналістыка ў сучасным грамадстве выконвае асаблівую, сацыяльную функцыю. Яна з'яўляецца пасрэднікам, «медыятарам» паміж уладай і грамадствам. Як справядліва адзначае Н. Клушына, з аднаго боку, журналістыка «адлюстроўвае грамадскую думку, тым самым уплываючы на выпрацоўку ўпраўленчых рашэнняў органамі ўлады. Але з другога боку, менавіта журналістыка і арганізуе грамадскую думку, уключаючы канцэптуальную інфармацыю ў масавую свядомасць, праводзячы праз свае каналы дзяржаўныя канцэпцыі, нацыянальныя ідэі» (Клушына 2009, 38). Напрыклад, надрукаванае ў «СБ. Беларусь сегодня» (22 крас. 2011 г.) Пасланне Прэзідэнта А.Р. Лукашэнкі беларускаму народу і Нацыянальнаму сходу: «Прадпрымальнасць, ініцыятыва і адказнасць кожнага – прыстойнае будучае краіны». Шрыфтавое выдзяленне на кожным развароце назвы «МЫ – АДЗІНЫ НАРОД» канцэптуальна матываванае нацыянальна важным зместавым нападзеннем.

Вытокі беларускай канцэптуальнай журналістыкі – у публіцыстыцы пачатку ХХ ст. У гэты час з'яўляецца першая канцэптуальная газета Беларусі «Наша Ніва», якая з мэтай фарміравання нацыянальнай самасвядомасці ў носьбітаў беларускай культуры перайшла ад канстатацыі факта да яго інтэрпрэтацыі. Менавіта гэта выданне актуалізавала канцэпты «беларусы», «беларускі народ», «беларуская мова», «Беларусь».

У гэтым сэнсе сучасныя газеты Беларусі сталі вартымі пераемнікамі традыцый газеты «Наша Ніва», нягледзячы на доўгі савецкі перыяд, калі ўсе СМІ былі вымушаны імператывна навязваць вызначаныя камуністычнай уладай канцэпты і стэрэатыпы.

Канцэптуалізацыя рэчаіснасці ў сучасным друку. Аб'ектам даследавання сталі матэрыялы газеты «СБ. Беларусь сегодня» як масавага канцэптуальнага выдання Рэспублікі Беларусь.

Шматлікія загаловкі матэрыялаў і назвы рубрык (напрыклад, рубрыка «Мнения») адразу вызначаюць сур'ёзны канцэптуальны змест матэрыялаў газеты «СБ. Беларусь сегодня», што арыентавана на аўдыторыю, якая думае і асэнсоўвае ўсе факты і падзеі. Дэкадзіруючы канцэптуальны змест газетных публікацый, чытач стварае сучасную карціну свету.

Гэта актуалізавала пашырэнне і ў іншых перыядычных выданнях журналісцкіх матэрыялаў, разлічаных на высокаадукаванага чытача, створаных прафесіяналамі, якія клапацяцца не толькі пра змест, але і пра маўленчую форму, у якой гэты змест выражаны.

Да канцэптуальных (па назве і па змесце) можна аднесці практычна ўсе рубрыкі «СБ»: «Экономика», «Контекст», «Эпоха», «Общество», «Глас народа», «Память», «Социум», «Право», «Сей день», «Отражение», «Подробности», «Мир», «Культура», «Регион», «Спорт», «Геополитика», «Всё обо всем», «Персона», «Лица», «Здоровье», «Ракурс», «Тема», «Факт и комментарий», «Криминал», «Музыка», «Технологии», «Время». Назвы рубрык прадстаўляюць частотныя канцэпты, якія панарамна, усебакова прэзентуюць нашу рэчаіснасць.

Трэба звярнуць увагу на тое, што спецыфіка канцэптуальнага друкаванага СМІ-тэксту вызначаецца яшчэ і тым, што маўленне павінна фарміравацца аўтарам з разлікам на аўдыторыю і спецыфічныя ўмовы чытання. Характар і інтэлектуальны ўзровень аўдыторыі газеты «СБ» патрабуе, каб тэкст быў зручны для хуткага ўспрымання (напрыклад, рубрыка «Одним словом»). У той жа час тэкст не павінен быць спрошчаным, таму што дзяржаўныя СМІ Беларусі ў цэлым арыентаваны на сацыяльна значную, актуальную інфармацыю, якая не можа быць пададзена ў прымітыўнай форме.

Так, аналіз рубрыкі «Одним словом» газеты «СБ. Беларусь сегодня» дае падставы сцвярджаць, што вызначэнню матэрыялаў гэтай рубрыкі як канцэптуальных спрыяе некалькі фактараў:

1) структурнае замацаванне і шрыфтавое выдзяленне аднаго слова-канцэпту ў пачатку кароткай інфармацыі;

2) канатацыйнае напаўненне канцэпту;

3) кампазіцыйнае размяшчэнне рубрыкі на першай паласе ў газеце.

Так, прыведзеныя характарыстыкі-фактары наглядна рэалізуюцца ў рэпрэзентатывах:

ОДНИМ СЛОВОМ. 13.05.2011 г.

СОТРУДНИЧЕСТВО. *Вчера в Литве в Друскининкае открылся VII Международный белорусско-литовский экономический форум. Он посвящен вопросам инвестиционного сотрудничества, транзита, энергетики.*

ФЕСТИВАЛЬ. *Сегодня начинается продажа билетов на концерты юбилейного XX Международного фестиваля искусств «Славянский базар в Витебске».*

«КИРПИЧ». *В Минске в течение ближайших трех лет планируется ограничить въезд автотранспорта в центр города. Проект может реализоваться после строительства двух паркингов авто. Это позволит сделать улицы Комсомольскую и Карла Маркса пешеходными.*

МАРШРУТ. *Национальная авиакомпания «Белавиа» с 1 июня трижды в неделю – по понедельникам, средам, воскресеньям – начнет выполнять регулярные полеты из Минска в Хельсинки.*

СТОЛКНОВЕНИЕ. *Причиной столкновения двух троллейбусов на минской улице Орловской стал отказ тормозной системы. При ДТП пострадала одна из пассажирок, которую с травмой головы доставили в больницу.*

УТЕЧКА. *В районе японской аварийной атомной станции «Фукусима – 1» произошла утечка радиации в море. Концентрация радиоактивных веществ в воде превысила норму в десятки тысяч раз.*

ЛАВА. *Итальянские власти закрыли вчера аэропорт города Катания на острове Сицилия из-за проснувшегося вулкана Этна. Он начал извергать большое количество лавы и пепла, облако которого дошло до Катании.*

СТИХИЯ. *В результате двух землетрясений, произошедших накануне в Испании, погибли 10 человек, несколько десятков получили травмы. Магнитуда первого землетрясения составила 4,4, второго – 5,3 балла.*

ПОТОП. *Жители городов и деревень в нижнем течении Миссисипи готовятся к сильному наводнению: основная масса воды, вышедшей из берегов реки, движется на юг. От наводнения пострадала игровая индустрия, являющаяся существенной частью экономики штата Миссисипи. Все 19 казино, располагающиеся вдоль побережья, на этой неделе закрыты.*

ПРОТЕСТ. *В Афинах прошла массовая демонстрация с участием не менее 20 тысяч человек, выступавших против сокращения бюджетных трат. Митингующие бросали в полицейских камни и бутылками с зажигательной смесью. Как минимум, один демонстрант получил тяжелые ранения.*

У дзевяці нумарах за май 2011 г. прадстаўлена і вынесена ў моцную пазіцыю 68 канцэптаў, у сярэднім на нумар прыпадае 7–8 канцэптуальных адзінак.

Даследаванне марфалагічнай стратыфікацыі 200 ключавых лексем рубрыкі пацвердзіла дамінаванне назойнікаў – 86 % (*лихач, вулкан, стихия, эпоха, фортуна, ветер, мера, ажиотаж, расплата, ремонт...*), менш прыслоўяў – 6,2 % (*скользко, неприятно, дружно, вместе...*) і дзеясловаў – 4,7 % (*умыкнули, промахнулся, лови!, помогите, попались...*), астатніх часцін мовы сустракаецца зусім нязначная колькасць. Абсалютна дамінуючую ролю назойнікаў у інфармацыйных жанрах можна патлумачыць, на думку прафесара В.І. Іўчанкава, тым, што, па-першае, «назойнік бліжэй стаіць да працэсу асэнсавання рэчаіснасці», па-другое, «асноўная функцыя публіцыстычнага тэксту грунтуецца на фактычнай інфармацыі (апрадмечанай), з чаго вынікае і перакананне» (Іўчанкаў 2003, 172–173).

У канцэптуальных адзінках газеты ступень праяўлення мадальнасці дастаткова вялікая, што прадвызначыла іх выдавочную экспрэсіўнасць і эмацыянальнасць. Большасць канцэптаў маюць выразна акрэсленыя канатацыі (*отлично, красота, риск, сюрприз, молодец, прогресс, дружно, комфорт, чудо*), прычым каля 30 % нясуць дакладную негатыўную афарбоўку (*беспокойно, траты, пекло, трагедия, неприятно, помогите, теракт, крушение, террор, резня, взлом, взятка, скандал, кризис, авария, дебош, беда...*) і анансуюць адпаведны пярэратыўны змест наступнай інфармацыі.

Мова перыядычных выданняў адлюстроўвае і фіксуе змены, што адбываюцца ў маўленча-мысліцельнай практыцы грамадства. Гэтыя змены з'яўляюцца наступствамі палітычных, эканамічных і сацыяльных трансфармацый, якія адбываюцца ў дзяржаве. У той жа час СМІ ўплываюць на свядомасць людзей, фарміруючы грамадскую думку, культывуюць моўны густ. Як адзначаюць даследчыкі, «уплыў журналісцкіх камунікацый, па сутнасці, настолькі вялікі, што развіццё стратэгий і мэт функцыянавання СМІ, паводзіны і камунікатыўныя ўстаноўкі выданняў, тэлерадыёканалаў і асобных журналістаў ужо сёння ўздзейнічаюць на вектар развіцця ўсяго грамадства» (Іўчанкаў 2009, 23). Таму важна, каб канцэптуальны змест арыентаваў на пазітыўныя з'явы ў соцыуме, ствараў нацыянальную карціну свету, не актуалізуючы негатыўны кантэкст.

Узгадаем, як у мінулым годзе сусветны масава-інфармацыйны дыскурс стварыў самы частотны канцэпт за апошнія дзесяцігоддзі – *крызіс*. Беларускі перыядычны друк, усведамляючы свой уплыў на масавую свядомасць, паспрабаваў разабрацца ў праблеме: *СМІ не павінны прапагандаваць масавы страх перад крызісам... Сітуацыя з крызісам найбольш наглядна паказвае праблемы, якія існуюць у журналістыцы. Мы сутыкаемся з больш значымі праблемамі, чым фінансавы крызіс, – крызісам свядомасці. Людзі настолькі зашораны крызісам, што ўсе – ад пенсіянера да студэнта – ходзяць і гавораць, што ў іх крызіс...; і далей: ...супрацоўнікі СМІ павінны разумець, што «гучныя загалоўкі, зробленыя выключна для павелічэння тыражу, чытаюць такія ж маці і жонкі». Не трэба пра нешта маўчаць, трэба думаць аб выніках сказанага, паказанага, надрукаванага. Журналісты чамусьці часам забываюць, што яны як судзі...* Журналісты разумеюць, што адказнасць СМІ ва ўмовах няпростай сітуацыі шматразова ўзрастае, бо *сказанае няправільна слова вядзе да нервовасці і яшчэ больш цяжкіх наступстваў...* (Звязда, 2009, 14 лют.). Задача СМІ, нават у самых складаных умовах, – не правакаваць грамадства, а настроіць людзей на пазітыўны лад.

Аналізуючы спецыфіку канцэптуалізацыі беларускай рэчаіснасці ў сучасным друку, мы можам адзначыць важны фактар: мадэль свету ў беларусаў антрапацэнтрычная, бо яна цалкам залежыць ад асобы, ад яе светаўспрымання, яе ментальнасці. Гэтая акалічнасць не магла не паўплываць на пашырэнне аўтарскіх рубрык і калонак рэдактара: «Пісьма из Лондона Натальи Лещенко», «Личное с Владимиром Степаном», «Роман с продолжением», «Кочка зрения Сергея Канашица», «Дело вкуса от Элеоноры Езерской», «Колонка Татьяны Сулимовой», «Письма Инессы Плескачевской» і інш. Даследчыкі журналісцкай творчасці папярэджваюць, што разуменне тэксту адбудзецца толькі «пры налажэнні ці хаця б частковым супадзенні моўнай карціны свету рэцыпіента на моўную карціну свету, прадстаўленую аўтарам у тэксце» (Клушина 2008, 30).

Журналісцкі тэкст залежыць ад моўнай асобы аўтара, яго прафесійных здольнасцей і выяўляе думку не рэдакцыі, а канкрэтнай асобы. Сучасны журналіст, на думку даследчыкаў, паўстае асобай, якая самастойна асэнсоўвае і ацэньвае рэальную сітуацыю, моўнай разняволенасцю дэманструе сваю светапоглядную пазіцыю і індывідуальнасць (гл. Іўчанкаў 2009, 18). Гэта вынікала інтэнсіфікацыю эмацыянальнага выкладу інфармацыі, перадачу ў матэрыяле ўласных пачуццяў і перажыванняў, дамінаванне суб'ектыўнага. Да прыкладу, рубрыка «Мнения» з падрубрыкамі «В мире», «В стране», «Во мне». На думку даследчыцы Н.І. Клушынай, для аўтара-публіцыста задача адэкватнага прачытання і разумення створанага ім публіцыстычнага тэксту цесна звязана з задачай уздзеяння на адрасата: «Чытач павінен не толькі зразумець прапанаваную яму інфармацыю, але і ўключыць яе як складнік у асабістую карціну свету, г. зн. пад уплывам публіцыстычнага тэксту індывідуальная карціна свету рэцыпіента павінна трансфармавацца ў зададзеным аўтарам-публіцыстам кірунку» (Клушина 2008, 33).

Імкненне да канцэптуалізацыі рэчаіснасці выдавочна дэманструецца ў рубрыцы «Пяць падзей тыдня», у якой аўтарытэтнымі людзьмі Беларусі канцэптава вызначаюцца найбольш важныя моманты ў жыцці грамадскім і асабістым. Газета акцэнтuae ўвагу, што інфармацыя ў рубрыцы пераважна суб'ектыўная, бо прадстаўлены матэрыял – гэта погляд на свет «вачыма» герояў рубрыкі. Да прыкла-

ду, 7 мая 2011 г. дырэктар Беларускага дзяржаўнага музея гісторыі Вялікай Айчыннай вайны С. Азаронак вызначыў пяць канцэптаў: 1 – *будаўніцтва*, 2 – *выстава*, 3 – *свята СМІ*, 4 – *Раданіца*, 5 – *кара*; 14 мая 2011 г. Заслужаны артыст Рэспублікі Беларусь Уладзімір Правалінскі адзначыў наступныя падзеі: 1 – 9 мая, 2 – *настрой*, 3 – «*Еўрабачанне*», 4 – *курс*, 5 – *асабістае*. Відавочна, што нумар выяўляе індэкс у іерархіі значнасці той ці іншай падзеі (канцэпту).

Сёння ў друку назіраецца тэндэнцыя да бінарнасці меркавання, якая дае магчымасць чытачу самому вызначыцца, што ён прымае і ў што верыць. Гэта дазваляе зрабіць малюнак рэчаіснасці адносна рухомым, са сваім спектрам адценняў і адносін. Так, канцэптуальныя матэрыялы рубрыкі «Конференц-зал» (напрыклад, «Надо ли продавать наши заводы?» ад 12 мая 2011 г.; «Доктор наук – не пустой звук» ад 5 мая 2011 г.) не толькі вызначаюцца аналітычнасцю і інтэлектуальнай разняволенасцю, але і дазваляюць чытачу як бы падслухаць меркаванні і развагі спецыялістаў па актуальным пытанні, а пасля самастойна зрабіць высновы. Як адзначаюць даследчыкі, «кожны чытач вычытвае з тэксту некалькі розны змест. Аднак, успрымаючы тэкст па-рознаму, мы не будзем розныя светлы. Гэты свет мы можам бачыць у розных ракурсах, з рознай ступенню яснасці, можна бачыць фрагмент замест цэлага малюнка» (Леонтьев 1999, 32).

Такім чынам, наша рэчаіснасць адлюстроўваецца ў СМІ праз сістэму канцэптаў. Менавіта медыйная канцэптасфера сёння, у час фарміравання інфармацыйнага грамадства, мае найбольшы ўплыў на канцэптасферу носьбітаў культуры і здольна не толькі ўздзейнічаць на свядомасць чалавека, але і вызначаць маўленча-мысліцельныя паводзіны соцыуму, фарміруючы нацыянальную карціну свету.

ЛІТАРАТУРА

- Іўчанкаў В. І. Дыскурс беларускіх СМІ. Арганізацыя публіцыстычнага тэксту. Мн., 2003.
 Іўчанкаў В. І. Медыярыторыка. Мн., 2009.
 Клушина Н. И. Стилистика публицистического текста. М., 2008.
 Леонтьев А. А. Психология общения. М., 1999.
 Прохарава С. М. Выбранные работы. Мн., 2009.
 Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры: Опыт исследования. М., 1997.

Паступіў у рэдакцыю 03.06.11.

Вольга Міхайлаўна Самусевіч – кандыдат філалагічных навук, дацэнт, намеснік дырэктара Інстытута журналістыкі БДУ. Сфера навуковых інтарэсаў – мова і стыль медыятэксту. Апублікавана 61 праца, у тым ліку 3 вучэбныя праграмы (1 у суаўт.), 2 вучэбна-метадычныя комплексы і 54 навуковыя працы. Узнагароджана Граматай БДУ, Ганаровай граматай БДУ, Ганаровай граматай Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь, Ганаровай граматай Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь.

А.К. СВОРАБ

ВЫЗНАЧАЛЬНЫЯ ТЭНДЭНЦЫІ ДЫЗАЙНУ БЕЛАРУСКІХ ДРУКАВАННЫХ СМІ

Анализируются основные тенденции дизайна белорусской периодики на современном этапе. Рассматриваются особенно-сти оформления газет разных типов и направлений, в том числе и региональных.

The main tendencies of design of modern Belarusian periodic are analyzed. The peculiarities of design of newspapers of different types including regional are examined.

Неаслабная канкурэнцыя на інфармацыйным рынку, якая склалася ў апошнія гады, прымусіла адказных сакратароў і дызайнераў перыядычных выданняў шукаць новыя цікавыя формы падачы не толькі асобных матэрыялаў, але і нумароў у цэлым. За многія гады імі назапашаны вялікі вопыт мастацка-тэхнічнага канструавання газет і часопісаў розных напрамкаў і ўзроўняў. Канцэптуальнае рашэнне графічнага вобліку і сёння – адна з важнейшых задач у фарміраванні прафесійнага і эстэтычнага ўзроўню кожнага друкаванага выдання.

Галоўным матэрыялам і важнейшым фактарам візуальнай культуры любой газеты ці часопіса з’яўляецца шрыфт. Пры вывучэнні сучаснай шрыфтаграфіі важна выдзеліць наступныя аспекты: па-першае, выбар манагарнітурнага або палігарнітурнага прынцыпу ўвасаблення тэксту; па-другое, выбар найбольш зручнай гарнітуры для яго ўспрымання; па-трэцяе, адпаведнасць гарнітуры зместу публікацыі.

На працягу доўгага часу асаблівасцю афармлення беларускіх газет была палігарнітурнасць. Такі прынцып матэрыялізацыі тэксту на паласе склаўся ў канцы 1930-х і ўсталяваўся ў другой палове 1940-х гг. Аднак з пачатку 1990-х гг. многія афарміцелі выбралі прынцып абмежаванай колькасці шрыфтоў, нягледзячы на тое, што камп’ютарная шрыфатэка інтэнсіўна папаўнялася. Галоўная прычына гэтага заключалася ў тым, што дызайнеры заўважалі: празмернае ўжыванне розных гарнітур прыводзіць да шрыфтовай дысгармоніі.

Аптымальным варыянтам, як пацвердзіла практыка, для газеты з’яўляецца набор не больш чым трыма рознымі гарнітурамі: адна асноўная і дзве дадатковыя. Гэта дазваляе захаваць шрыфтовую

цэласнасць на паласе і пры неабходнасці ствараць патрэбны кантраст пры афармленні. Аднак гэтыя рэкамендацыі не могуць быць універсальнымі. Усё залежыць ад фармату і колькасці палос, а таксама ад характару і зместу выдання. Розныя падыходы павінны быць пры афармленні маладзёжных і грамадска-палітычных, масавых і камерцыйных газет. «Зорька» і «Переходный возраст» не павінны набірацца такой жа гарнітурай, як «Белорусы и рынок» або «Нацыянальная эканамічная газета». У грамадска-палітычных выданнях праглядаецца монагарнітурнае афармленне («СБ. Беларусь сегодняя», «Звязда», «Народная газета», «Белорусская нива» і многія іншыя).

Якія ж гарнітуры выбіраюць сучасныя газеты? У раённым друку доўгі час выкарыстоўваліся новагазетная, літаратурная і часопісная гарнітуры, у рэспубліканскім, абласным – Таймс і літаратурная. У апошняе дзесяцігоддзе акцэнт схіліліся ў бок сан-серыфных (без засечак) шрыфтоў. Амаль не ўжываюцца папулярныя раней шрыфты Балтыка, часопісны, звычайны новы.

Цяпер афарміцелі ў асноўным арыентаваны на боргес і петыт. Гэта павышае інфармацыйную ёмістасць выдання. Узросшы адукацыйны ўзровень чытачоў дазваляе сёння выкарыстоўваць міньён і петыт. Аднак злоўжыванне шрыфтамі менш 8 пунктаў некаторымі газетамі («Звязда», «Белорусская нива») стварае пэўныя цяжкасці для засваення тэксту. Асабліва гэта недапушчальна ў дзіцячых газетах і выданнях, дзе большая частка чытацкай аўдыторыі – сталыя людзі.

Сучасныя камп'ютарныя праграмы адкрываюць вялікія магчымасці не толькі для маніпулявання памерамі, насычанасцю і адценнямі шрыфтоў, але і прабеламі паміж знакамі і радкамі. Сёння чытачу даводзіцца праглядаць мноства самых розных па змесце публікацый, хутка фіксаваць і асэнсоўваць вялікую колькасць знакаў і слоў. Таму афарміцелям, якія маюць справу з матэрыялізацыяй друкаваных тэкстаў, неабходна перш за ўсё думаць аб іх успрыняцці.

Калі ацэньваць элементы газеты па іх здольнасці прыцягваць і ўтрымліваць увагу чытача, то нароўні з ілюстрацыяй, безумоўна, апынецца загаловак. Менавіта з яго і пачынаецца знаёмства чытача з чарговым нумарам і асобнымі публікацыямі. Гэта абавязковы элемент афармлення. Сваёй графікай ён павінен быць звязаны з тэкстам, са зместам публікацый. У перыядычных выданнях загаловкі сталі буйнейшымі. Такая тэндэнцыя аб'ектыўная, паколькі адна з галоўных функцый загаловка – рэкламная. І тым не менш нельга забываць, што суразмернасць розных элементаў на паласе застаецца нязменным прынцыпам графічнага дызайну.

Адметнай асаблівасцю сучаснага падыходу да афармлення загатоўкавых комплексаў з'яўляецца абнаўленне шрыфтовай гарнітуры. Вялізная колькасць камп'ютарных шрыфтоў, практычна неабмежаваныя магчымасці іх мадыфікацыі ў сучасных выдавецкіх праграмах – усё гэта патрабуе большай увагі да іх падбору і кампановкі. Сёння часцей за ўсё выкарыстоўваюць акцыдэнтныя гарнітуры, якім уласціва разнастайнасць форм. У раённым друку ўсё яшчэ даволі шырока прымяняюцца дэкаратыўныя шрыфты, многія з якіх з'явіліся параўнальна нядаўна. Пры гэтым па-ранейшаму найважнейшым патрабаваннем да афармлення загатоўкавых комплексаў застаецца адпаведнасць іх стылю выдання. Форма павінна «працаваць» на змест, выклікаць у чытача падсвядомае адчуванне цэласнасці ўсёй кампазіцыі нумара.

У сучасным дызайне загатоўкаў можна выдзеліць асноўныя тэндэнцыі: тэхніцызм (максімальна спрошчанае афармленне); дэкаратыўнасць (захапленне знешняй прыгажосцю) і функцыяналізм (аб'ядноўвае вышэйназваныя рысы, функцыянальныя і эстэтычныя). Апошняя тэндэнцыя ў афармленні загатоўкавага комплексу найбольш прагрэсіўная. Яе прытрымліваецца большасць друкаваных СМІ краіны. Дэкаратыўна-мастацкае афармленне характэрна для маладзёжных, рэкламна-інфармацыйных і камерцыйна-масавых выданняў. У сегменце дзелавай прэсы назіраецца стрыманая падача загатоўкаў. І гэта не дзіўна, паколькі для такіх газет галоўнае – атрымаць інфармацыю, якасную і апэратыўную, а не назіраць за прыгожымі шрыфтавымі варыяцыямі.

Для загатоўкаў у першую чаргу найбольш важнай з'яўляецца сэнсавая дакладнасць, а ўжо пасля графічнае выдзяленне. У публікацыях зусім неабавязкова ставіць буквіцу, калі можна падзяліць тэкст унутранымі падзагатоўкамі. Ключавое слова ў сказе можна проста паставіць асобным радком – выключкай.

Прырода газетнага слова дваістая, абодва пачаткі, функцыянальнае і формаўтваральнае, павінны знаходзіцца ў неабходнай раўнавазе. Узмацненне аднаго аспекту аўтаматычна прыводзіць да паслаблення іншага. Задача афармлення – знайсці найбольш прымальную візуальна-асацыятыўную форму для канкрэтнага слова і данесці яго да чытачоў.

Газеты Заходняй Еўропы цяпер прытрымліваюцца ўраўнаважанай падачы загатоўкаў. Галоўнае – несці інфармацыю. Аднак шэраг газет па-ранейшаму выкарыстоўваюць яркія колеры і буйныя загатоўкі, акцэнтуюць ключавыя словы падкрэсліваннем.

Цяпер усё часцей гавораць аб візуалізацыі друкаваных СМІ, аб наступленні эпохі кліпавага ўспрыняцця, якое ўзнікла ў спажывальнікаў інфармацыі. Гэта азначае, што любую падзею можна перадаць з дапамогай сродкаў імклівай «мульцяшкі». Адна з прыкмет такой візуалізацыі – кліпавая падача загатоўка: графічныя эфекты нацэлены на прамую, візуальна абазначаную інтэрпрэтацыю зместу інфармацыі, хоць такую задачу – графічна выказаць сэнс змешчанага публікацыі – шрыфт нясе

першапачаткова, з моманту яго з'яўлення. Кліпавая падача загаловаў сёння больш характэрна для камерцыйна-масавых выданняў.

Узрастае на паласе роля рубрыкі. Калі яшчэ гадоў дзесяць назад рубрыкі суправаджалі не больш двух-трох матэрыялаў у нумары (як правіла, указвалі аддзел або жанр), то цяпер некаторыя рэдакцыі пад імі ставяць амаль кожную публікацыю. Журналісты заўважылі, што такі элемент з'яўляецца своеасаблівым «кручком» для чытача.

У апошнія дзесяцігоддзе ўсё часцей фіксуецца выпадкі цеснага спалучэння рубрыкі з заглаўкам, заглаўка з падзаглаўкам, больш дакладна падзяляюцца празмерна расцягнутыя заглаўкі на асноўныя і ўдакладняючыя. Звычайна ў першай частцы больш выразна праяўляецца намінацыйная функцыя, у другой – інфармацыйная. У любым спалучэнні элементы заглавачнага апарату павінны быць накіраваны на дэкадыраванне тэкставай часткі публікацыі.

На старонках беларускіх газет павялічваецца плошча рэкламных аб'яў, якія інтэнсіўна выходзяць на тытульную паласу. Таму наспела неабходнасць больш гібкага падыходу да іх публікацыі ў бок памяншэння або пашырэння. Статыстыка сведчыць аб істотным памяншэнні тэкставых матэрыялаў у большасці газет пры адначасовым узрастанні ілюстрацыйных.

Самастойная фатаграфія як творчы жанр паступова сыходзіць з газетнай паласы. Фотаэцюды, фотазамалёўкі, фотапейзажы застаюцца пакуль што толькі ў раённай прэсе ды ў некаторых рэспубліканскіх культурна-мастацкіх выданнях. Самастойная фотайлюстрацыя на паласе часта парушае лагічныя сувязі паміж тэкставымі матэрыяламі, займае неадпаведна многа месца і пры гэтым не нясе ніякай сэнсавай нагрукі. Належнае месца на старонках газет знаходзяць фотазаметка, фотарэпартаж, фотазамалёўка, фотапартрэт. Жанры злабадзённых, аператыўных, добра ўспрымаюцца чытачом. Марудна ў беларускім друку асвойваецца жанр фотакалажу. Сёння з'явіліся добрыя магчымасці спалучэння афармленчых элементаў з фатаграфіяй. Ілюстрацыя ў будучым, магчыма, стане асноўным формаўтваральным элементам паласы. Гэта прывядзе да далейшага памяншэння тэкставых матэрыялаў і замены іх нейкім новым камбінаваным жанрам. Больш актыўна заявіць аб сабе інфаграфіка, узрасце роля малюнка на паласе, хоць і знікнуць такія яго віды, як мастацкія накіды, эскізы, замалёўкі.

Сёння ўсё больш і больш персаніфікуецца інфармацыя, што звязана з павышэннем увагі да пэўнай асобы, індывіду. Зараз нярэдка сустракаюцца перадавы артыкул, каментарый з фотапартрэтаў аўтара і кароткімі звесткамі пра яго. У сувязі з гэтым павялічваецца колькасць партрэтных ілюстрацый на паласе.

З развіццём паліграфічнай базы і іншых тэхнічных сродкаў (фотаапаратура, сканеры і інш.) яшчэ з канца мінулага стагоддзя пачалося ўсеагульнае захапленне колерам. Можна канстатаваць, што поўнакаляровы друк дайшоў і да раённай прэсы. Дзякуючы Clipart'у афарміцелі атрымалі магчымасць ствараць уласныя ўнікальныя растравыя элементы для фонаў і падкладак. Яны камбінуюцца з тэкстам, заглаўкамі, ілюстрацыямі. Значэнне гэтага элемента ў будучым значна ўзрасце. А розныя ўпрыгожванні ў традыцыйным разуменні павінны знікнуць.

Істотныя змены адбываюцца і ў афармленні раённых газет. Па знешняму выглядзе многія з іх нават цяжка адрозніць ад абласных і рэспубліканскіх. Добрым дызайнам вызначаюцца «Полацкі веснік», «Добрушскі край», «Навіны Камянецчыны», «Раённыя будні» (Пружаны), «Жыццё Палесся» (Мазыр), «Наш час» (Валкавыск), «Светлагорскія навіны», «Маладзечанская газета», «Лунінецкія навіны», «Маяк» (Гомель), «Зара над Друццю» (Бялынічы), «Голас Веткаўшчыны» і інш. У рэгіянальных выданнях больш выразнымі сталі заглаўкі, часцей з'яўляюцца сюжэтныя фатаграфіі. Адрэгуляваныя размеры калонак, прабедаў, лінеек. І галоўнае – у рэдакцыях сталі больш уважліва адносіцца да тэматычнай кампановкі нумароў. Блізкія па тэме публікацыі не раскідваюцца па розных старонках, як гэта было раней, а аб'ядноўваюцца ў блокі і тэматычныя старонкі. Часцей з'яўляюцца рубрыкі да асобных матэрыялаў. Прыкметным становіцца пераход газет да монагарнітурнага афармлення як тэкстаў, так і заглаўкаў. Але найбольш прыкметныя змены адбыліся ў афармленні тытульнай старонкі, якая ўзяла на сябе не толькі інфармацыйна-пазнавальную, але і рэкламна-эстэтычную функцыю. Менавіта па першай паласе чытач мяркуе, наколькі выданне адпавядае яго запатрабаванням. Зрабіць яго змястоўным, нестандартным – лепшая ўмова прыцягнуць да сябе новых чытачоў. Яны заўсёды звернуць увагу на выразны цікавы заглавак, нестандартную ілюстрацыю, інтрыгуючыя анонсы.

Прыкметнай асаблівасцю афармлення раённай газеты стала размяшчэнне лагатыпаў газет на поўны фармат з павелічэннем яго памераў. Лагатыпы папаўняюцца новымі элементамі: гербамі, фотаздымкамі, малюнкамі, картамі. У такіх выданнях, як «Новае Палессе», «Лоеўскі край», «Веснік Глыбоччыны», «Родны край» (Лагойск), «Прысталічча» (Мінскі раён), «Прыпяцкая праўда» (Нароўля), назвы газет падаюцца на фоне ландшафтаў, вуліц, дамоў, плошчаў.

«Прыжыліся» каля лагатыпаў і анонсы – своеасаблівыя ўказальнікі для чытачоў. Аднак у большасці сваёй ні па афармленню, ні па зместу яны пакуль што не адпавядаюць ускладзенай на іх ролі. У многіх выпадках яны даслоўна паўтараюць заглавак, пазбаўлены адцення навізны, сенсацыйнасці, якіх варта публікацыі. Заўсёды пажадана праанансаваць дзве-тры найбольш істотныя тэмы інтрыгуючымі вынаскамі. Тут якраз і праяўляецца рэкламная функцыя анонсаў.

Анонсы пры рацыянальнай кампазіцыі на тытульнай паласе размяшчаюць, як правіла, у правым верхнім вугле, там, дзе яны найбольш заўважальныя. Часцей за ўсё – у два-тры радкі, на адну-дзве калонкі, выразным шрыфтам, з рознымі варыянтамі сетак, лінеек і рамак. Меркаванне, што анонсы лепш выглядаюць над «шапкай», у многім правільнае, але пры такой сістэме завярсткі парушаецца агульная кампазіцыя паласы, лагатып апускаецца ўніз, больш складана размяшчаць аб'ёмныя публікацыі і г. д.

Тэкст першай старонкі можа быць абмежаваны толькі ў шматпалосніку. У некаторых выпадках эфектная ілюстрацыя з каментарыем, анонсы, цытата, некалькі радкоў з інфармацыяй аб асноўных падзеях могуць дастаткова поўна замяніць адсутнасць асноўнага матэрыялу. Адна-дзве поўнааб'ёмныя ілюстрацыі могуць захаваць цэласнасць агульнай кампазіцыі і ў дастатковай ступені прывабіць чытача.

Прыкметай першых палос рэгіянальнага друку з'яўляюцца блокі хранікальных заматак, калонкі каментатара, невялікія анонсы для асобных матэрыялаў. Рэклама, у адрозненне ад масава-камерцыйных выданняў, на першых палосах рэгіянальнага друку з'ява даволі рэдкая, паколькі не адносіцца да самых чытабельных матэрыялаў. Ёсць немалая рызыка страціць увагу чытачоў.

Традыцыі і сучасныя тэндэнцыі афармлення газеты, патрабаванні аператыўнага выпуску нумара аб'ектыўна диктуюць просты, разумны і ў той жа час нефармальны спосаб размяшчэння матэрыялаў.

Напрыклад, многія мясцовыя газеты выбіраюць шасцікалонную вёрстку. Але такая вёрстка сама па сабе не дае пераваг, іх трэба знаходзіць. А некаторыя афарміцелі па-ранейшаму «разразаюць» старонкі, ужываюць спрошчаную гарызантальную кампазіцыю матэрыялаў, не пакідаюць месца для лінеек, рамак, прабелаў.

З развіццём наборнай, вярстальнай і друкарскай тэхнікі магчымасці дызайнераў прыкметна пашырыліся, але яе патэнцыял пакуль што ў поўнай меры не выяўлены, а прыёмы, апрабаваныя на «металічнай» вёрстцы, высокім спосабам друку, «спрачаюцца» з афсетнымі. Электыка – часовае хвароба росту. Але і ў тых газетах, што яе перажылі, ёсць свае пралікі: празмернае захапленне падложкамі, выкарыстанне інтэнсіўнага растравага фону, перанасычэнне дадатковым колерам.

Сёння мы з'яўляемся сведкамі інтэнсіўнага пошуку газетамі свайго стылю, непаўторнага знешняга вобліку. Несумненна, пошук новых прыёмаў афармлення неабходны. Можна нават разумна іх выкарыстоўваць, але пры гэтым і знаходзіць найбольш аптымальныя варыянты кампазіцыйна-графічнай мадэлі выдання. Бяда многіх мясцовых газет заключаецца ў тым, што, засвоіўшы прынцыпы мадэлявання газеты, яны абмяжоўваюцца беднай графічнай палітрай. Большай увагі патрабуе афармленне аб'ёмных публікацый, якім неабходна дынамічная ўнутраная кампазіцыя, дадатковыя ілюстрацыі, колер, розныя ўстаўкі і іншыя элементы.

Сучасны дызайн характарызуецца такой з'явай, як тыпаграфізацыя афармлення, калі намаганні афарміцеляў накіраваны на выпрабаванне перш за ўсё тэхнічных магчымасцей. Гэта можа суправаджацца «прасвятленнем» палос (адказ ад вертыкальных лінеек пры «светлым» наборе тэкстаў) і адначасова ўмацаваннем кантрастаў. Безлінейная вёрстка сёння ў вялікай модзе. Але ёй трэба ўмець і асцярожна карыстацца: дакладна разлічваць міжкалонныя прабелы, падбіраць неабходныя шрыфты, кампанаваць загалоўныя блокі. У адваротным выпадку парушаецца рытміка паласы. Перш чым адмовіцца ад лінеек, варта падумаць, чым кампенсавать іх адсутнасць. Безлінейная вёрстка патрабуе дадатковых прадуманых прыёмаў. Наўрад ці варта ў такім выпадку выкарыстоўваць насычаныя падложкі і вывараткі.

Прыкметна ўзрастае роля ілюстрацый на паласе, візуальная інфармацыя ўсё больш пацясняе тэкставую. Раённыя газеты актыўна асвойваюць поўнакаляровае афармленне.

У сувязі з тым што аб'ёмы газет, асабліва мясцовых, у апошні час відавочна павялічыліся, імі сталі актыўна пераймацца прыёмы часопіснага дызайну. Першыя палосы газет фармату А3 і А4 сёння нагадваюць афішы і плакаты (вялікія фатаграфіі, «шапкі», разгорнутая анонсавая частка і інш.). Прыкметай афармлення становіцца выкарыстанне маргіналій – вынас рубрык, анонсаў, подпісаў да здымкаў, каментарыяў на палі газеты.

Камп'ютарны набор, электронная вёрстка забяспечваюць рытміку на газетнай паласе – раўнамерныя прабелы паміж літарамі і калонкамі. Тут важнай умовай застаецца майстэрства аператараў-дызайнераў, якія засвоілі камп'ютарныя праграмы і аддаюць правільныя каманды. Аднак электронныя тэхналогіі прымушаюць пастаянна ўдасканальваць эстэтычны густ.

Камп'ютарная вёрстка спрыяе візуалізацыі перыядычных выданняў: тэксты становяцца карацейшымі, яны дапаўняюцца або замяняюцца ілюстрацыямі (інфраграфікай), якім надаюць якасці канкрэтыкі.

Шырокае выкарыстанне поўнага і дадатковага колеру, інфармацыйная і ілюстрацыйная насычанасць, лёгкасць і дакладнасць у размяшчэнні матэрыялаў, добра вывераны стыль, які дазваляе аператыўна мяняць тыя ці іншыя блокі матэрыялаў, гармонія шрыфтоў і фарматаў, ужыванне дадатковых вобразна-эмацыянальных графічных сродкаў – асноўныя накірункі ў афармленні, вызначальныя ў газетным дызайне новай фармацыі.

Паступіў у рэдакцыю 29.04.11.

Аляксандр Канстанцінавіч Свораб – кандыдат філалагічных навук, дацэнт, загадчык кафедры перыядычнага друку Інстытута журналістыкі БДУ. Аўтар больш за 60 кніг, брашур, артыкулаў па праблемах тэорыі і практыкі сучаснай журналістыкі, большасць з якіх прысвечаны вытворчасці і дызайну друкаваных СМІ. Узнагароджаны знакамі «Выдатнік адукацыі Рэспублікі Беларусь», «Выдатнік друку Рэспублікі Беларусь».

ЖУРНАЛІСЦКАЯ АДУКАЦЫЯ Ў СІСТЭМЕ ПАВЫШЭННЯ КВАЛІФІКАЦЫІ І ПЕРАПАДРЫХОЎКІ КАДРАЎ: ПРЫЯРЫТЭТЫ І ПЕРСПЕКТЫВЫ

Рассматривается дополнительное образование взрослых как важнейший компонент системы образования. Определены сущность, содержание, принципы и особенности функционирования системы дополнительного образования взрослых, ее роль в развитии журналистского образования. Рассмотрены приоритеты и перспективы повышения квалификации и переподготовки журналистских кадров.

Additional education of adults as major component of the system of education is examined in the article. Essence, maintenance, principles and features of functioning of the system of additional education of adults, its role in development of journalistic education, is certain. Considered priorities and prospects of further training of journalistic shots.

Сучаснае развіццё адукацыі цесна звязана з хуткім развіццём навукі і тэхнікі, навейшымі інфармацыйнымі тэхналогіямі. І любая прафесійная адукацыя павінна быць не толькі якаснай, але і адпавядаць патрабаванням сацыяльнай, палітычнай і эканамічнай рэальнасці, арыентавацца на запатрабаванні практыкі. Адбываецца змена парадыгм у адукацыі: пераход ад кваліфікацыйнай мадэлі падрыхтоўкі спецыяліста да кампетэнтнаснай.

Так, дадатковая адукацыя дарослых уключае ў сябе павышэнне кваліфікацыі і прафесійную перападрыхтоўку, а таксама садзейнічае атрымання адукацыі новага ўзроўню, задавальненню інтэлектуальных і іншых запатрабаванняў асобы, у тым ліку для забеспячэння адаптацыі да зменлівых вытворчых ці сацыякультурных умоў.

На сёння дадатковая адукацыя дарослых забяспечвае: 1) павышэнне цікавасці навучэнцаў да разнастайных ведаў; 2) змену стылю мыслення, спосабаў зносін, ацэнкі акружаючых і самаацэнкі; 3) павышэнне крэатыўнасці навучэнца пры рашэнні адукацыйных, навуковых, прафесійных і сацыяльных праблем; 4) прафесійную арыентацыю маладых (і не толькі) людзей; 5) магчымасці атрымання дадатковай адукацыі; 6) адаптацыю чалавека ў сучасным свеце – інфармацыйным.

Шырокае развіццё гэтага накірунку выклікана запатрабаваннямі самога дарослага чалавека працягваць сваю адукацыю, запатрабаваннямі, якія абумоўлены, у сваю чаргу, значнымі сацыяльна-эканамічнымі і культурнымі зменамі ў грамадстве: высокай сацыяльна-эканамічнай дынамікай грамадства; глабалізацыяй эканомікі; з'яўленнем новых тэхналогій і вытворчасці; ростам канкурэнцыі; дэмаграфічнымі зменамі; ростам агульнай адукаванасці насельніцтва. Гэтыя дэтэрмінанты абумоўліваюць актуалізацыю дарослым чалавекам сваіх запатрабаванняў працягваць адукацыю ўсё жыццё. У той жа час у замежнай андрагогіцы неабходнасць у пазнанні разглядаецца ў якасці ўнутрана ўласцівай для чалавека матывацыі да пазнавальнай дзейнасці па асваенні акаляючага свету, якая захоўваецца на працягу ўсяго жыцця і падтрымліваецца сацыяльна-эканамічнай дынамікай грамадства. Дадатковая адукацыя дарослых сёння набывае якасна новы асобасны сэнс і разглядаецца заходнімі экспертамі ў якасці асноўнага адукацыйнага накірунку («mainstream education»), а не нейкага неабавязковага, факультатывнага дапаўнення («optional extra») (гл. Ищенко 2008, 256–258). Яго прызначэнне заключаецца ў забеспячэнні і суправаджэнні асноўных форм сацыяльнай жыццядзейнасці асобы – прафесійных.

Дадатковая адукацыя дарослых адыгрывае вырашальную ролю ва ўсталяванні гарманічных узаемаадносін паміж грамадствам і індывідам на працягу ўсяго жыцця чалавека і з'яўляецца сацыяльнай неабходнасцю любога цывілізаванага грамадства. Запатрабаванне ў бесперапыннай дадатковай адукацыі тлумачыцца высокай сацыяльна-эканамічнай дынамікай сучаснага грамадства, істотнымі дэмаграфічнымі зменамі насельніцтва, павелічэннем вольнага часу ў людзей, ростам агульнай адукаванасці насельніцтва. Прызначэнне дадатковай адукацыі – гэта забеспячэнне і суправаджэнне асноўных форм сацыяльнай жыццядзейнасці асобы – прафесійных, грамадзянскіх, сямейных і рэлігійных. Перавага сучаснай сістэмы дадатковай адукацыі дарослых заключаецца ў яе мабільнасці, хуткім рэагаванні на зменлівыя запатрабаванні ў кваліфікаваных кадрах, рэалізацыі актуалізаваных запатрабаванняў самой асобы.

Традыцыйна дадатковая адукацыя дарослых разглядалася як дапаможная да атрыманай раней асноўнай адукацыі. Гістарычна і да нядаўняга часу яна сапраўды выконвала кампенсуючую, факультатывную функцыю. Зараз сітуацыя пачынае змяняцца: дадатковая адукацыя ператвараецца ў адну з асноўных форм сацыяльнай актыўнасці чалавека і найважнейшую сферу дзейнасці грамадства, пры гэтым асноўная адукацыя выступае галоўнай умовай і перадумовай далейшага развіцця асобы. Важна і тое, што ў сістэме дадатковай адукацыі дарослых адбываюцца інтэнсіўныя працэсы распрацоўкі новых мадэляў навучання, фарміравання інавацыйных педагагічных тэхналогій, якія пасля распаўсюджваюцца на іншыя ўзроўні адукацыйнай сістэмы.

У сваю чаргу, журналісцкая адукацыя з'яўляецца сферай, якая дынамічна развіваецца. Журналістыка – гэта прафесія, што ўключана ў структуру шырокіх грамадскіх сувязяў рознага ўзроўню. Важнейшым складнікам у забеспячэнні ўстойлівага развіцця журналістыкі з'яўляецца падбор і расста-

ноўка кадраў, рэалізацыя ў поўным аб'ёме дзяржаўнай кадравай палітыкі. Яна патрабуе ад медыяспецыялістаў пастаяннага ўдасканалення кваліфікацыі і росту творчага майстэрства. Медыяпрастора, якая спараджаецца сродкамі масавай інфармацыі, шматмерная: у яе межах адлюстроўваюцца ўсе інстытуцыянальныя формы культуры – эканоміка, палітыка, права, светапогляд. Яна дынамічная – кожны дзень тут транслююцца паведамленні аб падзеях, якія адбываюцца ў межах усіх гэтых інстытутаў і ў грамадстве ў цэлым. Вытворчасць, распаўсюджванне і выкарыстанне медыяпрадукцыі ў сучасных умовах ажыццяўляецца на высокім індустрыяльным узроўні з ужываннем усё больш дасканалых тэхнічных сродкаў і адпаведных тэхналогій. Таму ў сферы масавай інфармацыі і камунікацыі не толькі адбываюцца тэхналагічныя і арганізацыйныя пераўтварэнні, але ўзнікаюць новыя медыяструктуры, пашыраецца іх узаемапраціканне і ўзаемадзеянне з іншымі сістэмамі, а ў цэлым змяняецца і сама журналістыка, не змяняючыся, аднак, у сваёй фундаментальнай сутнасці.

Асабліва гэта характэрна для такіх сфер прафесійнай дзейнасці індустрыі СМІ і масавых камунікацый, як агульны менеджмент, фінансавы менеджмент, прасоўванне СМІ і ўдасканаленне якасці дызайну, прававой і этычнай культуры журналістаў, прыцягненне рэкламы, удасканаленне кантэнту, тэматычнай мадэлі СМІ і тэхналогіі работы з інфармацыяй і інш. Прэзідэнт факультэта журналістыкі МДУ імя М.В. Ламаносава прафесар Ясір Навумавіч Засурскі ў гэтай сувязі адзначае, што «перажываемая ў цяперашні час інфармацыйна-камунікацыйная рэвалюцыя, якая з'яўляецца адным з галоўных фактараў развіцця інфармацыйнага грамадства, не толькі азначае ўзрастанне ролі інфармацыі, ведаў у сучасным свеце, але і вылучае новыя патрабаванні ў адносінах да журналістыкі, да якасці журналісцкай прадукцыі і, канечне ж, да журналісцкіх кадраў» (Засурскі 2007, 12–18). Па гэтай прычыне неабходнасць у павышэнні кваліфікацыі журналісцкіх кадраў і іх перападрыхтоўцы значна ўзрастае, бо змяняецца роля спецыялістаў у працэсе стварэння журналісцкага твора, прафесійныя навыкі і ўменні якіх набываюць спецыфічныя рысы, што інтэгрыруюць раней існуючыя прафесіі і кваліфікацыі.

Важнейшым складнікам у забеспячэнні ўстойлівага развіцця журналістыкі ў Рэспубліцы Беларусь з'яўляецца падбор і расстаноўка кадраў, рэалізацыя ў поўным аб'ёме дзяржаўнай кадравай палітыкі. Кардынальныя трансфармацыі, якія ў цэлым вызначаюць унікальнасць сучаснага этапу развіцця беларускай дзяржавы, непазбежна адлюстроўваюцца на асаблівасцях узаемаадносін дзяржавы, грамадства і сродкаў масавай інфармацыі і камунікацыі.

Павышэнне кваліфікацыі і перападрыхтоўка спецыялістаў у галіне журналістыкі з'яўляецца важным складнікам ідэалагічнай работы, закліканай ствараць неабходныя перадумовы для рэалізацыі адукацыйнай і інфармацыйнай палітыкі, дыктуецца істотнай трансфармацыяй аб'ектыўных сацыяльных, палітычных і эканамічных умоў дзейнасці журналіста, абумоўленых глабалізацыяй, эканамічнай інтэграцыяй і ўкараненнем новых тэхналогій.

Аналіз рынку СМІ паказвае, што попыт на прафесійных журналістаў высокі і мае тэндэнцыю да далейшага росту. Усё гэта ў цэлым падкрэслівае неабходнасць пастаяннага набывання журналістамі пэўных тэарэтычных і прыкладных ведаў, інтэграваных, у прыватнасці, у сістэму павышэння кваліфікацыі і перападрыхтоўку кадраў. Разам з тым павышэнне кваліфікацыі і перападрыхтоўка кадраў – адзін з перспектывных накірункаў у сістэме платных адукацыйных паслуг.

Сістэма павышэння кваліфікацыі і перападрыхтоўкі кадраў у Рэспубліцы Беларусь непарыўна дапаўняе і працягвае асноўную адукацыю, з'яўляецца гістарычнай перадумовай змен, якія адбываюцца ў сістэме вышэйшай адукацыі, умовай і рухаючай сілай іх развіцця. Перападрыхтоўка адносіцца да дадатковай адукацыі, забяспечвае атрыманне новай кваліфікацыі адпаведнага профілю адукацыі, забяспечвае эфектыўную дзейнасць арганізацый і галін эканомікі, напаўненне рынку працы кіраўнікамі і спецыялістамі з высокім узроўнем прафесійнай кваліфікацыі і кампетэнтнасці, агульнай культуры, забяспечвае кадравую падтрымку інавацыйных працэсаў, адукацыйных паслуг.

Улічваючы гэтыя фактары і ў мэтах рэалізацыі дзяржаўнай кадравай палітыкі па бесперапынным прафесійным навучанні журналісцкіх кадраў, павышэнні эфектыўнасці журналісцкай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь і быў створаны факультэт павышэння кваліфікацыі і перападрыхтоўкі кадраў Інстытута журналістыкі БДУ, які пачаў сваю працу з 1 верасня 2008 г.

Пачынанне факультэта па адкрыцці перападрыхтоўкі і яго дзейнасць у распрацоўцы новых накірункаў павышэння кваліфікацыі з'яўляецца неабходным і запатрабаваным у сучасных умовах развіцця СМІ. Змест адукацыйных праграм па павышэнні кваліфікацыі накіраваны на ўдасканаленне прафесійнага майстэрства спецыялістаў СМІ і выдавецтваў Рэспублікі Беларусь. Ключавой задачай навучальнага працэсу па павышэнні кваліфікацыі з'яўляецца ўдасканаленне прафесійнага майстэрства спецыялістаў СМІ і выдавецтваў. Практыка працы факультэта дазволіла вызначыць перспектывныя профілі і накірункі павышэння кваліфікацыі і перападрыхтоўкі кадраў, неабходныя для практыкуючых спецыялістаў. Гэта стварэнне і прасоўванне інтэрнэт-СМІ, PR-тэхналогіі ў СМІ, фотажурналістыка, арганізацыя вытворчасці і выпуску газет, рэдагаванне тэкстаў масавай камунікацыі, прававыя аспекты дзейнасці журналіста, рэкламны маркетынг і менеджмент у СМІ, культура і тэхніка маўлення журналіста і інш.

Факультэт ажыццяўляе перападрыхтоўку па такіх спецыяльнасцях, як «Сродкі масавай інфармацыі», «Літаратурна-мастацкая творчасць», «Камунікацыя ў сферы грамадскіх сувязяў». У хуткім часе адкрыецца перападрыхтоўка па спецыяльнасцях «Фотажурналістыка», «Інтэрнэт-журналістыка», «Менеджмент і маркетынг сродкаў масавай камунікацыі», «Права ў сродках масавай камунікацыі».

Як бачым, з аднаго боку, адукацыя і адукацыя дарослых у прыватнасці – гэта крыніца, якая забяспечвае кадравы патэнцыял інфраструктуры эканомікі, з другога – яна становіцца самастойным рынкам паслуг, канкурыруючы па магутнасці фінансавых патокаў і па сваіх памерах з іншымі сегментамі рынку. Павышэнне кваліфікацыі і перападрыхтоўка кадрў з'яўляюцца адным з перспектывных накірункаў у сістэме платных адукацыйных паслуг, які непарыўна дапаўняе і працягвае асноўную адукацыю, з'яўляюцца гістарычнай перадумовай змен, што адбываюцца ў сістэме вышэйшай адукацыі, умовай і рухаючай сілай іх развіцця. Гэтая сфера адносіцца да дадатковай адукацыі, забяспечвае атрыманне новай кваліфікацыі адпаведнага профілю, чым спрыяе эфектыўнай дзейнасці арганізацый, напаяння рынак працы. Дадатковая адукацыя дарослых дапамагае развіццю індывідуальнасці, фарміруе асобу, якая разумее, што ёй неабходна будзе мяняцца і вучыцца ўсё жыццё і вучыцца праз усё жыццё. У сучасным свеце для падтрымкі высокай асабістай канкурэнтаздольнасці неабходна пастаянна набываць новыя веды і абнаўляць набытыя. Інвестыцыі ў асноўнае і дадатковае навучанне з'яўляюцца самымі перспектывнымі для тых, хто хоча быць запатрабаваным спецыялістам на рынку працы як сёння, так і ў будучым.

ЛІТАРАТУРА

Засурскый Я. Н. Испытание свободой Российской журналистики 1990–2007 // Журналистское образование в информационном обществе. М., 2007. С. 12–18.

Ищенко Н. С. Тенденции развития дополнительного образования взрослых за рубежом: Материалы Междунар. науч.-практ. конф. «Инновации и подготовка научных кадров высшей квалификации в Республике Беларусь и за рубежом». Мн., 2008. С. 256–258.

Паступіў у рэдакцыю 13.05.11.

Ганна Іванаўна Басова – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры стылістыкі і літаратурнага рэдагавання, дэкан факультэта павышэння кваліфікацыі і перападрыхтоўкі кадрў Інстытута журналістыкі БДУ. Сфера навуковых інтарэсаў – міжкультурная камунікацыя, лінгвакультуралогія, дыскурсны аналіз тэксту і інш. Аўтар больш за 200 публікацый, у тым ліку 3 манаграфій.

А.Г. СЛУКА

РАЗВІЦЦЁ ЖУРНАЛІСЦКАЙ АДУКАЦЫІ Ў БЕЛАРУСІ

Показано, как в Беларуси возникла и развивалась подготовка журналистов. До Великой Отечественной войны был накоплен опыт учебы творческих кадров для газет, издательств и радио. Действовали специальные школы и институты, в которых учились журналисты, а в 1944 г. был открыт первый в СССР факультет журналистики в БГУ.

The article shows the creation and development of journalism education in Belarus. Before the Great Patriotic War the considerable experience of preparation staff for newspapers, publishing institutions and radio was gathering. Special schools and institutes for journalists were under operation and in 1944 the first in Soviet Union faculty of journalism of BSU was open.

Сацыяльна-палітычнае станаўленне творчай прафесіі. Падрыхтоўка журналісцкіх кадрў у Беларусі пачалася пасля рэвалюцыі 1917 г. разам са стварэннем сістэмы партыйна-савецкага друку. Ужо ў 1918 г. Віцебскі губернскі камітэт бальшавіцкай партыі арганізаваў школу для партыйна-савецкіх работнікаў з тэрмінам навучання 6 месяцаў. Там вучыліся і журналісты першых выданняў. На базе гэтай школы ў 1920–1921 гг. быў арганізаваны і дзейнічаў **Камуністычны ўніверсітэт імя Ф. Энгельса**, а ў 1921 г. гэта ўстанова была рэарганізавана ў губернскую партыйную школу. У Камуністычным універсітэце, а затым і ў губернскай партыйнай школе на аддзяленні журналістыкі працавалі вопытныя газетчыкі, рэдактары, партыйныя і савецкія кіраўнікі, якія выкладалі грамадска-палітычныя і прафесійныя дысцыпліны, разам са слухачамі вялі значную прапагандысцкую работу сярод насельніцтва. Пад кіраўніцтвам загадчыка Віцебскага аддзялення РОСТА М. Пустыніна, якое было адным з лепшых у Савецкай Расіі, быў створаны перасоўны тэатр рэвалюцыйнай сатыры «Тэрэўсат», які карыстаўся папулярнасцю ў гледачоў. Мастацкае афармленне ў тэатры выконваў Марк Шагал. У 1921 г. у Віцебску друкаваўся **«Журнал Витебского отделения РОСТА»**, у якім вёўся пастаянны вучэбны раздзел «Наша школа журналізму» як пачатковае асваенне журналісцкай прафесіі. У часопісе былі надрукаваны «Дзесяць заповедзяў савецкага журналіста», распрацаваныя віцебскімі ростайцамі. Творчы кодэкс віцебскіх журналістаў выклікаў дыскусію ў расійскім друку, і асабліва ў маскоўскім часопісе **«Красный журналист»**.

Камандаванне Заходняга фронту, якое размяшчалася ў Магілёве, у пачатку 1920 г. стварыла ваеннае аддзяленне РОСТА, а пры ім школу журналістаў з трох секцый: арганізацыйнай, юрыдычнай і

палітычнай. Была зроблена спроба наладзіць вучобу ваенных журналістаў для тэлеграфных агенстваў, ваенных газет і вайсковых радыёстанцый, якіх на тэрыторыі Беларусі была значная колькасць. Падрыхтоўка журналістаў вялася ў **Мінскай партыйнай школе**, якая была адкрыта ў 1920 г. Там было створана спецыяльнае газетнае аддзяленне. Слухачы школы разам з тэорыяй і практыкай партыйнай і камсамольскай работы вывучалі асновы журналісцкай творчасці. У партыйнай школе будучыя публіцысты і пісьменнікі (П. Галавач, В. Харужая і інш.) выпускалі часопіс «**Партшкольскі мирок**». Для больш грунтоўнай падрыхтоўкі нацыянальных журналісцкіх кадраў ЦК КП(б)Б у 1925 г. вырашыў адкрыць на базе мінскай партшколы **Камуністычны ўніверсітэт імя У.І. Леніна** – вышэйшую навучальную ўстанову для кіруючых кадраў. Студэнты праслухалі ва ўніверсітэце спецыяльныя курсы, прайшлі практыку ў рэспубліканскіх газетах, а ў 1930–1931 гг. выпускалі сваю ўніверсітэцкую газету «**Ленінец**».

У пачатку 1930-х гг. у журналістыцы Беларусі адбыліся значныя перамены. Былі створаны раённыя, маладзёжныя, палітаддзельскія, шматтыражныя і іншыя газеты і часопісы. Агульная колькасць перыядычных выданняў у рэспубліцы павялічылася да 300. У той жа час прафесійных кадраў катастрофічна не хапала. Акрамя таго, у краіне абвастрылася ўнутрыпалітычная барацьба і нарасталі хвалі рэпрэсій. Яна захапіла і журналісцкі корпус. Пасады рэдактараў многіх газет доўгі тэрмін заставаліся вакантнымі. Кадровы дэфіцыт і неабходнасць больш высокай прафесійнай падрыхтоўкі журналістаў сталі прычынай таго, што ў 1932 г. Камуністычны ўніверсітэт быў рэарганізаваны ў **Вышэйшую камуністычную сельскагаспадарчую школу**, а на базе яе газетнага аддзялення быў створаны **Камуністычны інстытут журналістыкі (КІЖ)**. Гэта падзея мела важнае значэнне ў палітычным і культурным жыцці рэспублікі. У Беларусі ўпершыню была створана спецыялізаваная вышэйшая навучальная ўстанова для падрыхтоўкі журналістаў. Праграма падрыхтоўкі складалася з трох блокаў вучэбных дысцыплін: прадметы сацыяльна-палітычнага цыклу; літаратура і мова (у першую чаргу беларуская); прадметы па тэорыі і практыцы журналістыкі. У КІЖы была створана першая спецыялізаваная кафедра журналістыкі, якую ўзначальваў М.С. Зярніцкі, адзін з першых арганізатараў журналісцкага навучання ў Беларусі. У інстытуце журналістыкі дзейнічала дзённае аддзяленне, завочны сектар з трохгадовым тэрмінам навучання, а таксама аднагадовая вячэрняя школа для журналістаў камсамольска-маладзёжных газет. З 1932 г. студэнты КІЖа выпускалі газету «**Кіжавец**»; а з 1934 г. – «**Кіравец**». У тым жа годзе інстытуту было прысвоена імя С.М. Кірава. У 1934–1935 гг. студэнты і супрацоўнікі інстытута выпускалі «**Літаратурную газету**». Тэарэтычная падрыхтоўка студэнтаў была арганічна злучана з практычнай журналістыкай. Амаль за дзесяць гадоў існавання (да 1941 г.) КІЖ выпусціў каля 200 журналістаў. Студэнтам КІЖа быў рэдактар мінскай падпольнай газеты «**Звязда**», якая выходзіла ў гады Вялікай Айчыннай вайны, адзіны на постсавецкай прасторы журналіст – **Герой Савецкага Саюза – Уладзімір Амельянюк**.

У Магілёве ў 1935 г. была адкрыта **Усебеларуская газетная партыйная школа**, ператвораная ў 1936 г. у **Магілёўскі газетны тэхнікум**. Там выдавалася газета «**За газетныя кадры**». Такім чынам, у даваенны час у Беларусі была створана сістэма падрыхтоўкі і павышэння кваліфікацыі журналісцкіх кадраў. Партыйная школа, тэхнікум, універсітэт, інстытут – гэта ступені росту журналісцкай прафесіі ў рэспубліцы. Праз гэтую вучэбную сістэму прайшла асноўная частка творчых работнікаў: пісьменнікаў і публіцыстаў, якія ў 1920–1930-я гг. стварылі нацыянальную аснову беларускай журналістыкі і літаратуры.

Па сучасных мерках вучоба журналістаў у даваенны час, нягледзячы на назвы «ўніверсітэт», «інстытут», не ўзнялася вышэй сярэднятэхнічнай адукацыі. Аднак гэта была нацыянальная сістэма адбору творчых людзей і, як паказвае гісторыя, яна магла генерыраваць таленты. Аб гэтым сведчыць журналісцкая дзейнасць газетчыкаў-беларусаў не толькі ў гады «сталінскіх пяцігодак», але і ў час барацьбы савецкага народа супраць фашызму, калі журналісты Беларусі «да штыка прыраўнялі пяро» і большасць іх, на жаль, загінулі ў змаганні за нашу свабоду. Даваенную школу журналістыкі прайшлі вядомыя публіцысты і пісьменнікі: К. Чорны, А. Александровіч, М. Лынькоў, А. Куляшоў, П. Трус, К. Крапіва і інш., якія назапасілі карысны вопыт адлюстравання рэчаіснасці для сучасных журналістаў.

«Другое адкрыццё» факультэта журналістыкі. У 1967 г. рэктарат БДУ прыняў рашэнне аб адраджэнні факультэта журналістыкі, які праіснаваў толькі два гады з 1944 па 1946 г., а затым быў ператвораны ў аддзяленне філалагічнага факультэта. У адпаведнасці з пастановай ЦК КПБ аб паляпшэнні падрыхтоўкі кадраў для сродкаў масавай інфармацыі, разгортвання ідэалагічнай і палітыка-масавай работы сярод насельніцтва 1 верасня 1967 г. у БДУ быў адкрыты факультэт журналістыкі як самастойнае вучэбна-навуковае і выхаваўчае падраздзяленне ўніверсітэта. Урад рэспублікі і рэктарат БДУ перад новым факультэтам журналістыкі паставілі задачу забяспечыць падрыхтоўку спецыялістаў на ўзроўні развіцця сучасных сродкаў масавай інфармацыі. Неабходна было ўзброіць журналістаў глыбокім веданнем не толькі агульнаадукацыйных дысцыплін: філасофіі,

* Аб стварэнні факультэта журналістыкі БДУ ў 1944 г. расказана ў артыкуле «Творчыя вытокі ўніверсітэцкай адукацыі» (Веснік БДУ, 2006, № 2, с. 48–54).

эканомікі, літаратуры і гісторыі, але і навыкамі ў гісторыі, тэорыі і практыцы партыйна-савецкай і нацыянальнай – беларускай журналістыкі. На першы план выходзіла таксама задача авалодання новай тэхнікай і асабліва навучанне радыё і тэлевізійнаму майстэрству.

У 1968 г. была адкрыта кафедра радыё і тэлебачання як вучэбна-навуковы цэнтр падрыхтоўкі сучасных кадраў для нацыянальных электронных СМІ. З’яўленне новай кафедры азнаменавала больш высокую якасць развіцця сродкаў інфармацыі ў БССР, распачынала новы этап дзейнасці журналісцкай прафесіі. Загадчыкам кафедры быў прызначаны дацэнт М.Е. Дастанка, вопытны журналіст-практык. Ён працаваў у ваеннай падпольнай прэсе, спецыяльным карэспандэнтам Усесаюзнага радыё па Беларусі, працяглы час быў рэдактарам «Настаўніцкай газеты». Новаствораная кафедра радыё і тэлебачання стала запатрабаваным навукова-вучэбным падраздзяленнем на факультэце. Разам з вопытным радыёжурналістам і кіраўніком кафедры М.Е. Дастанка працавалі маладыя выкладчыкі Н.Ц. Фральцова, В.М. Шэін і інш. Яны распрацоўвалі аўтарскія праграмы курсаў і спецкурсаў, друкавалі метадычныя матэрыялы, назапашвалі інфармацыю для манаграфічных даследаванняў радыё і тэлебачання.

Кафедра стылістыкі і літаратурнага рэдагавання была створана ў 1969 г. Яе арганізатарам і загадчыкам стаў дацэнт М.Я. Цікоцкі. Кафедру тэорыі і практыкі савецкай журналістыкі ўзначальваў дацэнт Б.В. Стральцоў. Гэтыя кафедры разам з першай факультэцкай кафедрай гісторыі журналістыкі, якой кіраваў дацэнт Р.В. Булацкі, паступова ператварыліся ў вучэбна-выхаваўчыя і навукова-метадычныя цэнтры, дзейнасць якіх прадстаўляла сабой высокапрафесійны комплекс журналісцкага навучання. Дэканам факультэта быў прызначаны дацэнт Р.В. Булацкі, ветэран вайны, вучоны, ініцыятар арганізатар. Намеснікам стаў дацэнт А.І. Раковіч, метадыстам дэканата працаваў М.І. Сілуянаў, былы ваенны, цудоўны чалавек, вопытны выхавальнік і арганізатар. Разгарнулася падрыхтоўка навуковых кадраў з выкладчыкаў і аспірантаў, якія закончылі факультэт журналістыкі. Аднымі з першых «абаронцаў» кандыдацкіх дысертацый сталі М.Е. Дастанка, Б.В. Стральцоў (1968), Т.Д. Арлова (1969). На факультэце стваралася навуковае асяроддзе, у якім выходзілі новыя высокапрафесійныя кадры маладых журналістаў.

На кафедры гісторыі журналістыкі працавалі дацэнты М.С. Зярніцкі, Н.А. Сніцарава, выкладчыкі – А.І. Апелінская, С.В. Говін, І.І. Сачанка, А.Г. Слука. Яны пачалі сістэмна распрацоўваць праблемы гісторыі партыйна-савецкай, рускай, замежнай журналістыкі і публіцыстыкі і самае галоўнае – прыступілі да фундаментальнага даследавання айчыннага друку. На кафедры распрацоўваліся вучэбна-метадычныя дапаможнікі і праграмы, выпускаліся манаграфічныя даследаванні. У 1979 г. дацэнты Р.В. Булацкі, С.В. Говін, І.І. Сачанка выдалі вучэбны дапаможнік «Гісторыя беларускай журналістыкі», за які ім было прысвоена званне лаўрэатаў прэміі Саюза журналістаў СССР. Дацэнт А.Г. Слука за манаграфічнае даследаванне маладзёжнага друку ў 1980 г. унагароджаны прэміяй Ленінскага камсамола Беларусі ў галіне навукі. На кафедры тэорыі і практыкі савецкай журналістыкі групуваліся вядомыя знаўцы журналісцкага майстэрства: дацэнты Б.В. Стральцоў, Е.Л. Бондарова. Яны распрацоўвалі тэорыю журналістыкі, вывучалі тэхналогію публіцыстычных жанраў. Адзін з першых вучэбных дапаможнікаў Б.В. Стральцова, які выпушчаны ў 1977 г., так і называўся: «Публіцыстыка, жанры, майстэрства». Важным звязом у справе падрыхтоўкі журналісцкіх кадраў стала кафедра стылістыкі і літаратурнага рэдагавання. Загадчык кафедры дацэнт М.Я. Цікоцкі аб’яднаў вопытных моваведаў і стылістаў – дацэнтаў А.І. Наркевіча, С.М. Грабчыкава, выкладчыкаў А.А. Рудэнка, М.Р. Каваленку, М.П. Карповіч, К.С. Стрэпетава. Кафедра стылістыкі выдала шэраг вучэбных дапаможнікаў, праграм, беларускіх і рускіх слоўнікаў для студэнтаў. У адносна кароткі тэрмін на факультэце журналістыкі былі створаны прафесійныя вучэбна-навуковыя структуры, якія эфектыўна рэалізавалі праграмы падрыхтоўкі студэнтаў да будучай складанай працы ў СМІ. Паступова павялічваўся прыём студэнтаў і адпаведна выпуск высокакваліфікаваных спецыялістаў. Калі, напрыклад, у 1970 г. было выпушчана толькі 70 студэнтаў, то ўжо ў 1975 г. – 120. Можна заключыць, што да канца 1970-х гг. закончыўся арганізацыйны перыяд станаўлення факультэта і выхаду яго на сучасны ўзровень падрыхтоўкі нацыянальных кадраў для СМІ.

Вучоныя факультэта ў гэты час узяліся на вярышню навуковага прызнання, пачаліся абароны доктарскіх дысертацый. У 1971 г. доктарскую дысертацыю па праблемах фарміравання ленінскай школы публіцыстыкі абараніў дэкан факультэта Р.В. Булацкі. Наступным дактарантам быў М.Я. Цікоцкі, які абараніў дысертацыю па праблемах мовы і стылю публіцыстычных жанраў (1972). У сваёй доктарскай дысертацыі А.І. Наркевіч даследаваў словазлучэнні ў сучаснай беларускай літаратурнай мове (1973). Б.В. Стральцоў абараніў доктарскую дысертацыю па праблемах мадыфікацыі функцый і прадмета публіцыстыкі газетных жанраў (1974). Доктарская дысертацыя Е.Л. Бондаровай была прысвечана праблемам даследавання беларускага кінамастацтва і друку (1975). Навуковыя дасягненні вучоных факультэта ўмацавалі метадалагічны фундамент вучэбнага працэсу, распачалі перманентны перыяд выдання спецыяльнай вучэбнай і манаграфічнай літаратуры і стварылі аснову для падрыхтоўкі маладых навукоўцаў на факультэце і ў рэспубліцы. Кандыдацкія дысертацыі абаранілі маладыя выкладчыкі І.І. Сачанка (1970), А.Г. Слука (1971), С.В. Говін (1972), Я.Р. Радкевіч, Н.Ц. Фральцова,

В.М. Шэін (1974), В.М. Куцэнка (1976). Інтэнсіўны рост кваліфікацыі выкладчыцкіх кадраў на факультэце сведчыў аб тым, што складвалася моцная навуковая школа і шырыўся працэс глыбокага асэнсавання праблем савецкай, беларускай і замежнай журналістыкі.

У 1975 г. у сувязі з будаўніцтвам мінскага метро факультэт журналістыкі ўніверсітэцкага гарадка быў пераведзены на вул. Маскоўскую, 15, у памяшканне інтэрната Інстытута павышэння кваліфікацыі выкладчыкаў грамадскіх дысцыплін, дзе размяшчаўся да 2008 г. Журналістыка і журналісцкая прафесія ў Беларусі паступова становілася ўплывовай грамадска-палітычнай з'явай і культуралагічным, мастацка-эстэтычным асяродкам. Выпускнікі беларускага факультэта журналістыкі працавалі і працуюць у розных сферах навуковага, адукацыйнага, палітычнага і дзяржаўнага будаўніцтва. Выпускнік факультэта 1949 г. член-карэспандэнт АН БССР У.М. Сікорскі працаваў рэктарам БДУ; выпускнік 1955 г. В.І. Бровікаў быў старшынёй Савета Міністраў БССР; выпускнікі 1968 г. У.П. Вялічка – лаўрэат Дзяржаўнай прэміі, Заслужаны работнік культуры Рэспублікі Беларусь, кандыдат філасофскіх навук, працаваў рэдактарам часопіса «Беларуская думка»; А.А. Марціновіч – пісьменнік, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Рэспублікі Беларусь, сакратар Саюза пісьменнікаў; выпускнік 1969 г. М.В. Шыманскі быў галоўным рэдактарам «Народнай газеты», старшынёй Аграрнай партыі Беларусі; выпускнік 1971 г. Г.П. Пашкоў – вядомы беларускі паэт, галоўны рэдактар выдавецтва «Беларуская энцыклапедыя»; выпускнік 1972 г. Я.Я. Аляксейчык – публіцыст, Генеральны дырэктар БелТА; выпускнікі 1974 г. У.Б. Наркевіч – галоўны рэдактар газеты «Звязда», П.І. Якубовіч – галоўны рэдактар газеты «Советская Белоруссия», Л.С. Екель – публіцыст, старшыня Беларускага саюза журналістаў і г. д. Падкрэслім, што кожны выпуск факультэта журналістыкі пазначаны сапраўдным талентам прафесійнага майстэрства.

У адпаведнасці з пастановай Міністэрства адукацыі ССРС у 1979 г. на факультэце было адкрыта аддзяленне для замежных студэнтаў. На першы курс было залічана 15 студэнтаў з 11 дзяржаў. Дэканат распрацаваў спецыяльны вучэбны план для гэтых студэнтаў і забяспечыў міжнароднае аддзяленне выкладчыцкімі кадрамі, а таксама метадычнай і вучэбнай літаратурай. З кожным годам колькасць замежных студэнтаў узростава. У 1980 г. іх было 30, а ў 1981 – 35.

Намеснікам дэкана па рабоце з замежнымі студэнтамі працавала А.А. Рудэнка, вопытны выкладчык, мудры выхаватэль. Пасля арганізацыі замежнага аддзялення для вывучэння студэнтамі міжнароднай журналістыкі на факультэце ў 1984 г. была створана кафедра замежнай журналістыкі і літаратуры, якую ўзначаліў прафесар І.І. Сачанка.

У 1981 г. дэканам факультэта быў прызначаны доктар філалагічных навук, прафесар, загадчык кафедры рускай класічнай літаратуры, выпускнік факультэта журналістыкі 1955 г., пісьменнік, Заслужаны работнік вышэйшай школы БССР П.І. Ткачоў (працаваў на гэтай пасадзе да 1985 г.). Асоба творчая, ён напісаў больш за 30 кніг, добра ведаў спецыфіку работы журналістаў, шмат гадоў працаваў у перыядычным друку і выкладаў літаратуру на журфаку. Прафесар П.І. Ткачоў імкнуўся арганізаваць вучэбна-выхаваўчую працу на факультэце суадносна з запатрабаваннямі часу.

Працягвалася абарона дысэртацый супрацоўнікамі факультэта. Было абаронена тры доктарскія дысэртацыі. У 1982 г. аб ролі беларускай публіцыстыкі ў барацьбе супраць фашызму доктарскую дысэртацыю ў Інстытуце журналістыкі Кіеўскага ўніверсітэта імя Шаўчэнкі абараніў дацэнт І.І. Сачанка, які ў той час працаваў намеснікам дэкана. У 1985 г. на факультэце журналістыкі Маскоўскага ўніверсітэта імя Ламаносава загадчык кафедры радыё і тэлебачання дацэнт Я.Р. Радкевіч абараніў доктарскую дысэртацыю па развіцці беларускага радыё. У 1986 г. на факультэце журналістыкі ў Ленінградскім дзяржаўным універсітэце доктарскую дысэртацыю аб праблемах развіцця маладзёжнага друку ў Беларусі абараніў дэкан факультэта дацэнт А.Г. Слука.

Навуковы патэнцыял выкладчыкаў павышаўся адпаведна росту колькасці студэнтаў факультэта. Напрыклад, у 1980 г. на ўсіх формах навучання было 223 студэнты, а на наступны год – ужо 268. Сярод выпускнікоў было ўсё больш таленавітых публіцыстаў, пісьменнікаў, рэдактараў, грамадскіх і дзяржаўных дзеячаў. У 1979 г. факультэт закончылі: Р.Л. Кісель, старшыня другога беларускага тэлеканала, А.І. Тарпачоў, галоўны рэдактар газеты «Магілёўская праўда»; у 1981 г. – былы рэдактар «Чырвонай змены», міністр інфармацыі Рэспублікі Беларусь, Надзвычайны і Паўнамоцны Пасол Рэспублікі Беларусь у Чэшскай Рэспубліцы У.П. Бельскі; намеснік старшыні Белтэлерадыёкампаніі А.П. Саламаха; у 1982 г. – першы намеснік міністра інфармацыі Л.С. Ананіч, галоўны рэдактар выдавецтва «Беларуская энцыклапедыя» Т.У. Бялова. Шэраг знакавых імён, якія ўваходзяць у каштоўны фонд журналісцкага корпуса рэспублікі, прадаўжаецца бясконца і з кожным годам прырастае новымі талентамі.

Дэмакратызацыя працэсу падрыхтоўкі журналістаў. У сярэдзіне 1980-х гг. у Рэспубліцы Беларусь пачаліся дэмакратычныя пераўтварэнні, якія паўплывалі на абнаўленне вышэйшай школы. Карэнныя змены адбыліся і на факультэце журналістыкі. Была праведзена значная арганізацыйная і метадычная праца па ўдасканаленні вучэбнага працэсу. Дэканам факультэта з 1986 па 1995 г. быў прафесар А.Г. Слука. У 1986/87 навучальным годзе быў распрацаваны новы вучэбны план, у якім былі інтэграваны на аб'ектыўнай метадалагічнай аснове грамадскія і спецыяльныя дысцыпліны, тэарэтычная частка навучання і творчая практыка, вывучэнне беларускай, рускай і замежных моў. Фа-

культэт журналістыкі БДУ па складу студэнтаў стаў міжнародным. Каля чатырохсот грамадзян розных дзяржаў сталі выпускнікамі журфака і цяпер працуюць у многіх краінах свету. Каля 30 замежных грамадзян абаранілі на факультэце кандыдацкія дысертацыі. Замежнае аддзяленне на факультэце пастаянна пашыралася. У 1989 г. там вучылася 152 студэнты з многіх краін нашай планеты: Марока, Уганда, Ізраіль, Афганістан, Эфіопія, Непал, Перу, Балівія, Танзанія, Ірак, Коста-Рыка, Партугалія, Манголія, В'етнам, Грэцыя, Гвінея, Лесота, Аман, Канада, Палесціна, Польшча, Бельгія, Швецыя, Кітай і інш.

Па новаму вучэбнаму плану творчая практыка студэнтаў факультэта была арганізавана такім чынам, што яе стала магчыма праводзіць на працягу года. Акрамя таго, з 1986 г. на факультэце пачала працаваць тыпалабараторыя для выпуску вучэбнай студэнцкай газеты «**Журналіст**». У 1987 г. на факультэце была абсталявана тэлестудыя, перададзеная факультэту з Беларускага тэлебачання. Фактычна ў той час пачалося сістэмнае прафесійнае навучанне студэнтаў тэле- і радыёжурналістыцы. У 1988 г. была створана навукова-даследчая лабараторыя сродкаў масавай інфармацыі з бюджэтным фінансаваннем для распрацоўкі актуальнай навуковай тэматыкі. Паступова пашыралася навуковае асэнсаванне праблем развіцця СМІ. З'явілася неабходнасць стварэння самастойнага савета па абароне кандыдацкіх дысертацый на факультэце, тым больш што аспірантура па журналісцкіх спецыяльнасцях працавала інтэнсіўна і існаваў неабходны кантынгент для падрыхтоўкі дактароў навук. Савет факультэта і рэктарат універсітэта хадайнічалі перад ВАК Саветаў Саюза аб зацвярджэнні спецыялізаванага савета па абароне дысертацый, які быў адкрыты ў маі 1991 г.

У савет па абароне кандыдацкіх дысертацый увайшлі дактары навук, прафесары: А.Г. Слука – старшыня савета, Б.В. Стральцоў – намеснік старшыні савета, Е.Л. Бондарава, Р.В. Булацкі, А.І. Наркевіч, Я.Р. Радкевіч, І.І. Сачанка, М.Я. Цікоцкі, дацэнт В.П. Вараб'ёў – сакратар савета. За чатыры гады працы савета было праведзена 35 абарон кандыдацкіх дысертацый, у тым ліку прадстаўнікоў Ленінградскага, Кішынёўскага і іншых універсітэтаў. У 1992 г. метадычны савет факультэта распрацаваў новы вучэбны план падрыхтоўкі журналістаў ва ўмовах дэмакратычнага развіцця свабоднай і незалежнай Рэспублікі Беларусь. У яго аснову былі пакладзены прынцыпы навучання студэнтаў з улікам міжнароднага вопыту. Была павялічана колькасць гадзін на вывучэнне філасофскіх, палітычных, эканамічных, культуралагічных дысцыплін. Адбыліся і арганізацыйныя змены на факультэце журналістыкі. У 1988 г. загадчыкам кафедры гісторыі журналістыкі і літаратуры быў абраны прафесар А.Г. Слука, загадчыкам кафедры тэорыі і практыкі журналістыкі стаў дацэнт В.П. Вараб'ёў, загадчыкам кафедры стылістыкі і літаратурнага рэдагавання – прафесар А.І. Наркевіч.

Дэканат і метадычная камісія факультэта ў 1992 г. распрацавалі спецыяльную праграму падрыхтоўкі журналістаў на аснове вышэйшай адукацыі з трохгадовым тэрмінам завочнага навучання. Набор адбываўся на падставе суб'ясадавання і абавязковай умовы – працы паступаючых на факультэт у СМІ. Было праведзена тры наборы студэнтаў, кожны год па адной вучэбнай групе, а затым праграма была спыненая. Па новаму палажэнню, зацверджанаму Міністэрствам адукацыі, другая вышэйшая адукацыя для грамадзян дазвалялася на платнай аснове.

Улічваючы ўмовы арганізацыі вышэйшай адукацыі і пастаянна растучы попыт на журналісцкую прафесію, савет факультэта ў 1993 г. прыняў пастанову аб увядзенні кантрактнай формы прыёму і навучання студэнтаў. Рэктар БДУ акадэмік АН Беларусі Ф.М. Капуцкі падтрымаў прапанову факультэта, а Вучоны савет універсітэта зацвердзіў новы павялічаны план прыёму студэнтаў. У 1994 г. на першы курс было залічана 110, а ў 1995 г. – 175 студэнтаў. У гэты час факультэт пачаў нанова развіваць творчыя кантакты з універсітэтамі краін СНД і заходнееўрапейскімі ўніверсітэтамі. У 1993 г. па праграме «Тэмпус» былі заключаны пагадненні аб супрацоўніцтве вучоных факультэтаў журналістыкі БДУ, Марсельскага і Грэнобльскага ім'я Стэндала (Францыя) і Гульскага (Вялікабрытанія) універсітэтаў. Былі арганізаваны сумесныя семінары выкладчыкаў гэтых устаноў, затым наладжаны іх узаемаабмен для дэталёвага вывучэння вопыту арганізацыі вучэбнага працэсу. У выніку сумеснай працы і вывучэння замежнага вопыту была падрыхтавана аснова для адкрыцця на факультэце журналістыкі БДУ ў 1996 г. новай спецыяльнасці – інфармацыя і камунікацыя – і адпаведнай вучэбнай кафедры.

Больш за чвэрць стагоддзя дзейнасці факультэт журналістыкі стаў нацыянальным і міжнародным цэнтрам падрыхтоўкі кадраў. Да 1995 г. яго закончылі каля 3600 спецыялістаў, якія стварылі нацыянальную творчую сферу беларускай журналістыкі і публіцыстыкі. Па забеспячэнні навуковымі кадрамі факультэт журналістыкі БДУ займаў адно з першых месц у СНД разам з факультэтам журналістыкі Маскоўскага ўніверсітэта і Інстытутам журналістыкі Кіеўскага ўніверсітэта.

Так выглядае гісторыя станаўлення і развіцця журналісцкай адукацыі ў нашай рэспубліцы. У артыкуле пазначаны толькі некаторыя вехі гісторыі і названы імёны арганізатараў журналісцкага навучання ў Беларусі. Разам з тым карціна нацыянальнай публіцыстычнай плыні і сродкаў камунікацыі будзе поўнай толькі тады, калі мы ўспомнім усіх выкладчыкаў факультэта і яго выпускнікоў, якія штодзённа ствараюць праўдзівую карціну жыцця нашай Радзімы.

Паступіў у рэдакцыю 27.05.11.

Алег Георгіевіч Слука – доктар гістарычных навук, прафесар кафедры гісторыі журналістыкі Інстытута журналістыкі БДУ. Вобласць навуковых інтарэсаў – пытанні ідэалогіі беларускай дзяржаўнасці, гісторыя беларускай журналістыкі. Аўтар каля 300 навуковых публікацый, у тым ліку 16 манаграфій, падручнікаў і вучэбных дапаможнікаў.

СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ ИНТЕРНЕТ-СМИ БЕЛАРУСИ

Рассматриваются важнейшие тенденции развития интернет-журналистики. Выявляются основные характеристики социальных медиа. Анализируется влияние цифровых технологий на творческую деятельность журналиста. Раскрываются некоторые закономерности функционирования интернет-СМИ.

The article tells about the main tendencies of Internet-journalism development. The main characteristics of social mass media are revealed. The analysis of influence of digital technologies on journalists' creativity with some objective laws governing the function of Internet mass media is given.

Для жителей Беларуси Интернет стал полноценной частью современной медиасистемы. Доля аудитории, использующей сеть как средство массовой коммуникации, стремительно растет. Поиск баланса между печатными и онлайн-продуктами превращается в главную проблему многих редакций. Переход на цифровые технологии, развитие мобильной веб-журналистики, падение тиражей газет – все эти вопросы волнуют сегодня журналистское сообщество. В этой связи поиск оптимальных стратегий развития интернет-СМИ является чрезвычайно важной задачей.

Статистика показывает, что распространение Интернета в нашей стране в 2011 г. составило около 35 %. В Беларуси насчитывается 3,53 млн интернет-пользователей. Половина из них выходит в сеть ежедневно. Почти 48 % подключений производится по широкополосным каналам. Динамично развивается мобильный Интернет, набирают популярность социальные медиа. Даже одни эти количественные показатели дают нам право говорить о серьезном влиянии информационных технологий на СМИ и анализировать эти процессы.

При проведении данного исследования существенную роль сыграли труды российских ученых и практиков А. Амзина, Е. Вартановой, А. Качкаевой, Н. Лосевой, М. Лукиной, А. Мирошниченко, посвященные становлению и развитию интернет-СМИ, особенностям функционирования веб-журналистики, специфике журналистской деятельности в редакциях конвергентного типа.

В последние годы рост скорости и доступности Интернета увеличил популярность мультимедийного медиаконтента (видео, музыка), интернет-ТВ. Усилилась конкуренция белорусского сегмента сети Интернет с российским и мировым. Наблюдается устойчивый рост использования зарубежных сервисов (социальные сети, почта, поиск, видео, музыка). Сегодня конкурентом большинства изданий является онлайн, медиасреда в целом. Каждое утро пользователи открывают страницы информационных порталов, разнообразных агрегаторов, блогов, интернет-сообществ, социальных сетей.

Осуществленный нами анализ проведенных исследований позволяет сделать вывод о том, что традиционная журналистика претерпевает существенные изменения. Печатные СМИ, радио, телевидение и Интернет функционируют в мультимедийной среде, где и происходит их сближение. Перед редакциями встает необходимость преодоления серьезных проблем, связанных с кардинальной перестройкой медиарынка, включая изменение моделей распространения контента и появление новых конкурентов.

По нашему мнению, сегодня в Беларуси можно выделить следующие **типы медийных интернет-ресурсов**: 1. Онлайн-версии традиционных СМИ (газет, журналов, телеканалов и радиостанций); 2. Самостоятельные онлайн-издания (созданные специально для функционирования в Интернете); 3. «Цифровые» СМИ (распространяемые в формате PDF); 4. Информационные порталы (крупные сайты, включающие новостную ленту); 5. Интернет-радио, интернет-ТВ; 6. Информационные агентства; 7. Социальные СМИ (сайты «гражданской журналистики»); 8. Агрегаторы новостей; 9. Социальные медиа (блоги, микроблоги и др.); 10. Специализированные тематические сайты, ведущие новостную колонку по определенной теме, сайты организаций и др.

Понимая растущее значение Интернета в продвижении контента и бренда печатных СМИ, издатель прессы во всем мире всячески старается использовать этот ресурс для своего бизнеса. Интернет-сайт стал одним из самых важных центров взаимодействия с аудиторией СМИ в целом. Специально для него готовятся материалы, появляются принципиально новые форматы контента (см. Качкаева 2010).

Для ведущих зарубежных СМИ сохранение тиражей уже неактуально, и стратегией номер один становится усиление влияния бренда издания в других сферах, повышение показателей цитируемости и качества аудитории. Индекс цитируемости определяется количеством ссылок на сайт газеты. При этом главным условием, позволяющим удержать позиции на рынке, вне всякого сомнения, остается качественная журналистика, которая становится более гибкой к запросам читателей и новым технологиям.

Пытаясь сконцентрироваться на качественном контенте, журналисты привлекают аудиторию эксклюзивностью публикуемых материалов, тем самым повышая качество аудитории, престиж и авторитетность СМИ. Показатель цитируемости не менее важен, чем размеры аудитории и рекламных доходов (см. Российский рынок периодической печати 2010, 20). Публикации в печатном СМИ, как свидетельствует анализ литературы, не всегда подходят для интернет-издания. Для посетителей сайта

региональной газеты привлекательны городские новости с точки зрения жителя региона, проблемные и дискуссионные материалы, различные конкурсы и спецпроекты.

Поскольку читатели хотят получать новости «здесь и сейчас», т. е. 24 ч в сутки и 7 дней в неделю, еще одним стратегическим принципом работы редакции интернет-издания становится формула «24×7», или обновление в режиме реального времени. Публикация в них материалов производится не отдельными завершёнными выпусками (номера), как в печатных СМИ, а осуществляется на сайте по мере их поступления и готовности (см. Лукина 2010, 231).

Пожалуй, одно из наиболее важных изменений в работе редакции – это исчезновение дедлайнов. В газете факт публикации новости символизирует прекращение дальнейшей работы над ней. В Интернете все только начинается. Новость в сети актуальна до последнего комментария. Посетители сайта должны иметь возможность оставить свои отзывы, подискутировать друг с другом, высказаться по поводу той или иной проблемы. Важно наличие разделов «Самое читаемое», «Самое комментируемое», «Чаше всего ищут» и т. п.

Превращение традиционных СМИ в мультимедийные существенно трансформирует творческие редакционные процессы. Это в свою очередь требует от журналистов принципиально новых обязанностей и компетенций. Журналисты уже не только пишут, фотографируют, снимают видео. Они выбирают и проверяют информацию очевидцев, «вооруженных» мобильными телефонами, ведущих блоги, обменивающихся новостями в социальных сетях. Современные интернет-СМИ подают контент потребителю там, где ему удобно и в нужном ему формате. Журналисты в этом процессе играют роль профессиональных дирижеров информационными потоками.

До сих пор редакции работали по следующей схеме: «есть новость – пишем текст, публикуем на сайте; следующая новость – следующая публикация». Сегодня единицей контента является не новость, а сюжет. Различные его части публикуются на сайте по мере их готовности. Поэтому следующей стратегией развития интернет-СМИ Беларуси можно назвать размещение информации на разных носителях, или мультиплатформенность. Контент одновременно публикуется на сайте интернет-СМИ, в Facebook, Twitter, YouTube, LiveJournal, RSS, News-reader, E-mail, Sms, Android, iPad, iPhone и т. д. Происходит обновление информации в режиме non-stop.

Для выяснения специфики онлайн-изданий нами был проведен анализ региональных интернет-СМИ Беларуси на основе мониторинга сайтов по таким параметрам, как интерактивность, гипертекстовость, мультимедийность, мультиплатформенность, персонализированность.

По современным стандартам созданы, в частности, сайты газет «Раённыя будні» (Пружаны) <http://www.budni.by/>, «Астравецкая праўда» (Островец) <http://www.ostrovets.by/>, «Ашмянскі веснік» (Ошмяны) <http://www.osh.by/>, «Віцьбічы» (Витебск) <http://www.vitbichi.by/>, «Свабоднае слова» (Рогачев) <http://www.slova.by/>. Перечень возможностей, предоставляемых ими, весьма широк: публикации из газет; новости в режиме онлайн; главные события дня; комментарии читателей; интерактивные обсуждения; видеосюжеты; подкасты; фотогалереи; RSS-рассылки; конкурсы; рейтинги контента; спецпроекты.

В качестве примера приведем сайт газеты «Ашмянскі веснік», на котором имеется раздел «Спроси у председателя райисполкома!». Все желающие могут задать вопрос главе района и через некоторое время получить на сайте ответ. За год в этом разделе собрано более 250 комментариев.

Достаточно неплохо зарекомендовала себя практика организации на сайтах газет «Раённыя будні», «Астравецкая праўда», «Ашмянскі веснік», «Віцьбічы» конкурсов «Мисс сайт», «Мистер сайт», «Ах, эта свадьба...», «Самая красивая пара города», «Мой ребенок». После объявления любого из них посещаемость сайтов многократно увеличивается.

Для продвижения сайта региональной газеты полезно наполнять его различными сервисами: это может быть расписание транспорта, частные объявления, форум, фотогалерея, история города, афиша событий, различные базы данных, рассылка новостей, телепрограмма, рейтинги публикаций, регистрация пользователей и др.

Привлечение последних к наполнению сайта их собственным контентом – еще одно перспективное направление: оно возможно в таких формах, как загрузка собственных текстов, фото, видео; приглашение к участию в конкурсах; голосования, опросы; рекомендации материалов; комментирование статей; оценка материалов; спецпроекты; форум; блоги.

Проведенный анализ позволил установить, что в современных интернет-СМИ сочетаются текст, фото, видео- и аудиоконтент. Сайты предлагают не только контент, но и сервисы. Интернет-издания группируют контент в сюжеты. Часто они создают спецпроекты (мультимедийное наполнение + архив + интерактив). Интернет-СМИ имеют собственные мощные и хорошо структурированные базы данных людей и компаний. Между ними существуют механизмы автоматического обмена контентом (информеры). На сайтах интернет-изданий проводится регистрация читателей. Контент становится доступным через социальные сети, мобильные телефоны, программы-ридеры, мобильные приложения.

При этом обращает на себя внимание следующая структурная закономерность. Посетители приходят на сайт тремя основными способами: набором его названия в браузере, по внешним ссылкам с

других сайтов и с поисковых систем. По статистике 80 % пользователей поисковой системы не просматривают результаты выдачи далее первой страницы. Поэтому, как свидетельствует анализ литературы, важной стратегией развития интернет-СМИ Беларуси должно стать также поисковое продвижение, которое включает в себя грамотную оптимизацию сайта под пользовательские запросы, привлечение на сайт ссылок различными способами (покупка, обмен, регистрация в каталогах и т. д.) и ряд других мероприятий (см. Гурьев 2008, 48).

Проведенные исследования позволяют определить еще ряд ключевых тенденций. Происходит трансформация творческого процесса, существенные изменения наблюдаются в организации работы редакции. Поэтому одной из важнейших стратегий интернет-СМИ становится адаптация текстов для онлайн-изданий. В частности, при написании текстов для интернет-СМИ надо обращать внимание на заголовки, так как Интернет – это пространство заголовков и их завлекательная роль чрезвычайно важна. Чтобы читатель прочитал новость, он должен заинтересоваться заголовком и на него «кликнуть». В Интернете в заголовке должны содержаться ключевые слова текста. Также необходимо использовать глаголы. Данные тенденции детально рассматриваются в ряде научных работ (см., например, Амзин 2010, 13).

Появление интернет-СМИ привело к модификации жанровой структуры. Наряду с классическими возникли новые жанры и иные форматы контента. Появились такие жанры, как онлайн-репортаж, авторский блог, видеоблог, интернет-конференция, мультимедийная статья, подкаст, видеосюжет, аудиослайдшоу, мультимедийная инфографика, мультискрипт (см. Лукина 2010, 251). Дальнейшее развитие интернет-СМИ, вне всякого сомнения, будет способствовать модификации жанровой палитры. Стоит ожидать, что еще большее значение приобретут жанры, адаптированные для просмотра контента через мобильные устройства.

Пока что многие белорусские СМИ используют интернет-сайт всего лишь как новый канал распространения своей информации, что в корне неправильно. Люди общаются между собой в социальных сетях, блогах и все меньше заходят на сайты СМИ. Необходимо создавать принципиально новые сайты и общаться с аудиторией в социальных сетях. Данные процессы сопровождаются кардинальным изменением социальной роли СМИ. Если раньше СМИ были посредником между информацией и аудиторией, то сегодня монополия внимания аудитории потеряна. Люди для общения все больше используют социальные сети и блоги, которые конкурируют с традиционными СМИ.

Поэтому еще одной важнейшей стратегией развития интернет-СМИ Беларуси можно назвать усиление взаимовлияния традиционных СМИ и социальных медиа. Приверженность услугам Web 1.0 (поиск информации, переписка, совершение покупок в интернет-магазинах и пр.) пока доминирует, но развивается и направление Web 2.0, которое позволяет поддерживать членство в социальных сетях, самостоятельно генерировать контент, вести интернет-дневники и др.

Понятие «социальные медиа» появилось сравнительно недавно. Данный термин охватывает различные медиасервисы (блоги, микроблоги, социальные сети, форумы, социальные агрегаторы, онлайн-игры и др.), информационный продукт которых возникает при максимальном участии интернет-пользователей. Под воздействием социальных медиа информационное поле стремительно изменяется. С их помощью успешно создаются информационные поводы. Новые медиа все активнее внедряются в пространство, еще недавно полностью контролируемое традиционными СМИ.

Происходит переход от трансляции к коммуникации, от коллективных медиа к персональным, от односторонней к двухсторонней модели коммуникации (см. Лукина 2010, 91). Наступает эпоха социальных, или открытых, медиа. Новым вызовом, влияющим на развитие интернет-СМИ, стали мобильные приложения. Все больше людей читают новости с экранов мобильных устройств. В настоящее время мобильная телефония становится новым каналом распространения массовой информации. Пользовательский контент завоевывает глобальное информационное пространство, становясь частью средств массовой информации. Это важнейшая часть революционных изменений в сфере СМИ.

Приведем несколько примеров. Падение самолета в реку Гудзон рядом с Нью-Йорком, землетрясение на Гаити, теракт в минском метро – все эти события освещались в социальных медиа раньше, чем в традиционных СМИ. При этом главными источниками информации становились мобильные и интернет-ресурсы, социальные сети, блоги. Профессиональные журналисты лишь проверяли и дополняли информацию очевидцев. Два мощных информационных потока – профессиональный и пользовательский – обогащали друг друга.

По информации статистического сервиса Socialbakers, в крупнейшей в мире социальной сети Facebook в мае 2011 г. было зарегистрировано 280 560 белорусов. Наиболее популярной социальной сетью в Республике Беларусь считается российский ресурс «В Контакте», насчитывающий более 890 тыс. белорусских аккаунтов. Популярен и «Живой Журнал» (сервис Livejournal), в котором зарегистрировано 80 тыс. белорусов.

Для печатных СМИ социальная сеть Facebook представляет, в частности, весьма эффективный канал продвижения: например, страница на Facebook от The New York Times

<http://www.facebook.com/nytimes> имеет 1 282 019 подписчиков по состоянию на май 2011 г. Каждый день редакция размещает на этой странице 6–7 сообщений. По похожему пути пошли и некоторые белорусские интернет-ресурсы: так, для продвижения в социальных медиа информационное агентство БЕЛТА создало аккаунт на Facebook <http://www.facebook.com/Belarus.News>.

Пожалуй, одним из самых быстрорастущих социальных медиа в последнее время является также Twitter – сервис микроблогинга и социальная сеть с возможностью публикации коротких текстовых сообщений длиной до 140 символов (см. Западченко, Мороз 2011, 16). Первая информация о теракте в минском метро 11 апреля 2011 г. появилась в Twitter уже через 3 минуты. При помощи этого сервиса можно в реальном времени получать свежую информацию о происходящих событиях, вести в режиме онлайн Twitter-трансляции с различных акций и др. Десятки белорусских СМИ также имеют аккаунты в Twitter.

Таким образом, первое десятилетие XXI в. ознаменовалось глубокими изменениями технологических основ функционирования масс-медиа. Ключевыми словами, которые описывают эти перемены, стали «интернет» и «социальные медиа». Для удержания и укрепления существующих позиций на рынке редакциям печатных СМИ необходимо в самое ближайшее время разработать стратегию перехода от издания газет к созданию медиабрендов, распространяемых на мультимедийных платформах, для чего целесообразно сосредоточиться на стратегии обновления производства СМИ и повышении квалификации кадров.

Проведенный нами анализ позволяет сделать вывод о том, что с каждым годом Интернет становится все более серьезным конкурентом для традиционных средств массовой информации. Печатным и аудиовизуальным СМИ необходимо активно использовать возможности Интернета, мультимедийных технологий, социальных медиа, мобильной журналистики для сохранения и расширения своей доли на рынке. Причем эти тенденции все более и более очевидны, что позволяет говорить о трансформации всей системы СМИ и необходимости перехода на новые стандарты цифровой мультимедийной журналистики завтрашнего дня.

ЛИТЕРАТУРА

Амзин А. Новостная интернет-журналистика [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kebati.ru/journ/index.php>. Дата доступа: 13.04.2011.

Гурьев Д. А. Поисковое продвижение шаг за шагом. Мн., 2008.

Журналистика и конвергенция: почему и как традиционные СМИ превращаются в мультимедийные / Под ред. А.Г. Качкаевой. М., 2010.

Интернет-СМИ. Теория и практика / Под ред. М.М. Лукиной. М., 2010.

Западченко І., Мороз В. Можливості Twitter для журналістів. Онлайн-посібник для журналістів з Twitter [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://civic.kmu.gov.ua/civic/doccatalog/document?id=130460>. Дата доступа: 13.04.2011.

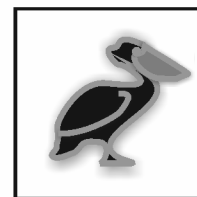
Российский рынок периодической печати. 2010 год. Состояние, тенденции и перспективы развития [Электронный ресурс]. 2010. Режим доступа: <http://www.fapmc.ru/magnoliaPublic/rospechat/activities/reports/2010/item1741.html>. Дата доступа: 13.04.2011.

Поступила в редакцию 12.04.11.

Александр Александрович Градюшко – кандидат филологических наук, доцент кафедры теории и методологии журналистики Института журналистики БГУ. Область научных интересов – интернет-журналистика, социальные медиа, информационное общество, медиаэкономика и медиамаркетинг, инновационные технологии в журналистике, продвижение сайтов, веб-аналитика. Автор 45 научных публикаций, в том числе 2 учебно-методических комплексов.

Педагогіка

О.Л. ЖУК

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА СТУДЕНТОВ КАК СРЕДСТВО ЛИЧНОСТНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

На основе компетентностного подхода раскрывается сущность педагогической подготовки студентов всех специальностей как фактора личностно-профессионального развития в условиях классического университета. Обозначены пути формирования психолого-педагогической компетентности выпускника, определяющие его профессиональную культуру и направленные на повышение продуктивности решения социально-профессиональных задач.

In this article the author considers the pedagogical training of the students at the classical university on the basis of the competence approach. Pedagogical training is grounded as a way of the personal and professional development of students. The psychological-pedagogical competence of the university graduate, which is aimed at improving the productivity of solving the social-professional tasks, is specified. The ways, methods of the development of the psychological-pedagogical competence, which may be used for formation of the other groups of competences, are determined.

Из истории становления в БГУ кафедры педагогики. В 1925 г. на педагогическом факультете Белорусского государственного университета была открыта кафедра педагогики. Для организации учебно-методической и научно-исследовательской работы кафедры были приглашены многие ведущие ученые из Москвы, Петрограда и других городов: С.М. Ривес, И.М. Соловьев, С.М. Василейский, В.Н. Ивановский, П.Я. Панкевич и др. Одной из первых значимых для развития школьного образования научных работ, опубликованных учеными кафедры, была книга И.М. Соловьева «Школоведение как предмет науки». В то время кафедра педагогики прежде всего обеспечивала учебный процесс педагогического факультета, состоявшего из четырех отделений: социально-исторического, этнолингвистического, физико-математического и естественного. В 1932 г. педагогический факультет БГУ был отделен от университета и на его базе организован Минский педагогический институт, в создании которого активное участие принимали преподаватели кафедры педагогики БГУ. В 1946 г. в БГУ была создана общеуниверситетская кафедра педагогики и психологии, которую возглавил доцент Л.В. Шашков. В 1940–1950-е гг. сотрудники кафедры работали над совершенствованием подготовки специалистов для народного хозяйства и, в частности, педагогических кадров для системы образования республики; активно разрабатывали психолого-педагогические проблемы обучения и воспитания в советской школе. В 1950-е гг. в университете были начаты исследования проблем педагогики высшей школы, обоснования содержательно-технологического обеспечения учебного процесса в вузе. В это время в БГУ состоялась первая научно-практическая конференция по вопросам совершенствования учебно-воспитательного процесса, которая способствовала обобщению исследований в области высшего образования, обмену опытом научно-методической работы в университете. В 1964–1972 гг. кафедру педагогики БГУ возглавил член-корреспондент Академии педагогических наук СССР, профессор С.А. Умрейко, положивший начало исследованиям истории педагогики в Белоруссии. Затем заведующими кафедрой в разные годы были: доктор педагогических наук, профессор М.У. Пискунов (1972–1988 гг.), плодотворно исследовавший проблемы трудового воспитания и политехнизма в обучении, педагогики высшей школы; доктор педагогических наук, профессор В.Н. Наумчик (1989–1994 гг.), разрабатывавший проблемы дидактики, частных методик преподавания; доктор педагогических наук, профессор А.П. Сманцер (1994–1999 гг.) – Заслуженный деятель науки Республики Беларусь, занимающийся проблемами преемственности в системе непрерывного образования, совершенствования профессиональной подготовки и переподготовки педагогических кадров, воспитания и превентивной педагогики. С 1999 г. по настоящее время кафедру возглавляет доктор педагогических наук, профессор О.Л. Жук, которая исследует проблемы модернизации высшего образования (в том числе педаго-

гического) в современных социокультурных условиях, повышения качества профессиональной подготовки студентов в вузе, проектирования научно-методического обеспечения (в том числе на электронной основе) образовательного процесса вуза.

За время существования кафедры ученые и преподаватели внесли большой вклад в становление и развитие педагогической науки в стране, национальной системы образования, исследование проблем обучения и воспитания молодежи, подготовки педагогических кадров. Накоплен большой опыт в разработке содержания и научно-методического обеспечения профессионально-педагогической подготовки будущих учителей (преподавателей) в классическом университете. Это позволило в 1970-е гг. открыть на ряде факультетов БГУ научно-педагогические потоки. В 1980–1990-е гг. преподавателями кафедры педагогики решались задачи преемственности в обучении школьников и студентов; обоснования и реализации концепции педагогического образования в классическом университете; разработки содержательно-методического обеспечения образовательного процесса в учебных заведениях нового типа; обоснования двухступенчатой системы подготовки кадров в высшей школе.

Основные направления научно-исследовательской деятельности кафедры педагогики и проблем развития образования БГУ в последнее десятилетие связаны с совершенствованием теории и практики высшего профессионального образования и обоснованием условий и механизмов повышения его качества в соответствии с мировыми тенденциями.

Основными научными проблемами, разрабатываемыми с 2006 г. на кафедре, являются выявление закономерностей развития высшего (в том числе педагогического) образования, обоснование психолого-педагогических основ его информатизации, исследование педагогической подготовки студентов всех специальностей как фактора личностно-профессионального развития будущих специалистов и повышения качества университетского образования.

Актуальность и сущность педагогической подготовки студентов в условиях классического университета. Универсальность психолого-педагогических знаний и умений, проявляющаяся в широком их применении в личностно-профессиональной деятельности в сфере любой профессии, позволила выделить и исследовать в образовательном процессе классического университета педагогическую подготовку в более широком социально-профессиональном контексте.

В отличие от существующей традиционной системы педагогического образования в классическом университете, направленной на получение некоторой частью студентов дополнительной педагогической квалификации, педагогическая подготовка обоснована и реализована как важнейшая составляющая образовательного процесса современного университета, направленная на формирование у студентов всех специальностей разноразмерной психолого-педагогической компетентности в соответствии со ступенями высшего образования и получаемой квалификацией. Педагогическая подготовка обеспечивает комплексное изучение студентами человеческих возможностей, освоение способов развития творческого потенциала личности, воспитания (самовоспитания), социальной коммуникации, межкультурного взаимодействия и управления, эффективных моделей и технологий познания и образования, самообразования и акмеологического роста, основ педагогики семьи и семейного воспитания.

Теоретическим и опытно-экспериментальным путем доказано, что психолого-педагогическая компетентность обеспечивает продуктивное решение широкого спектра профессиональных, социальных и личностных задач, выступает основой развития более общих социально-личностных компетенций будущего специалиста, которые в совокупности с академическими и профессиональными компетенциями в конечном итоге способствуют сформированности у выпускников социально-профессиональной компетентности как обобщенного результата профессиональной подготовки в университете и важнейшего критерия качества современного высшего образования (см. Жук 2009).

Освоение психолого-педагогических знаний и умений (благодаря их универсальному характеру и воспитательной направленности) может оказывать эффективное воспитывающее воздействие на студенческую молодежь. Востребованность психолого-педагогических знаний и умений в указанном аспекте определяется возрастающей ролью воспитания студенческой молодежи на современном этапе социально-экономического развития, а именно: образование и воспитание обеспечивают развитие и воспроизводство человеческого капитала, который становится в постиндустриальную эпоху ведущей движущей силой устойчивого социально-экономического развития. Под человеческим капиталом в экономике понимается совокупность всех производительных качеств работника, включающих приобретенные знания и навыки, а также мотивацию и энергию (активность), которые могут использоваться в течение конкретного периода времени в целях производства товаров и услуг. В педагогике человеческий капитал можно определить как социально-профессиональную компетентность выпускника вуза (ссуза), которая представляет собой сложное, обобщенное личностное качество, выражающее способность мотивированно и ответственно применять сформированные компетенции для эффективного решения разнообразных социально-личностных и профессиональных задач (или как совокупность знаний, опыта, ценных личностно-профессиональных качеств). Учеными доказано, что

человеческий капитал влияет на экономический рост не меньше, чем совокупность двух других факторов производства – труда и капитала (Т.И. Шульц, Г. Беккер). Один из последних экономических форумов в Давосе прошел под лозунгом «Человеческий капитал более важен, чем финансовый».

Другим важнейшим фактором возрастания роли воспитания является повышенная востребованность в условиях новой экономики не только профессиональных компетенций работников, но и их духовно-нравственных личностных качеств. Как показал мировой финансово-экономический кризис 2008 г., люди, потерявшие духовно-нравственные ориентиры, обладающие мощными ресурсами, способны ради корысти и прибыли на колоссальные деструктивные действия против интересов общества и государства. Фактически финансово-экономический кризис – это следствие кризиса духовного, который преодолеть намного сложнее и продолжительнее по времени. Роль духовно-нравственного, гражданского воспитания в современном глобализирующемся мире возрастает, оно становится реальным фактором процветания народов и государств. Поэтому в современных условиях возрастает роль социально-личностных компетенций будущих специалистов, основанных на нравственных качествах, коммуникативных умениях, способности сотрудничать и работать в команде, сочетать корпоративные и личные интересы, принося пользу себе, компании и стране, принимать ответственные коллективные решения. На это указывает тот факт, что Нобелевскую премию в 2009 г., в разгар мирового экономического кризиса, получили американские ученые Элинор Остром и Оливер Уильямсон за исследования в области экономики управления, а именно за коллективные методы управления внутри компании.

Значимость и роль воспитания молодежи на современном этапе общественного развития усиливаются также благодаря следующим факторам:

- возрастающему влиянию на учащуюся молодежь виртуальной реальности Интернета и компьютерных игр, чрезмерное увлечение которыми может отрицательно воздействовать на их здоровье, способствовать (по причине малочтения и ухода в мир виртуальных отношений) снижению уровня интеллектуального развития, личной ответственности за принимаемые решения, социальной активности, потере интереса к реальной жизни;

- устойчивому развитию цивилизации, требующему перехода от общества потребления к «непотребительскому» облику личности, гармонично развитой и способной к разумному самоограничению, действенной гуманной заботе о будущих поколениях, ответственному преобразованию окружающего мира на основе охранно-созидательных отношений с природой и социумом и созданию новых, более эффективных форм общественной жизни, культуры в целом.

В условиях социальной трансформации и глобализации, когда изменяются динамика и ориентиры духовно-нравственных ценностей, по-особому актуализируется проблема воспитания патриотизма. Остро встает вопрос педагогически целесообразного сочетания интернационального и национально-патриотического воспитания молодежи. Его решение направлено, с одной стороны, на формирование у студенческой молодежи поликультурных компетенций, глобального мышления, обеспечивающих у нее готовность и способность жить в условиях мирного сосуществования наций-государств, различных культур и религий и содействовать устойчивому развитию цивилизации в целом. С другой стороны, решение этой проблемы связано с культивированием и сохранением у подрастающего поколения чувства гражданственности, ценностного отношения к Отечеству, воспитанием патриотизма как готовности к творческому служению Родине, обеспечивающему устойчивое развитие своей страны. Комплексное решение задач глобального и национально-патриотического воспитания студентов снизит остроту проблемы «утечки мозгов», непонимания отдельной частью молодежи смысла жизни на родной земле и служения своему Отечеству. С точки зрения национальной безопасности возрастание роли гражданского воспитания молодежи обосновывается, по мнению ряда исследователей (Ю.В. Крупнов, Ю.В. Громыко и др.), сменой парадигмы ведения современных войн, важным средством которых выступают специальные психологические операции. Они направлены на разрушение у подрастающего поколения духовно-нравственных и гражданских ценностей, привлекательного образа своей Родины, сущностного смысла служения Отчизне, без которых ни одно общество не способно стабильно существовать и развиваться.

Обосновывая в современных социокультурных условиях повышение роли воспитания студенческой молодежи, отметим, что эмпирически доказана зависимость в обществе между повышением уровня духовно-нравственного развития населения и снижением количества преступлений, лиц с алкогольной и наркотической зависимостью, социальных детей-сирот, разводов, абортот и пр. Очевидно, что эта закономерность, в свою очередь, ведет к экономии человеческих ресурсов и бюджетных средств, а значит, к развитию человеческого капитала и социально-экономическому прогрессу страны.

Раскрывая социально-воспитательный потенциал педагогической подготовки, подчеркнем, что ее результативность обеспечивается, с одной стороны, опорой при разработке ее содержания и методик на универсальность и социально-воспитательный механизм психолого-педагогических знаний и умений. Это означает, что: 1) рефлексивный анализ студентами осваиваемых в ходе изучения психолого-

педагогических дисциплин общечеловеческих ценностей, социально-педагогических процессов выступает средством их личностного и профессионального самоопределения и самосовершенствования; 2) используемые активные формы и методы обучения, коммуникативные, проектно-исследовательские методики, базирующиеся на рефлексивно-деятельностной основе, являются способами формирования у студентов рефлексивного, коммуникативного, организаторского, проектного видов опыта. Последнее служит основой развития у студентов психолого-педагогической компетентности. С другой стороны, с позиций классического университета организация педагогической подготовки в условиях информационно-образовательной среды, функционирующей на основе традиционных университетских ценностей (гуманизма, демократии, стремления к истине, служения обществу, профессии и науке) и принципов университетского классического образования (гуманизации, фундаментализации, научности, непрерывности и преемственности, универсализации), обеспечивает фундаментальную предметную подготовку и научно-исследовательскую направленность учебного процесса.

Следовательно, реализация педагогической подготовки, одновременно базирующейся на универсальности психолого-педагогических знаний и умений, их воспитательной направленности и на научно-образовательном потенциале классического университетского образования, становится эффективным средством личностного и профессионального развития студентов через овладение ими психолого-педагогической компетентностью. Это определяет такие важные характеристики педагогической подготовки, как ее полифункциональность, вариативность и направленность на личностно-профессиональное развитие студентов посредством формирования у них психолого-педагогической компетентности, способствующей академической и профессиональной мобильности и адаптации студента (выпускника) к изменяющимся условиям. Полифункциональность педагогической подготовки в классическом университете обеспечивается ее дуальной сущностью как средством личностно-профессионального развития будущих специалистов и как видом профессиональной подготовки студентов к педагогической деятельности. Вариативность педагогической подготовки «по вертикали» (на трех выделенных уровнях) обеспечивается реализацией взаимосвязанных гибких учебных программ по психолого-педагогическим дисциплинам, предусматривающих получение студентами дополнительной педагогической квалификации по нескольким образовательным траекториям. Вариативность педагогической подготовки «по горизонтали» предполагает выбор студентами спецкурсов психолого-педагогической направленности, форм и содержания научно-исследовательской работы, курсовых и дипломных проектов по педагогике.

Компетентностный подход в педагогической подготовке. Подчеркнем, что важнейшей особенностью исследования педагогической подготовки в классическом университете и ее модернизации является использование компетентностного подхода. С учетом его требований были определены интегрированные образовательные результаты педагогической подготовки как критерии качества профессиональной подготовки в университете. Так, поуровневые результаты педагогической подготовки были представлены через систему психолого-педагогических компетенций и лежащих в их основе обобщенных психолого-педагогических знаний и умений.

На первом уровне педагогической подготовки психолого-педагогические компетенции носят универсальный характер и будут востребованы в любой социально-профессиональной деятельности выпускника университета. Психолого-педагогические компетенции на этом уровне включают *компетенции в области философских и правовых основ образования, определяющих его функции и целевые установки, условия и механизмы его функционирования и развития; компетенции межличностного взаимодействия и коммуникации (в том числе межкультурной) специалиста как субъекта социальной, гражданской, профессиональной сфер; компетенции решения социально-воспитательных задач в коллективе; компетенции в области повышения квалификации и переподготовки персонала; компетенции управления коллективом; компетенции непрерывного самообразования и профессионального самосовершенствования; компетенции в области семейной жизни, воспитания и развития детей.*

На втором уровне педагогической подготовки компетенции носят профессионально-педагогический характер и используются в педагогической деятельности. Это *компетенции, направленные на организацию обучения и развития личности обучающегося, преподавание учебных дисциплин; компетенции, обеспечивающие организацию воспитания обучающихся; компетенции, относящиеся к изучению и учету возрастных, гендерных и психологических особенностей обучающихся, механизмов их мотивации; компетенции, связанные с управлением образовательным учреждением и качеством образовательного процесса; компетенции в области совершенствования учебно-методического обеспечения образовательного процесса, педагогической диагностики; компетенции в сфере педагогического общения, решения коммуникативных проблем педагогической деятельности.*

На третьем уровне педагогической подготовки, соответствующем второй ступени высшего образования – магистратуре, компетенции направлены на преподавательскую деятельность в вузе. К ним относятся компетенции, *обеспечивающие организацию в вузе образовательного процесса, воспита-*

ние студенческой молодежи, а также *связанные с проведением научных исследований в области педагогики и образования.*

Освоение психолого-педагогических компетенций через овладение лежащими в их основе обобщенными знаниями и умениями направлено на формирование готовности выпускника университета к продуктивному разрешению выявленных универсальных психолого-педагогических проблем и задач как в сфере педагогической, так и иной профессиональной деятельности.

Значимость указанных выше психолого-педагогических компетенций заключается в том, что они определяют содержание психолого-педагогических дисциплин педагогической подготовки, а также могут выступать основой для контекстного обновления содержания других дисциплин социально-гуманитарного и общепрофессионального циклов подготовки студентов в университете. Психолого-педагогические компетенции выпускника университета также представляется целесообразным использовать в ходе профессионального отбора с целью привлечения лучших выпускников непедагогических вузов к педагогической деятельности (для факультативных занятий, работы с одаренными, дополнительного образования взрослых и др.).

Интегрированным итоговым результатом педагогической подготовки студентов является психолого-педагогическая компетентность, которая представляет собой сложное интегральное личностное качество студента (выпускника), направленное на мотивированное и ответственное использование указанных психолого-педагогических компетенций для решения разнообразных социально-профессиональных задач. Психолого-педагогическая компетентность определяется обобщенными психолого-педагогическими знаниями и умениями, мотивационными, эмоциональными, когнитивными и нравственными личностными качествами и способностью их использовать в любой социально-профессиональной деятельности.

Обосновано, что психолого-педагогическая компетентность является обобщенным измеряемым образовательным результатом, объективно характеризующим качество педагогической подготовки. Для четырех возможных уровней (системный, нормативный, ситуативный, фрагментарный) ее сформированности определены показатели, которые характеризуют глубину и устойчивость обобщенных психолого-педагогических знаний и степень овладения умениями использовать их при решении социально-профессиональных задач.

Диагностика психолого-педагогических компетенций. При мониторинге качества педагогической подготовки эффективно себя зарекомендовали комплексные диагностические средства, среди которых так называемые обобщенные разноуровневые задачи; научно-исследовательские проекты прикладной направленности; имитационные, ролевые, деловые игры; итоговая оценка за все виды студенческих практик; рейтинговая система оценки знаний и умений и др.

В качестве эффективного диагностического инструментария реализуются разработанные нами обобщенные социально-педагогические задачи, которые являются полифункциональным педагогическим средством, выступающим также элементом содержания психолого-педагогических дисциплин и средством формирования компетенций (см. Жук 2009; Жук 2007). Обобщенные педагогические задачи имеют общие черты с учебными задачами из теории развивающего обучения Д.Б. Эльконина – В.В. Давыдова, личностно-развивающими ситуациями из концепции личностно ориентированного обучения по В.В. Серикову, заданиями открытого типа по А.В. Хуторскому. Обобщенная задача предполагает неоднозначность путей ее решения и может выступать в качестве учебно-социальной ситуации, способствующей развитию личности студента через формирование у нее психолого-педагогической культуры, гражданских качеств, экономической, экологической и других видов грамотности (последнее зависит от содержания самой задачи).

Процесс решения таких задач характеризуется следующими особенностями: решение обобщенной задачи требует нахождения общего способа решения целого класса задач социально-педагогической направленности; студент должен разработать и реализовать для ее решения проект деятельности, включающий в себя этапы: 1) анализ условий или ситуации, постановка целей и задач деятельности; 2) выдвижение гипотез; непосредственное проектирование деятельности, направленной на достижение целей; 3) проверка гипотез; 4) оценка и корректировка деятельности на основе рефлексии ее результатов. Обобщенная задача имеет межпредметный характер. Межпредметные знания, которые используются для решения данных задач, дают возможность отразить целостность культурно-исторического опыта, заложенного в разных областях науки и практики, способствуют выработке у студентов ситуационно-аналитического, системного мышления. В результате регулярного решения таких задач у студентов формируются общеучебные умения или универсальные способности к анализу, систематизации, интеграции знаний и их использованию; принятию решения, соотнесению результата с выдвигаемой целью; получению из разных источников информации и ее переработке. Поиск решения обобщенной задачи способствует дальнейшему развитию у студента готовности к самоопределению, умений рефлексии. Кроме того, обобщенная задача решается на личностном уровне и переживается как жизненная проблема, что придает учебному процессу личностно ориентированный характер.

В процессе разработки и апробации обобщенных задач был определен алгоритм их проектирования: 1) анализ и отбор собственно предметного содержания учебного материала; 2) поиск и выявление межпредметных связей, наполнение содержания задачи ценностной, социально-педагогической, прикладной, фактологической составляющими; 3) формулировка вопросов и заданий, направленных на активизацию рефлексивно-оценочной деятельности обучающихся и использование их субъектного опыта; 4) разработка текстовой, графической, табличной форм представления учебного материала при постановке задач; 5) моделирование возможных ролевых позиций, которые студенты могут занимать в процессе решения задач; предварительный анализ возможных альтернативных способов решения задачи.

Конструирование содержания обобщенных задач по педагогике осуществлялось на основе уровня подхода. Обобщенные задачи с точки зрения их влияния на развитие у студентов компетенций классифицированы по трем уровням (базовый, личностно-социальный, профессиональный). Основанием для выделения названных уровней является степень овладения студентами психолого-педагогическими знаниями, сформированности у них соответствующих обобщенных умений и навыков применения знаний и опыта для решения социально-профессиональных и личностных задач.

Обобщенные задачи по педагогике являются нетиповыми, проблемными, разрешение которых требует владения эвристической и исследовательской деятельностью. Таким образом, использование таких обобщенных задач в учебном процессе позволяет моделировать будущую социально-профессиональную деятельность, что дает основание рассматривать их в качестве средств не только диагностики, но и формирования компетентности и элементов деятельностного содержания обучения.

Условия и пути формирования компетенций. Разрабатывая педагогическую подготовку как компетентностную модель подготовки будущих специалистов к их многофункциональной деятельности в социально-профессиональной сфере, мы выявили закономерности развития психолого-педагогической компетентности, которые являются общими и для формирования других групп компетенций. Эти закономерности характеризуют устойчивые связи: между деятельностной сущностью формируемой компетентности и субъектной позицией личности в образовательной деятельности; между обобщенным характером формируемой компетентности и обеспечением содержательно-технологической интеграции учебного и воспитательного процессов и их составляющих; между эффективностью развития компетентности и творческим опытом самостоятельного разрешения проблемных ситуаций, моделирующих социально-профессиональные проблемы и задачи.

Выявленные закономерности определяют условия и пути формирования компетенций (компетентностей) в образовательном процессе университета. К таким условиям относятся.

1. Контекстное (соответствующее будущей профессиональной деятельности) обновление целей, результатов, содержания обучения. Это предполагает определение целей и результатов профессиональной подготовки в виде социально-профессиональных компетенций; придание содержанию обучения практико-ориентированного, прикладного характера в соответствии с содержанием и способами будущей профессиональной деятельности студентов.

2. Использование проблемно-исследовательских методик и развивающих технологий, базирующихся на рефлексивно-деятельностной основе и способствующих активизации самостоятельной работы студентов. Они обеспечивают проблемный характер образовательного процесса, субъектную позицию студентов в учебной деятельности, приобретение опыта применения формируемых компетенций для решения будущих профессиональных задач. К таким технологиям относятся: технологии проблемно-модульного обучения, обучения как учебного исследования, коммуникативные технологии («мозговой штурм», дискуссия, пресс-конференция, спор-диалог, учебные дебаты), проектные, игровые технологии (деловые, ролевые, имитационные игры), кейс-технологии и др.

3. Широкое использование профессионально ориентированных учебных ситуаций и задач проблемного характера, которые задают деятельностное содержание обучения и обеспечивают формирование у студентов способов будущей социально-профессиональной деятельности. При деятельностном содержании обучения преобладают не типовые учебные задачи, а проблемные учебно-профессиональные задачи-ситуации. Их разрешение осуществляется посредством включения студентов в поисковую, рефлексивную деятельность, направленную на приобретение необходимого для формирования и развития компетенций опыта.

4. Оптимальное использование информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе в различных формах. Наиболее эффективными среди них, как показывает наш опыт, являются: интернет-форум, анализ аудио- и видеоситуаций, компьютерное тестирование, электронные учебные курсы и др. Использование компьютерных средств должно быть направлено на расширение доступа к информации (в том числе в аудио-, видеоформате), усиление проблемного характера учебного процесса, повышение эффективности самостоятельной работы студентов и текущего контроля знаний и умений.

5. Организация производственной (в том числе педагогической) практики студентов с учетом требований их будущей профессиональной деятельности; соответствие содержания и способов решения

учебно-профессиональных задач, разрабатываемых в период практики, сущности и структуре формируемой компетентности.

6. Вовлечение студентов на основе самоуправления в социально-воспитательную деятельность, моделирующую социальные проблемы из сферы будущей профессии. Наиболее эффективными средствами воспитания являются активные формы и методы, которые способствуют формированию опыта самостоятельного разрешения ситуаций и социальных проблем профессиональной деятельности. К таким педагогическим средствам относятся студенческое самоуправление; участие студентов в организации образовательного процесса, оценке его качества, органах управления вузом; проектная и клубная формы работы; шефские отряды, благотворительные акции и др. Участие в таких видах деятельности содействует формированию у студентов организационно-управленческого, коммуникативного, рефлексивного, проектировочного опыта, который и выступает основой развития компетентностей.

7. Обеспечение содержательно-технологической взаимосвязи учебного и воспитательного процессов и их направленности на формирование у студентов компетентностей. Подчеркнем, что психолого-педагогическая компетентность и более общие социально-личностные компетенции в большей степени выражают результаты воспитания личности. Их формирование определяется развитостью ценностно-смысловой, мотивационной, эмоционально-волевой сфер личности студента, которые также могут развиваться только в единстве социально-гуманитарной и общепрофессиональной подготовки студентов при содержательно-технологической интеграции учебного и воспитательного процессов. Социально-личностные компетенции основаны на социально-гуманитарных знаниях, конструируются через эмоционально-ценностный и социально-творческий опыт студентов, который приобретает как в учебном процессе, так и в воспитательной деятельности посредством участия в значимой социальной работе.

Таким образом, педагогическая подготовка студентов всех специальностей в классическом университете, основанная на компетентностном подходе, является эффективным средством их личностно-профессионального развития, обеспечивает повышение качества профессиональной подготовки современных специалистов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Жук О. Л. Педагогическая подготовка студентов: компетентностный подход. Мн., 2009.
2. Жук О. Л., Сиренко С. Н. Педагогика. Практикум на основе компетентностного подхода: Учеб. пособие. Мн., 2007.

Поступила в редакцию 09.06.11.

Ольга Леонидовна Жук – доктор педагогических наук, профессор, заведующая кафедрой педагогики и проблем развития образования. Сфера научных интересов – проблемы модернизации высшего образования (в том числе педагогического), информатизации образования, повышения качества профессиональной подготовки студентов в вузах, проектирования современного научно-методического обеспечения образовательного процесса, организации воспитания учащейся молодежи в современных условиях. Имеет более 150 научных и научно-методических работ в области образования, среди них – монография, 14 учебных пособий (в том числе электронный учебник).

И.В. ТАЯНОВСКАЯ

ДИАГНОСТИКА УЧЕБНО-КОММУНИКАТИВНЫХ УМЕНИЙ ШКОЛЬНИКОВ В РАБОТЕ НАД УЧЕБНЫМИ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИМИ ПРОЕКТАМИ

Рассматриваются структурно-смысловые и речевые недочеты, типичные для проблемно-исследовательских высказываний докладов, подготовленных учащимися старших классов учреждений общего среднего образования. Демонстрируются возможности методической профилактики и коррекции отмеченных недочетов на основе типологического и количественного анализа данных констатирующего педагогического эксперимента.

Structural and sense as well as speech mistakes, typical for problem-researching reports of the pupils of senior forms of comprehensive educational establishments, are reflected in the article. Possibilities of prevention and correction of admitted mistakes based on typological and quantitative analysis of data from ascertaining pedagogical experiment are demonstrated.

Одной из значимых сторон в коммуникативном развитии личности на уровне получения общего среднего образования является *учебно-коммуникативный аспект языковой и речевой подготовки*, который обретает свое отражение в методике преподавания русского языка, как в исследовательском, так и в обучающем отношениях. Последнее предполагает усвоение школьниками на теоретико-речеведческом уровне минимизированных сведений об особенностях учебной речи и практическое овладение спецификой различных групп и видов учебных высказываний, способами и приемами мыслительно-речевой деятельности, необходимыми для полноценного и качественного общения в учебно-научной сфере. Важность названного аспекта в преподавании языка обосновывается рядом факторов: актуальностью развития данного типа умений для социокультурной адаптации выпускников

к реалиям современного информационного общества; высокой частотностью учебных текстов в коммуникативной практике школьников с внутрипредметной и междисциплинарной точек зрения; перспективностью усвоения особенностей учебной речи для продолжения образования и последующей самообразовательной деятельности; благотворным влиянием совершенствования учебной речи на становление у учащихся когнитивно-познавательных психических процессов, расширение возможностей личностной самореализации, формирование позитивных ценностных ориентаций и др. С целью построения рациональной методической системы освоения учебной речи школьниками в данной статье характеризуются возможные недочеты в проблемно-исследовательских текстах-докладах, создаваемых старшеклассниками, и на этой основе намечаются резервы методической коррекции фиксируемых недостатков, позитивная перспектива в построении подобной обучающей работы.

Школьные научные доклады в настоящее время приобретают все большее распространение в процессе преподавания различных учебных предметов. В ходе подготовки докладов может получать свое отражение проблемно-исследовательская организация обучения. Педагогическая теория проблемного обучения плодотворно разрабатывалась в широко известных дидактических трудах И.Я. Лернера (см. Лернер 1981), А.М. Матюшкина (см. Матюшкин 1972), М.И. Махмутова (см. Махмутов 1977) и др. В указанных источниках в качестве составных элементов в проблемной организации обучения выделяются: моделирование ситуации познавательного затруднения, противоречия; постановка познавательных задач; выдвижение гипотез и проверка предположений; повышенная творческая активность самих учащихся; субъективное открытие и «проживание» ими новых знаний, создание ситуации успеха; построение обсуждения в дискуссионной форме и т. п. Вместе с тем в отношении преподавания русского языка и неотъемлемых от этого задач развития речи в меньшей степени рассматривались аспекты, связанные с содержательным, структурным и речевым развертыванием проблемно-исследовательских текстов.

При проведении констатирующего среза было проанализировано 343 текста докладов, созданных учащимися 10–11 кл. из различных регионов как городских, так и сельских учреждений образования: СШ № 113 и 171 г. Минска, СШ № 29 г. Гомеля, СШ № 5 г. Жодино, а также Лужковской СШ Шарковщинского района Витебской обл. Констатирующий срез проводился до специального изучения особенностей данного вида высказываний. Учащимся предлагалось подготовить доклады, посвященные языковому анализу художественных произведений. Однако доклады школьников зачастую (38,8 % от числа рассмотренных высказываний) имели не исследовательский, а прежде всего репродуктивный характер, не отличались ощутимой новизной разработки и понимания темы. Проанализированные тексты свидетельствовали о том, что основным методом подготовки доклада для таких высказываний становилось изучение одного-двух соответствующих прототипных источников по проблеме, которые не всегда упоминались и перерабатывались (более того, предпринимались попытки представить в качестве докладов чужие сочинения, целиком заимствованные из электронных ресурсов). В лучшем случае назывались 1–2 автора или работы, причем иногда без мотивированной хронологической либо алфавитной упорядоченности, единообразия сокращений: *О Пушкине и его произведениях есть очень много литературы, о нем писали Николай Скотов, С. Бонди. Одно из его* (нарушена оптимальная местоименная соотнесенность) *стихотворений – «Узник»* (очевидно, что даже на уровне школьного изучения богатые традиции пушкинистики желательнее было бы представить более упорядоченно и в большей приближенности к аспекту исследования). При этом невыраженность ссылок на аналоговые и прототипные источники сочеталась с отсутствием готовности к обобщению, краткому обзору и рефлексии по отношению к итогам предшествующей исследовательской традиции в постижении данного вопроса.

Как правило (в 86 % высказываний), не осуществлялось отчетливого выдвижения проблемы или исходного предположения для их осмысления в докладе. Нередко – более чем в трети работ – не подчеркивалась значимость темы или проблемы, рассматриваемых докладчиком на примере того или иного художественного текста, равно как во многих докладах (приблизительно в четвертой части от их общего количества) не давалось и обоснования выбора материала для изучения. В то же время при эпизодическом указании отраженных в докладе проблем и вопросов учащиеся могли обходиться без использования вопросительных конструкций, которые служили бы для активизации мыслительного поиска адресата: *В произведении поднимаются вопросы о любви, разлуке и одиночестве*. В отдельных работах (в 8,4 % из тех, где все же подчеркивалась значимость рассматриваемой проблематики) с очевидностью ощущалась недостаточность лексических ресурсов-акцентуаторов, которые повторялись без видимого стилистического замысла: *Изучение художественной литературы имеет очень большое значение, чтобы люди в будущем вообще не разучились внимательно читать. Ознакомление с классической литературой имеет значение для повышения человеком его уровня культуры*. Наряду с этим при использовании акцентирующих оборотов фиксировались примеры контаминации фразеологизированных сочетаний, весьма распространенные в речевой практике носителей языка: *Тема безвозвратной любви сыграла большое значение в творчестве поэта*.

Иногда встречаемая постановка цели в работах констатирующего среза иногда имела формальное звучание, представляя собой фактическое дублирование темы без уточнения специфики предстоящей деятельности (в частности, с использованием таких семантически не дифференцированных глаголов, как *исследовать*, *изучить*): *Цель исследования – исследовать языковые особенности названного стихотворения (Тема: Языковые особенности стихотворения А.С. Пушкина «К морю»); Цель работы – внимание к стихотворению Е. Евтушенко*. Даже в тех эпизодических случаях, когда упоминалось о цели или задачах работы, возникала тавтология при их формулировании, затрагивающая речемыслительные глаголы и производные от них имена существительные: *Была определена такая цель, как определить особенности этого стихотворения; В эту работу включаются изучение этого стиха, отражение того, чем он интересен, изучение того, что об этом стихотворении говорится в критике*. В использовании глаголов с речемыслительной семантикой встречались нарушения точности речи, связанные со смешением паронимов *формировать* – *формулировать* и однокоренных с ними, а также с выбором некорректной синтаксической модели управления: *Можно сформировать цель: изучить повлиявшие события из жизни автора; Нужно проследить за самыми яркими чертами творческой манеры писателя*. При употреблении в подобных утверждениях отглагольных существительных отдельные случаи словообразования были неверными и искусственными: *Мы пытались обобщить материал о поэте, к показыванию особенностей стихотворения и устанавливанию, какие те обстоятельства, в которых появилось это стихотворение*. Однако еще чаще цель проведенной деятельности и ее задачи, которые бы определяли порядок последующих размышлений, вообще не конкретизировались.

При использовании терминов не всегда соблюдалась необходимая точность: отступления от нее фиксировались в 9,3 % работ (*В стихотворении М. Лермонтова «Когда волнуется желтеющая нива...» встречаются внесюжетные элементы – описание природы*: употребление термина не является уместным, так как указанное стихотворение вообще не имеет сюжетно-повествовательного, событийного характера). Это особенно часто касалось понятий, имеющих идентифицируемые с ними термины-корреляты: *В стихотворении И.А. Бунина используется косвенная (вместо: прямая) речь: «Дорогой мой, – шепчет мама...»*; *Поэт находился под влиянием такого литературного жанра (вместо: художественного метода), как реализм*. Помимо того, в докладах, полученных в ходе констатирующего среза, нередко не давалось необходимых разъяснений или актуализации терминов, которые в итоге оставались малоинформативными для адресата, составляя своего рода «смысловую лакуну»: *По своей природе стихотворение относится к силлабо-тонической системе стихосложения*.

Часть высказываний, полученных при проведении констатирующего среза, не свидетельствовала о готовности учащихся достигать многогранного развития замысла работы (число отражаемых аспектов при языковом анализе художественного текста в таких докладах, составлявших почти пятую часть от общего количества изученных экспериментальных материалов, не достигало 3), а также об умении демонстрировать структурную аспектизацию исследовательского высказывания путем выраженных лингвокомпозиционных переходов между подтемами. В отдельных докладах не давалось необходимой трактовки отмеченным художественно-речевым или экстралингвистическим фактам; продуцирование текста в этом случае ограничивалось их регистрирующей (иногда заимствованной у других авторов) констатацией: *Стихотворение написано ямбом, который сочетается с пиррихией. Рифма перекрестная. В первой и третьей строках она мужская, во второй и четвертой – женская*. (Наряду с этим недочетом выделенные в данном примере термины, очевидно, нуждались хотя бы в кратких пояснениях.)

Даже выражаемая докладчиком авторская позиция являлась в ряде случаев не вполне мотивированной, а скорее декларативной или противоречивой, не обеспечиваемой достаточной аргументацией: *Хотя в стихотворении и описывается природа, из-за своих проблем автор не замечает ничего вокруг; Стихотворение «Письмо матери» посвящено не столько конкретному человеку, сколько обобщенному образу России*. Подобные малоаргументированные суждения отмечались в 18,1 % докладов.

Зафиксированы, помимо того, случаи не вполне уместного употребления «мы авторского», которое сообщало речи излишнее наукообразие, официальную дистанцированность от возможной аудитории: *Мы ознакомились с данным произведением и считаем, что при его прочтении читателям передается заряд бодрости и любви*. Содержание докладов предполагало употребление глаголов со значением регистрации фактов или функциональной характеристики явлений, провоцирующее появление случаев неоправданной тавтологии – однообразных контактных словоупотреблений: *В стихотворении используется художественный эпитет «слава зарева»*. Также *используется обращение. Используются однородные члены предложения*. Ретроспективные и проспективные ссылки, обеспечивающие ориентацию адресата в тексте доклада, являлись не вполне типичными для высказываний констатирующего среза. Вместе с тем даже при их наличии в высказываниях зачастую не обеспечивалась должная точность речи: применялись части слов *выше/ниже* или соответствующие наречия, в строгом смысле более уместные по отношению к произведениям письменной речи, пред-

назначенным только для зрительного восприятия: *Вышеуказанная выразительность стихотворения создается разными приемами; Ниже еще будет рассмотрена рифмовка этого стиха.*

При формулировании выводов не всегда соблюдались необходимая однотипность, а также правила оформления перечней в письменной речи (прежде всего при выражении составляющих их элементов): *В своей работе я попыталась показать: 1. особенности произведения связаны с устным народным творчеством; 2. использование многочисленных изобразительно-выразительных средств.* К числу наиболее «ошибкоопасных» фрагментов учебно-исследовательского текста с точки зрения логико-грамматических особенностей построения однородных рядов в предложениях, как это засвидетельствовано экспериментально, принадлежат формулировки задач и выводов исследования.

Неумение делать выводы по итогам проведенного анализа сказывалось в ситуациях, когда текст завершался частными, отрывочными наблюдениями, ср. следующую заключительную фразу доклада, которая в данном качестве едва ли может быть признана оптимальной: *Также в стихотворении есть несколько вопросительных предложений.* В технико-коммуникативном отношении, как уже подчеркивалось, достаточно типичным было отсутствие информативных данных об источниках подготовки, что сужало для адресата границы возможного последующего обращения к рассмотренной теме.

Таким образом, данные констатирующего эксперимента, проведенного до специального освоения особенностей докладов, свидетельствовали о необходимости развития при обучении умений, ориентированных на создание текстов проблемно-исследовательской направленности и присущих учащимся-испытуемым. В *содержательно-коммуникативном* и *структурно-коммуникативном* отношении особое внимание целесообразно обратить на формирование умений: привлекать дополнительные источники и пути для подбора материала; обеспечивать самостоятельный и творческий характер освещения темы; проектировать и отражать поэтапный ход исследования; в начальной части доклада – подчеркивать значимость темы, намечать ее связь с более общей проблемой и цель выполнения исследовательского задания; опираться на существующую традицию в изучении вопроса; выдвигать исходное предположение; конкретизировать и обосновывать выбор материала для выполнения работы; в основной части – достигать многоаспектности в отражении проблемы, делать промежуточные обобщения; в заключительной части – формулировать развернутые выводные суждения; удостоверить степень истинности первоначального предположения, сопоставлять с ним полученные результаты; намечать перспективы дальнейшего изучения темы и др.

Анализ *вербально-коммуникативной* стороны проблемно-исследовательских текстов констатирующего среза подтвердил особую значимость развития следующих коммуникативно-речевых умений: использовать вопросительные конструкции для отражения проблематики исследования; применять разнообразные слова и выражения с акцентирующей семантикой для характеристики значения темы и проблемы, поднятой автором анализируемого произведения и докладчиком; использовать разнообразные глаголы (отглагольные существительные) с речемыслительной семантикой при постановке цели и задач исследования; исключать случаи не вполне уместного употребления местоимения «мы авторское»; соблюдать точность речи в языковом оформлении ретроспективных и проспективных отсылок и др.

В *технико-коммуникативном* аспекте представлялось необходимым совершенствование умений: давать ссылки на использованные источники в соответствии с общими требованиями к культуре подготовки научного текста; корректно оформлять перечни при формулировании задач и выводов работы.

Данные направления профилактики и устранения недочетов, характерных для созданных учащимися текстов проблемно-исследовательского содержания, учитывались при построении методики обучения подготовке докладов на основе исследовательского задания, нашедшей свою реализацию в учебных и методических пособиях по русскому языку для старших классов учреждений общего среднего образования Республики Беларусь. В результате проведения контрольного экспериментального среза для выявления уровня развития коммуникативных умений проблемно-исследовательской направленности отмечалось статистически значимое снижение структурно-смысловых и собственно речевых недочетов (в 7,8 раза), что подтверждает необходимость комплексного учета количественных и качественных данных предварительной констатирующей диагностики при организации освоения старшеклассниками особенностей проблемно-исследовательских текстов.

ЛИТЕРАТУРА

- Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения. М., 1981.
 Матюшкин А. М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. М., 1972.
 Махмутов М. И. Организация проблемного обучения в школе. М., 1977.

Поступила в редакцию 26.05.11.

Ирина Владимировна Таяновская – кандидат педагогических наук, доцент, заведующая кафедрой риторики и методики преподавания языка и литературы. Область научных интересов – риторика научной речи, теория и методика обучения языку в школе и вузе, в частности, формирование речевых умений школьников и коммуникативное развитие студентов социально-гуманитарного профиля. Автор свыше 200 научных и научно-методических работ по проблемам совершенствования речи учащихся, в том числе монографии. Является соавтором 64 книг – учебников, учебных и методических пособий для средней и высшей школы.

РУССКИЙ ЯЗЫК КАК ИНОСТРАННЫЙ: АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕТОДИКИ И ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА В ВУЗЕ

Рассматривается комплекс проблем, связанных с обучением русскому языку как иностранному в белорусских вузах. Отмечены как достижения в этой области (унификация требований к уровням владения языком, разработка учебных программ, разнообразие методик преподавания), так и перспективные задачи (создание единой нормативной базы в рамках СНГ по сертификации знаний; совершенствование методики преподавания с учетом современных требований к подготовке специалистов).

The article tackles complex problems in teaching Russian as a foreign language at universities in Belarus. The author mentions the present day achievements (banding language proficiency, curriculum design, the diversity of methods) as well as the perspectives (the uniform norm basis to certify language skills, further improvement in methodology taking into account the today's demand in training specialists).

Преподавание РКИ как компонент экспорта образовательных услуг Республики Беларусь. В Беларуси в качестве государственных языков приняты два языка: белорусский и русский; поэтому практически все белорусские университеты предлагают или могут предложить преподавание РКИ на систематической основе. Ведущим вузом, осуществляющим подготовку преподавателей РКИ, является БГУ; здесь разрабатываются типовые программы по РКИ и методике его преподавания в вузах страны и за рубежом (т. е. в условиях языковой среды и вне ее).

Обучение РКИ напрямую связано с целями экспорта образовательных услуг. Подготовка специалистов для зарубежных стран – одно из важных направлений внешнеэкономической деятельности государства. Конкуренция на мировом рынке в сфере предоставления образовательных услуг все более возрастает; лидирующие позиции в мире в настоящее время занимают США, Германия, Австралия. В последние десятилетия наиболее активными в данном виде экспорта становятся страны с небольшим запасом природного сырья. Компенсация недостатка природных сырьевых ресурсов доходом от экспортных услуг в области образования стала возможной в связи с повышением ценности высшего образования в мире, с интеграционными процессами в сфере науки. В этих условиях – тесного сотрудничества стран в различных областях науки, культуры, экономики – вырабатываются единые требования к подготовке специалистов, поскольку предполагается свободное перемещение, трудоустройство специалистов, обмен опытом работы, участие в международных научных программах и т. д. Особое внимание в связи с этим уделяется владению иностранными языками. Актуализировались задачи выработки и признания международных образовательных стандартов, а также национальных образовательных стандартов, соответствующих в необходимой степени международным.

Система высшего образования в Беларуси включает в себя в качестве одного из компонентов подготовку специалистов для многих стран Европы, Азии, Африки, Америки, что свидетельствует о престижности вузов, востребованности на мировом рынке образовательных услуг. В связи с возрастанием ценности образования в мире, а также благодаря усилиям Президента и Правительства Республики Беларусь в настоящее время наблюдается увеличение потока иностранных граждан, желающих получить высшее образование в нашей стране.

Проблема качества образования при этом выходит на первое место. Основным языком обучения – русский; недостаточно хорошее знание русского языка является препятствием в получении качественного образования практически по любой специальности.

Разработка методики (методик) преподавания русского языка как иностранного предполагает, что должны учитываться и сочетаться в едином учебном процессе традиции лингводидактики в сфере обучения русскому языку (как родному) и современные общеевропейские/международные требования, предъявляемые к изучению иностранных языков.

В Беларуси к настоящему времени осуществлена значительная часть работы по реализации концепции «Европа без границ» и программы «Европейский языковой портфель». Авторским коллективом под руководством С.И. Лебединского создана модель образовательных стандартов по РКИ, разработана уровневая концепция владения русским языком как иностранным, на базе которой созданы типовые программы по РКИ для иностранных учащихся на различных этапах обучения. Министерством образования Республики Беларусь унифицированы учебные программы по РКИ и учебная нагрузка, отводимая на изучение русского языка в иностранной аудитории. Ведется работа по созданию Центра сертификационного языкового тестирования зарубежных граждан.

Ситуация с внедрением полного комплекса мероприятий, связанных с внедрением программы «Европейский языковой портфель» и других международных образовательных программ, напрямую связана с положением дел в странах СНГ, с отсутствием единой нормативной базы. Таким образом, хотя модель образовательных стандартов по РКИ разработана в Беларуси и утверждена Министерством образования Республики Беларусь, следование этим стандартам не является обязательным для вузов и, что очень важно, для подготовительных отделений вузов. Требования к уровню владения русским языком (система оценок, проходной балл) не едины: студенты, отчисленные из одного вуза, могут переходить в другой, где требования ниже. Данная ситуация связана с тем, что, как отмечалось, аналогичным образом строится учебный процесс по РКИ во всех странах СНГ.

Указанные проблемы рассматривались на Форуме по проблемам преподавания русского языка и получения российского образования в зарубежных филиалах российских вузов, проходившем в 2006 г. в Москве на базе МЭСИ при участии работников Министерства образования и науки Российской Федерации, Управления международного образования и сотрудничества Рособразования, Управления лицензирования, аттестации и аккредитации Рособрнадзора, Центра национальных проблем образования «Федеральный институт развития образования». Было признано, что существование названных проблем негативным образом сказывается на отношении к системе высшего образования, на формировании образа страны за рубежом, а также провоцирует увеличение потока иностранных граждан, желающих приобрести диплом о высшем образовании без соответствующих усилий и знаний. Была признана необходимость разработать единые нормы, единую систему подготовки иностранных специалистов, повысить престиж данного вида деятельности и сделать экспорт образовательных услуг одним из важных и высокодоходных видов экспорта. В резолюции, принятой на форуме, отмечалось, что для решения этих и других задач необходимы объединение интеллектуального ресурса ученых и практиков в преподавании русского языка, использование опыта работы национальных систем образования в рамках РФ, принятие единой нормативной базы в рамках СНГ.

Типовые программы по РКИ и организация учебного процесса: концептуальные противоречия. В этом году исполняется ровно пятьдесят лет с тех пор, как иностранные студенты начали обучаться в белорусских вузах. Именно тогда, в советское время, были созданы первые типовые программы, которые легли в основу современных программ по РКИ. Тогда же, в условиях существования особых политических и экономических отношений Советского Союза со странами противоположного политического блока, закладывалась, начинала создаваться система обучения иностранных студентов, характеризующаяся некоторыми особенностями, дающими о себе знать и в настоящее время.

В основу обучения иностранных студентов заложены две концепции, которые трудно совмещаются одна с другой, поскольку создавались в разное время и фактически являются концепциями разных систем образования.

Первая концепция – *концепция полного/включенного обучения* – предполагает достаточно хорошее знание языка иностранными студентами к моменту зачисления в вуз (на полное обучение) или на краткосрочную стажировку (с включением студентов в общий учебный процесс: включенное обучение).

Вторую концепцию условно назовем *концепцией доучивания*. В соответствии с данной концепцией иностранные учащиеся не получают необходимого знания языка на довузовской ступени подготовки и продолжают осваивать грамматику, лексику научного стиля речи, находясь уже в стенах университетов.

В соответствии с *концепцией полного/включенного обучения*, принятой в большинстве университетов мира, проводится сертификация знаний по языку согласно принятым единым образовательным стандартам. Например, экзамен по английскому или немецкому языку для получения соответствующего сертификата иностранные учащиеся могут сдать у себя на родине. Изучение этих языков обеспечено большим количеством разнообразных учебников, аудио- и видеокурсов. Если иностранный учащийся приезжает в страну обучения без знания языка, он может выбрать курсы любой продолжительности и сложности для получения соответствующих языковых знаний. При этом обучение иностранных граждан во многих странах подчинено единым государственным правилам. Например, если после определенного количества попыток человек не может успешно сдать сертификационный экзамен по языку, он не имеет права получать высшее образование на территории данной страны; если же студент зачислен в вуз, то владеет языком так, что может учиться в данном вузе на общих основаниях – более или менее успешно. Во многих странах длительность обучения на подготовительных курсах определяется самим учащимся и зависит от степени подготовленности к сдаче сертификационных экзаменов. При этом количество иностранных граждан, желающих получить высшее образование в странах с такой системой обучения, не уменьшается, а, напротив, все увеличивается. Это связано с востребованностью специалистов высокой квалификации на мировых рынках труда.

Обучение русскому языку в вузах Беларуси, так же как и России и других стран СНГ, базируется на концепции доучивания на продвинутых этапах.

Такая концепция была принята в советское время, когда основным контингентом иностранных учащихся были лица, которые направлялись в Советский Союз дружественными странами или партиями. Таких студентов нужно было учить быстро, эффективно, недорого; качество обучения в значительной степени гарантировалось строгим отбором учащихся, а также наличием специальной административной структуры, которая контролировала все этапы подготовки иностранных специалистов. Именно на базе концепции доучивания были созданы типовые программы и учебные планы по русскому языку, в соответствии с которыми иностранные учащиеся принимались на обучение в вуз без достаточного знания языка, но могли быстро (в течение первого семестра) «включиться» в процесс обучения при соблюдении указанных условий.

В настоящее время организация учебного процесса во всех странах СНГ сочетает элементы одной и другой системы образования. А именно в соответствии с международной практикой иностранные

студенты включаются в общий учебный процесс, по многим предметам посещают занятия наравне с белорусскими студентами, т. е. занимаются в соответствии с учебными программами по планам полного и/или включенного обучения. Однако требования к знанию русского языка – языка обучения – в значительной степени базируются на прежних нормативах, разработанных согласно концепции доучивания. На практике мы имеем дело с такой ситуацией, когда существует огромный разрыв между требованиями, предъявляемыми к знаниям выпускника подготовительного отделения и знаниям студента, зачисленного на 1-й курс университета, в то время как типовой программой по РКИ предусмотрено, что иностранные студенты должны включиться в неадаптированный учебный процесс (см. Русский язык как иностранный 2006, 4–5). Соблюдение требований типовой программы уже само по себе выступает организующим фактором и в проведении учебного процесса преподавателем, и в овладении языком учащимися, поскольку целеполагание является определяющим для освоения функциональных систем, к которым относятся естественные языки.

Методики преподавания РКИ: от грамматическо-переводного метода к коммуниктивно-деятельностному – и назад, к Л. Теньеру. Методика преподавания русского языка как иностранного – составная часть методики преподавания иностранных языков. История изучения и преподавания иностранных языков насчитывает сотни и даже тысячи лет, однако наиболее значительные изменения дидактического характера произошли в последнее столетие, когда изучение иностранных языков стало массовым явлением, насущной жизненной необходимостью для самых различных категорий населения.

Современная методика преподавания РКИ – многоаспектная учебная дисциплина. Так, например, учебник по методике преподавания РКИ Л.Н. Чумак содержит разделы по типологическому, функционально-коммуникативному, культуроведческому описанию РКИ, раздел практической методики преподавания (см. Чумак 2009).

Ведущим методическим принципом при обучении РКИ в настоящее время является принцип коммуниктивности. Достоинства коммуниктивного метода обучения оценены достаточно высоко как преподавателями РКИ, так и студентами. Следует учитывать при этом, что данный метод – часть вполне определенной системы обучения, вне которой достоинства быстро превращаются в недостатки. Актуализировался комплекс проблем так называемого «бесконфликтного педагогического общения»: на занятиях обсуждаются всевозможные проблемы, интересные для студентов (или их преподавателей) без акцентирования внимания на качестве речи. Коррекция, исправление ошибок производится зачастую лишь фрагментарно, поскольку бывает довольно сложно «вмешаться» в поток связной, но неправильной речи. Происходит привыкание к ошибкам; кроме того, студентам не вполне ясна шкала оценок их речи в конечном итоге. Коммуниктивный метод обучения дает ожидаемый результат при высокой самоорганизации студентов – в том случае, когда они готовы взять на себя самостоятельную отработку рутинного грамматического материала. В большинстве же случаев студенты «идут за преподавателем» и ограничиваются тем объемом и качеством материала, который был введен на занятии. Иначе говоря, при использовании коммуниктивного метода предполагается субъект-субъектное обучение, т. е. активная позиция учащегося (для любого общения важен принцип 50 % на 50 %). Для того чтобы занятие состоялось и его цели были достигнуты, необходимо большую часть «монотонной» грамматической работы выносить за пределы аудиторного занятия. Использование на занятиях коммуниктивного метода требует «противовеса» в виде достаточно объемных и длительных тренингов. При недостатке тренинговой работы использование коммуниктивного метода несет с собой, как было сказано, опасность привыкания к ошибкам («Я вижу, что меня понимают; этого достаточно») и к облегченному, «усеченному», разговорному стилю речи, что вполне приемлемо для туристов, но мало соответствует основным целям обучения студентов. Использование данного метода обучения нередко порождает и проблему эмоциональных перегрузок как у преподавателей, так и у студентов в связи с превышением индивидуального порога коммуниктивности (одна из проблем «бесконфликтной педагогики»).

Серьезным требованием рассматриваемой системы обучения является сертификация знаний в соответствии с принятыми стандартами. В условиях отсутствия обязательной стандартизированной сертификации знаний существует стремление к стиранию грани между «пожеланиями» преподавателя и его требованиями, поскольку коммуниктивный метод уравнивает коммуникантов. В целом же необходимо отметить, что в условиях языковой среды коммуниктивная ценность занятия несколько преувеличена, поскольку на занятиях мы имеем дело чаще всего с квазикоммуникацией. Подлинной же коммуниктивной ценностью обладает в первую очередь именно языковая среда как обучающий фактор.

Говоря о перспективах развития методики преподавания РКИ, отметим два направления современных научно-методических исследований. Первое связано с психолингвистическими исследованиями закономерностей восприятия и порождения речи; второе – с системным описанием языка как динамического явления. Важность разработки именно таких направлений связана с тем, что в мето-

дике преподавания РКИ акцент традиционно ставится на деятельности первого субъекта педагогического общения – на деятельности преподавателя (так, само слово *преподаватель* образовано от слова *преподавать* (ср.: *давать*, *предподносить*)). Деятельность второго субъекта, т. е. учащегося, по усвоению преподнесенного материала не менее важна, однако изучена еще недостаточно. Как отмечает в своих выступлениях и книгах С.И. Лебединский, это направление научно-методических исследований является важным и перспективным в настоящее время (см. Лебединский 2009).

С другой стороны, актуальность системного описания языка в методических целях обусловлена необходимостью более полного представления о том, что же такое языковое мышление, какие языковые явления лежат в основе этого типа мышления. Коммуникативно-деятельностный подход к обучению базируется в значительной своей части на теории речевой деятельности и возник как реакция на грамматико-переводной метод. Однако и в том и в другом методе (как и в остальных, промежуточных) факты языка рассматриваются как статические, данные, подлежащие заучиванию для использования в определенном прагматическом контексте. Практически все известные нам методы работают внутри оппозиции: язык/статика – речь/динамика. Динамический синтаксис Л. Теньера открывает совершенно иные перспективы – перспективы описания языка как динамического явления (см. Теньер 1988), т. е. описания основ языкового мышления. Педагогическая работа на основании динамической модели Л. Теньера акцентирует внимание учащегося именно на системе языка, но не статичной, фрагментарно и избирательно поданной, а на подвижной, динамической, обеспечивающей реализацию коммуникативного замысла в речи.

Характеризуя ситуацию в целом, отметим, что к настоящему времени разработаны десятки различных методик преподавания РКИ; один только перечень их в «Лингводидактическом энциклопедическом словаре» А.Н. Щукина занимает более страницы (см. Щукин 2007). Для развития метаязыкового контроля продуцируемой речи, самокоррекции и успешного усвоения изучаемого языка следует применять комплекс традиционных и современных методик в соответствии с целями и условиями обучения – в языковой среде или вне ее.

ЛИТЕРАТУРА

Лебединский С. И. Восприятие устной научной речи: стратегии понимания смысловой информации на уровне микро- и макротекстов. Мн., 2009.

Русский язык как иностранный: Типовая учеб. прогр. для иностр. студ. / С.И. Лебединский и др. Мн., 2007.

Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М., 1988.

Чумаков Л. Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. Мн., 2009.

Щукин А. Н. Лингводидактический энциклопедический словарь. М., 2007.

Поступила в редакцию 27.05.11.

Людмила Францевна Гербик – кандидат филологических наук, доцент, заведующая кафедрой прикладной лингвистики. Область интересов – русский язык как иностранный, межкультурная коммуникация, лингвокультурология. Автор более 100 публикаций, в том числе монографии, учебника, учебных, учебно-методических пособий и словарей для иностранных студентов филологических и нефилологических специальностей.

Е.В. КИШКЕВИЧ, В.М. МОЛОФЕЕВ, В.Е. РЕЗНИКОВ, Л.М. ХУХЛЫНДИНА

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ И ЕЕ РОЛЬ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ В СОВРЕМЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

Анализируется процесс интернационализации университетского образовательного пространства: широкая и сбалансированная академическая международная мобильность студентов, преподавателей и исследователей; партнерство в сфере научных исследований, процедуры руководства и управления вузом. Рассматриваются вопросы интернационализации Белорусского государственного университета: история, стратегии развития, повышение качества образовательных услуг и модернизация подготовки иностранных граждан.

The article is dedicated to analysis the process of internationalization of university educational space includes a broad and balanced academic international mobility of students, staff and researchers; partnership in research, procedures of university management. Internationalization of the Belarusian State University is the history, the development strategies, the improvement of quality of educational services and the modernization of foreign student preparation – are examined in the article.

Одной из главных задач, стоящих перед университетским сообществом в XXI в., является достижение устойчивого развития системы образования в меняющемся мире. Чрезвычайная динамичность внешней среды, изменение качества и характера конкуренции, структуры спроса на образовательные услуги дали университетам принципиально новые возможности для определения путей развития и реализации новых стратегических целей, отвечающих вызовам и потребностям посткризисного мира.

Позиция мирового сообщества в сфере высшего образования нашла свое отражение в Коммюнике, принятом на состоявшейся в июле 2009 г. в Париже очередной Всемирной конференции по

высшему образованию под эгидой ЮНЕСКО. Важное место в коммюнике уделено вопросам интернационализации, регионализации и глобализации высшего образования. Несмотря на экономический кризис, расширение и развитие международного сотрудничества в сфере высшего образования, основанного на солидарности и взаимоуважении, поддержке гуманистических ценностей и межкультурного диалога, остается главной тенденцией. Она проявляется в более сбалансированной и расширяющейся академической мобильности и трансграничном образовании, «встроенных в механизмы, гарантирующие действительно многостороннее и мультикультурное сотрудничество, дальнейшее развитие партнерских соглашений и связей между университетами и консорциумами в сфере высшего образования» (Филиппов, Кирабаев 2010, 241).

Одним из важнейших показателей качества и эффективности образовательной деятельности университета, определяющих его престиж на международном уровне, является процесс интернационализации образования, направленный на реализацию следующих целей:

- расширение сферы деятельности университетов за пределы своей национальной образовательной системы;
- диверсификация и рост финансовых поступлений через привлечение иностранных студентов на обучение;
- широкая и сбалансированная мобильность студентов, преподавателей и исследователей, расширение форм включенного обучения своих студентов в зарубежных вузах-партнерах;
- повышение качества образования за счет участия студентов и преподавателей в международном процессе обмена знаниями;
- партнерство в сфере научных исследований, организация совместных научных и исследовательских проектов.

Процесс интернационализации университетского образовательного пространства затрагивает:

- студентов: набор иностранных студентов, организацию обменных программ, а также организацию индивидуальной студенческой мобильности;
- профессорско-преподавательский состав: обмен преподавателями, проведение совместных научно-исследовательских программ и стажировок, создание совместных учебных программ, организацию интенсивных языковых курсов и летних школ;
- содержательную сторону учебных программ: разработку новых программ и курсов, учитывающих элементы межкультурной коммуникации; обучение иностранным языкам; использование новых технологий, включая дистанционное обучение;
- вопросы сертификации, признания и оценки качества образовательного процесса: внедрение системы международных стандартов в образовании, признание документов об образовании.

Международная академическая мобильность, т. е. обучение иностранных студентов на постоянной основе, – один из показателей интегрального рейтинга университетов. Начиная с 1950 г. процессы интернационализации и глобализации экономики, создание единого экономического пространства, формирование общего рынка, технологическая революция вызывают постоянный рост академической мобильности студентов. За пятьдесят лет количество студентов, обучающихся за рубежом, выросло в 15 раз: если в 1950 г. в мире насчитывалось около 100 тыс. студентов, обучающихся за рубежом, в 1960 г. – 250 тыс., то к началу 1980-х гг. – уже 1 млн, в 1989 г. – 1,2 млн, в 1998 г. – 1,5 млн.

По данным ЮНЕСКО, уровень международной мобильности студентов вырос за последние 25 лет на 300 %. В настоящее время, по данным ВТО, мировой рынок образовательных услуг оценивается в 27 млрд долл. Для многих государств обучение иностранцев является крупнейшей статьей национального экспорта.

По мнению экспертов, в 2011 г. число студентов, обучающихся за пределами своих стран, составит 2,8 млн, а к 2025 г. это количество вырастет до 4,9 млн. Сегодня образовательные услуги предлагают 140 государств мира. Однако основными образовательными центрами, где обучаются 4/5 всех иностранных студентов, являются: североамериканский (США и Канада) – 600 тыс. студентов; Европа – примерно 500 тыс. (в ЕС сильна внутренняя образовательная миграция: от трети до половины иностранных студентов европейцы по происхождению); Австралия и Новая Зеландия, где обучается 200 тыс. студентов. В высшей школе России сегодня учатся около 70 тыс. иностранных граждан, Россия ежегодно выделяет из бюджета более 3 тыс. стипендий для иностранцев.

В настоящее время продвижение Республики Беларусь на мировой рынок образовательных услуг осуществляется в условиях жесткой конкуренции среди ведущих университетов международного образовательного пространства. Борьба за потенциальных студентов со стороны представителей вузов США, Канады, Великобритании, Австралии, Южной Кореи и других государств приводит к необходимости совершенствовать систему экспорта образовательных услуг для белорусских вузов.

Начало обучения иностранных граждан в Республике Беларусь связано с историей Белорусского государственного университета. Среди первых студентов БГУ, возобновившего в 1944 г. работу в г. Минске, были отдельные представители польского и немецкого народов. В 1945–1961 гг. в универ-

ситет на различные виды стажировок начали приезжать наши соотечественники из стран Западной и Восточной Европы, Канады. В мае 1961 г. Совет Министров БССР принял решение об организации в БГУ подготовительного факультета для иностранных граждан. В 1961/62 учебном году к занятиям на этом факультете приступила группа кубинской молодежи в количестве 61 чел., 11 из них продолжили в дальнейшем обучение на основных факультетах университета.

Численность контингента иностранных учащихся в нашей республике, количество стран, из которых они прибыли, число учебных заведений, занятых их обучением, в 1960–1980-е гг. постоянно увеличивалось. Только дипломы об окончании Белорусского государственного университета получили 62 (1961–1970 гг.), 403 (1971–1980 гг.) и 879 (1981–1990 гг.) иностранных граждан. После распада Советского Союза правительство Республики Беларусь, Министерство образования, крупнейшие вузы страны приложили немало усилий, чтобы поддержать международный престиж республики, создать условия для самостоятельного выхода белорусской системы образования на мировой рынок образовательных услуг.

В последнее время выход из экономического кризиса экономик ряда ведущих мировых стран-экспортеров приводит к увеличению числа граждан этих стран, выезжающих на обучение за рубеж. В этих условиях отмечается увеличение экспорта образовательных услуг со стороны высших учебных заведений Беларуси, что сопровождается существенным ростом числа иностранных учащихся в отдельных вузах нашей страны. В настоящее время в Республике Беларусь обучается свыше 10,5 тыс. иностранных граждан из 84 стран мира.

Традиционно в экспорте образовательных услуг выделяются страны СНГ (преимущественно русскоязычные студенты) и страны дальнего зарубежья. Доли этих регионов в общем объеме экспорта составляют 42 и 58 % соответственно. Среди стран СНГ основная доля приходится на Туркменистан – 74 % и Россию – 18 %. Среди студентов дальнего зарубежья лидирует Китай – 34 %, стабильно и примерно в равных долях характерно присутствие Шри-Ланки – 6 %, Турции – 5 %, Ливана – 4,7 %, Сирии – 4,5 %, Ирана – 4,5 %.

Вместе с тем прирост ценового объема экспорта услуг образования произошел в 2009–2010 гг. преимущественно за счет резкого увеличения контингента туркменских граждан, который составляет 31 % от общей численности иностранных граждан. Имеет место пропорциональный дисбаланс, при котором экспорт образовательных услуг в названные выше восемь стран составляет 75 % всего объема и только 25 % его приходится на остальные 76 зарубежных государств.

На настоящем этапе очень важно сохранить баланс между национальными и глобальными интересами и тенденциями и, трансформируя нашу систему образования, с одной стороны, сделать ее частью мировой, а с другой – сохранить наши собственные уникальные позитивные черты. В Республике Беларусь создана необходимая нормативно-правовая база, регулирующая различные аспекты приема и обучения иностранных граждан:

- разработана Концепция развития экспорта образовательных услуг в рамках сотрудничества Республики Беларусь с иностранными государствами;
- внесены изменения и дополнения в Правила приема в высшие и средние специальные учебные заведения в части сроков приема документов при поступлении в вуз иностранных граждан;
- разработана и утверждена совместная Инструкция Министерства образования и Министерства внутренних дел «О порядке согласования подразделениями по гражданству и миграции органов внутренних дел приглашений на учебу иностранных граждан и лиц без гражданства в Республику Беларусь»;
- разработано Положение о Национальном центре экспертиз и признания документов/квалификаций образования.

В настоящее время в Республике Беларусь международная деятельность в сфере образования, науки и молодежной политики осуществляется на основании: 54 международных договоров, в том числе 28 межправительственных и 26 межведомственных; более 1200 прямых межвузовских договоров о сотрудничестве.

Лидером по подготовке иностранных граждан по программам доуниверситетского и высшего образования, магистратуры и аспирантуры является Белорусский государственный университет. В настоящее время БГУ по качественному составу профессорско-преподавательского состава, материально-технической базе имеет широкие возможности для обеспечения подготовки квалифицированных кадров для национальных экономик зарубежных стран. Качество образования, умеренная стоимость обучения и жилья, безопасность проживания – основные факторы, способствующие стремлению иностранных граждан обучаться в вузах нашей страны.

В частности, если в 1991–2000 гг. дипломы БГУ получили 593 человека, то в течение 2000–2010 гг. выпускниками университета стали 1264 гражданина стран дальнего зарубежья. За последние четыре года число иностранных граждан, обучающихся в БГУ, увеличилось почти в три раза, достигнув в 2010 г. около двух тысяч. При этом все большую популярность приобретает обучение в магистратуре и аспирантуре.

БГУ ставит задачу, с одной стороны, расширять экспортные услуги, сохраняя традиционные рынки экспорта образовательных услуг (СНГ, Китай, ближневосточный регион), а с другой – предпринимать активные шаги по вхождению в общеевропейское университетское пространство, по адаптации учебного процесса к европейским стандартам.

Политику БГУ в области экспорта образовательных услуг характеризует:

- активный выход на новые региональные рынки (Туркменистан, Азербайджан, Казахстан, страны Прибалтики) при сохранении традиционных (Китай, Россия, Вьетнам, страны Ближнего Востока);
- приведение качества образования и управления вузом в соответствие с международными стандартами;
- проведение адекватной ценовой политики;
- проведение активной информационно-рекламной работы;
- участие в международных образовательных выставках;
- расширение спектра образовательных услуг;
- четкое планирование и организация работы по привлечению иностранных граждан;
- диверсификация каналов продвижения образовательных услуг (расширение сети посредников, целевая подготовка иностранных граждан, прием на обучение в индивидуальной форме и т. д.).

Одним из базовых векторов стратегии развития университета является повышение качества образовательных услуг и модернизация подготовки иностранных граждан, которая включает в себя решение основных задач:

- создание имиджа БГУ, престижности получения диплома об окончании университета;
- закрепление за БГУ репутации центра международного уровня по подготовке иностранных студентов, захват новых сегментов рынка услуг, связанных с профилями университетского образования;
- совершенствование образовательного процесса, пересмотр учебных планов и учебных программ в соответствии с требованиями времени и постоянно меняющимися запросами потребителей – иностранных граждан;
- создание действенной подсистемы довузовского профильного образования; обеспечение полноценной интеграции в университетское образовательное пространство при формировании профессиональной компетенции слушателей;
- использование современных методик, создание модульной системы обучения русскому языку как иностранному при формировании коммуникативной компетенции разных уровней владения РКИ, методическое обеспечение учебниками нового поколения;
- повышение квалификации преподавательского состава и сотрудников университета в области речевых коммуникаций, педагогической психологии, информационных технологий, иностранных языков, менеджмента качества в образовании, стажировки в зарубежных университетах, мониторинг научной активности преподавателей;
- постоянный мониторинг качества оказания образовательных услуг со стороны основных потребителей – иностранных студентов;
- создание среды для внедрения инновационных технологий, открытие специальных структурных единиц для организации научно-исследовательской, консультационной деятельности, разработки индивидуальных траекторий образования через систему дистанционного обучения;
- создание порталов с качественными профессиональными электронными ресурсами, формирование информационной открытости и «прозрачности» всех процессов обучения в университете;
- формирование социальной коммуникативности и адаптивности к реальным условиям обучения в университете, использование прогрессивных инновационных подходов к формированию механизма молодежного сотрудничества, воспитание молодежи в духе общих гуманистических ценностей, дружбы и добрососедства, повышение у молодых людей национального и гражданского самосознания, толерантности, интеллектуальной и творческой активности.

Переосмысливая современные подходы к организации системы образования, когда знания превращаются из цели образования в средство, с помощью которого человек должен научиться образовываться всю жизнь, университет ведет активный поиск новых моделей организации дополнительно образования иностранных граждан:

- диверсификация содержания и формата образовательных программ, расширение спектра предлагаемых программ курсов русского языка как иностранного, апробация новых форм и структур обучения;
- поиск мобильности в темпах обучения и выборе будущих специальностей; организация Летней школы русского языка;
- организация сертификационного тестирования на определение уровня владения и степени сформированности коммуникативной компетенции по русскому языку как иностранному языку иностранных граждан и лиц без гражданства; применение различных форм контроля при кардинальном повышении качества контрольно-измерительных материалов;
- расширение географии студенчества за счет обучения наших соотечественников и коренного населения не только дальнего, но и ближнего зарубежья;

• охват населения разного возраста и разной квалификации с использованием непрерывной многоуровневой образовательной системы взаимосвязанных программ (последнее вызвано старением населения развитых стран, что приводит к расширению возрастного состава обучающихся).

Привлечение иностранных студентов, магистрантов и аспирантов дает возможность совершенствовать систему подготовки специалистов с учетом требований международного рынка труда. Участие университета в международных образовательных проектах позволяет повысить качество разработки образовательных программ и учебных курсов, расширить возможности для академической мобильности студентов и преподавателей в соответствии с международными и межвузовскими соглашениями. Примером одной из эффективных программ такого рода является программа Tempus IV (2007–2013 гг.), направленная на модернизацию систем высшего образования в вузах-партнерах и основанная на европейских образовательных стандартах.

Большую роль в изучении международного опыта и развитии взаимовыгодных партнерских связей с учреждениями зарубежных стран для БГУ сыграло участие в проекте Quality Assurance Tools for Internationalisation Management (QATIM) программы TEMPUS IV, целью которого являлось внедрение механизмов обеспечения качества управления процессом интернационализации образования. В проекте приняли участие 12 вузов – Азербайджана, Армении, Беларуси, Германии, Голландии, Испании, Польши, России и Украины.

Участие в проекте QATIM позволило, с одной стороны, проанализировать международный опыт в интернационализации образования, а с другой – способствовало разработке эффективных инструментов реализации собственной стратегии интернационализации в контексте Программы развития БГУ. В результате реализации проекта:

- осуществлен обмен опытом по организации международного сотрудничества и интернационализации образования в высших учебных заведениях с учетом требований национальных и международных стандартов;
- организовано повышение квалификации сотрудников университета по вопросам обеспечения качества в процессах интернационализации образования;
- усовершенствована инфраструктура университета, обеспечивающая процесс интернационализации образования;
- внедрены инструменты и процедуры управления процессом обеспечения качества интернационализации образования в университете.

Реализация международных образовательных проектов в рамках программы TEMPUS IV лежит в русле работы университета по формированию и внедрению системы менеджмента качества образования и должна привести к практическим результатам:

- повысить эффективность международного сотрудничества университета в образовательных программах и, как следствие, качество образовательного процесса;
- расширить возможности для академической мобильности студентов и преподавателей;
- ускорить процесс международной сертификации СМК университета.

Таким образом, решающими факторами развития конкурентоспособного университета на современном этапе, повышения качества подготовки специалистов являются взаимосвязанные и дополняющие друг друга факторы: развитие интернационализации образования и внедрение системы менеджмента качества образования, удовлетворяющей международным стандартам.

ЛИТЕРАТУРА

Филиппов В.М., Кирабаев Н.С. Российская высшая школа и новая динамика развития высшего образования и науки в мире: соотношение глобального и локального уровней // О научных исследованиях и научных школах. Евразийское пространство. М., 2010.

Поступила в редакцию 25.05.11.

Елена Валентиновна Кишкевич – доцент кафедры русского языка как иностранного и общеобразовательных дисциплин, заместитель декана факультета доуниверситетского образования по учебной работе. Сфера научных интересов – организационно-методические вопросы функционирования системы довузовской подготовки; проблемы интернационализации образования, теория и практика преподавания русского языка как иностранного. Автор 52 научных и учебно-методических работ.

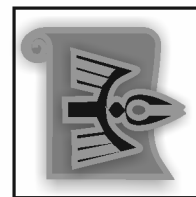
Вячеслав Михайлович Молофеев – декан факультета доуниверситетского образования. Сфера научных интересов – организационно-методические вопросы функционирования системы довузовской подготовки; проблемы интернационализации образования; формирование систем менеджмента качества в образовании. Автор 128 научных и учебно-методических работ. Секретарь Совета по качеству БГУ, сокоординатор проекта Quality Assurance Tools for Internationalisation Management (QATIM) программы TEMPUS IV.

Вадим Евгеньевич Резников – кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии, начальник управления международного сотрудничества БГУ. Сфера научных интересов – процесс социальной и психологической адаптации иностранных студентов. Автор 12 научных и учебно-методических работ. Сокоординатор проекта Quality Assurance Tools for Internationalisation Management (QATIM) программы TEMPUS IV.

Людмила Михайловна Хухлындина – кандидат исторических наук, профессор кафедры международных отношений, начальник Главного управления учебной и научно-методической работы БГУ. Сфера научных интересов – история международных отношений и внешней политики Беларуси; формирование систем менеджмента качества в образовании; проблемы интернационализации высшего образования. Автор 120 научных и учебно-методических работ. Заместитель председателя Совета по качеству БГУ, эксперт по реформе высшего образования Национального центра программы TEMPUS Республики Беларусь.

Рэцэнзіі

Т. Кабржыцкая. Дзве Радзімы – Украіна і Беларусь – пад міратворчымі крыламі буслоў: нацыянальныя гісторыка-культурныя міфы, ідэйна-эстэтычныя пошукі ўкраінскай і беларускай літаратур. Мн.: Кнігазбор, 2011. 448 с.

У гэтым годзе выдавецтва «Беларускі кнігазбор» парадавала чытача ўнікальнай па сваім змесце кнігай Таццяны Кабржыцкай «Дзве Радзімы – Украіна і Беларусь – пад міратворчымі крыламі буслоў». Гэта ёмісты том артыкулаў, прысвечаных шырокаму спектру актуальных праблем беларускага і ўкраінскага літаратурна-культурнага жыцця, пытанням міжлітаратурных сувязей. Сабраныя пад адной вокладкай даследаванні ахопліваюць перыяд ад «Першасных вытокаў і каранёў славянскай супольнасці» (назва аднаго з артыкулаў) да сучаснасці – творчасці В. Быкава, У. Караткевіча, І. Шамякіна, М. Рыльскага, У. Сасюры, Л. Кастэнкі і інш. Вельмі дакладна і ёміста адзначыў гэтую якасць выдання аўтар пасляслоўя М. Хмяльніцкі. Падкрэсліваючы шматграннасць навуковых зацікаўленняў Т. Кабржыцкай, ён піша: «Уражвае абсяг яе творча-навуковых інтарэсаў: нацыянальна-мастацкі вопыт і культурныя асаблівасці ўзаемадзеяння славянскіх мастацкіх сістэм, сутнасць, генетычна-тыпалагічныя праявы і паралелі памежжа, у якіх канкрэтызуюцца і раскрываюцца гістарычныя шляхі станаўлення і развіцця блізкароднасных літаратур ад старажытных часоў да XXI стагоддзя, іх змястоўная напоўненасць як з'явы нацыянальных культур і літаратурна-грамадскага руху».

Структура кнігі падпарадкавана храналагічнаму прынцыпу. Тры раздзелы аб'ядноўваюць артыкулы, прысвечаныя розным культурна-гістарычным эпохам. У раздзеле I «Ад прадзедаў спакон вякоў нам засталася спадчына» разглядаюцца шляхі развіцця старажытнай літаратуры. Раздзел II «Украінцы і беларусы ў сям'і народаў Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай»

змяшчае даследаванні па літаратуры Беларусі і Украіны XVI–XVIII стст. I найбольш ёмісты раздзел III «Класіка і сучаснасць» знаёміць чытача з разнастайнымі аспектамі творчасці класікаў беларускай і ўкраінскай літаратур: І. Катлярэўскага, Т. Шаўчэнкі, В. Дуніна-Марцінкевіча, І. Франка, Л. Украінкі, Я. Купалы, М. Багдановіча і інш. Паказальна, што даследчыца не абмяжоўваецца імёнамі толькі першай велічыні. Яна прадстаўляе беларускай навуковай грамадскасці і, шырэй, усім зацікаўленым пытаннямі гістарычнага развіцця дзвюх тыпалагічна роднасных літаратур творчасць незаслужана забытых альбо свядома выкрасленых з гісторыі нацыянальных літаратур яркіх самабытных талентаў, такіх як, да прыкладу, Агатагел Крымскі, Міхайла Драй-Хмара і інш. У сваіх працах Т. Кабржыцкая выступае як прынцыповы і ўважлівы даследчык, імкнучыся максімальна аб'ектыўна і праўдзіва асвятляць літаратурныя факты, засцерагаючы сучаснікаў і нашчадкаў ад памылак. Так, гісторыя асабістых узаемастасункаў Лесі Украінкі і С. Мяржынскага за мінулае стагоддзе паспела «абрасці» рознымі недакладнасцямі і свядомым ці несвядомым падтасоўваннем фактаў, на што звяртае ўвагу даследчыца і, прытрымліваючыся строгай фактаграфічнасці, па датах узнаўляе найбольш драматычны перыяд у іх жыцці – калі Леся прыехала ў Мінск, каб дагледзець і правесці ў апошні шлях свайго дарагога сябра.

У полі зроку даследчыцы знаходзіцца і праблема беларуска-ўкраінскага, беларуска-англійскага перакладу. Сама выдатны перакладчык беларускай літаратуры на ўкраінскую мову, Т. Кабржыцкая знаёміць нас з перакладчыцкай дзейнасцю М. Драй-Хмары, Веры Рыч, разглядае пераклады на беларускую мову паэтычных твораў Л. Кастэнкі. У гэтых артыкулах змяшчаецца агляд разнастайных перакладных выданняў, згадваюцца цікавыя факты, звязаныя з працай над кнігамі, іх выхадам у свет, у тым ліку і з

асабістага ці сямейнага архіва, які змяшчае згадкі пра знаёмства і нават сяброўства з многімі беларускімі і ўкраінскімі пісьменнікамі, у ліку якіх У. Караткевіч, В. Быкаў, У. Яварыўскі, Д. Паўлычка, Р. Лубкіўскі, англічанка Вера Рыч і многія-многія іншыя.

Т. Кабржыцкая не абмяжоўваецца колам вузкалітаратурных праблем, але звяртаецца і да міфалогіі, разглядае яе трансфармацыю ў творчасці пісьменнікаў. Уласна кажучы, можна гаварыць аб своеасаблівым падручніку па гісторыі беларускай і ўкраінскай літаратур ад глыбокай даўніны да сучаснасці. І такая ацэнка не будзе перабольшваннем. Кнізе ўласцівы своеасаблівы стыль, які паядноўвае глыбокую навуковасць падыходу і даступнасць выкладу, ёмістасць і разам з тым лёгкасць фразы, а таму яна будзе цікавай адначасова і вучоным-літаратуразнаўцам, і студэнтам, пачынаючым філолагам. І гэта, думаецца, невыпадкова. Т. Кабржыцкая, якая, дарэчы, у гэтым годзе святкуе юбілей, амаль усё сваё жыццё прысвяціла педагагічнай працы. Пасля

заканчэння Львоўскага ўніверсітэта і аспірантуры пры ім яна працавала выкладчыцай украінскай і рускай мовы і літаратуры ў сябе на радзіме, пасля пераезду ў Беларусь амаль дзесяць гадоў працавала ў Нацыянальным інстытуце адукацыі, а з 1980 г. і па сённяшні дзень – на філалагічным факультэце БДУ. Напачатку выкладчык рускай літаратуры, а апошнія шаснаццаць гадоў – украінскай, яна глядзіць на падзеі літаратурнага жыцця Украіны і Беларусі скрозь прызму міжлітаратурных узаемадзеянняў не толькі Украіны і Беларусі, але таксама Паўночнай Еўропы, Польшчы, Англіі, Расіі, што знаходзіць сваё выдатнае адлюстраванне ў дадзеным выданні і дае Т. Кабржыцкай магчымасць правесці чытача тымі пакручастымі сцяжынамі мінуўшчыны, дзякуючы якім два нашы народы прыйшлі да нацыянальнага самаўсведамлення, і разам з тым падкрэсліць непарушнасць братніх сувязей.

П.І. Навойчык,
кафедра славянскіх літаратур

Хроніка, інфармацыя

МІЖНАРОДНЫ СІМПОЗІУМ «“ТРАСЯНКА” Ў БЕЛАРУСІ: “ЗМЕШАНАЯ РАЗНАВІДНАСЦЬ” ЯК ПРАДУКТ БЕЛАРУСКА-РУСКАГА МОЎНАГА КАНТАКТУ»

29–31 сакавіка 2011 г. у Альдэнбургу (Германія) адбыўся міжнародны сімпозіум, на якім былі прадстаўлены прамежкавыя вынікі навукова-даследчага праекта «“Трасянка” ў Беларусі: “змешаная разнавіднасць” як прадукт беларуска-рускага моўнага кантакту», што спансiруецца фондам «Фольксваген». Работа над праектам у Германіі і Беларусі вядзецца з верасня 2008 г., аднак усе яго ўдзельнікі сабраліся разам упершыню, каб абмеркаваць зробленае і вызначыць кірункі работы на завяршальнай стадыі праекта. Сімпозіум меў у пэўным сэнсе «справаздачны» і «прэзентацыйны» характар. У якасці экспертаў і дыскутантаў на яго быў запрошаны шэраг асоб з ліку тых, хто спрыяў рэалізацыі праекта (у тым ліку шэраг удзельнікаў альдэнбургскай канферэнцыі па «трасянцы» і «суржыку» 2007 г.), а таксама тых, хто добра валодае праблемамі беларуска-рускага, украінска-рускага або іншага змешанага маўлення.

Арганізавалі мерапрыемства кіраўнікі праекта, супрацоўнікі Альдэнбургскага ўніверсітэта імя Карла фон Асецкі прафесар Інстытута славістыкі Герд Генчэль і дырэктар Інстытута сацыяльных навук прафесар Бернгард Кітэль.

З прывітальнымі словамі да ўдзельнікаў звярнуліся прафесар Герд Генчэль, намеснік дэкана факультэта мовазнаўства і культуралогіі Альдэнбургскага ўніверсітэта прафесар Сабіна К'ёра і тагачасны дырэктар Інстытута славістыкі прафесар Гун-Брыт Колер (у красавіку яе на гэтай пасадзе змяніў Г. Генчэль). Асабліва сардэчна Г. Генчэль прывітаў аднаго з першых даследчыкаў беларуска-рускага змешанага маўлення Г. Цыхуна, працы якога 1990-х гг. спрыялі заснаванню самастойнага напрамку даследавання.

З дакладамі на сімпозіуме выступілі ўдзельнікі праекта з Інстытута славістыкі і Інстытута са-

цыяльных навук Альдэнбургскага ўніверсітэта, кафедры раманскай філалогіі ўніверсітэта ў Бамбергу (Германія), філалагічнага факультэта і Цэнтра сацыяльных і палітычных даследаванняў БДУ. У якасці экспертаў і дыскутантаў у мерапрыемстве ўдзельнічалі Генадзь Цыхун, Ігар Клімаў, Інэса Кур'ян (Беларусь), Аляксандр Тараненка (Украіна), Юліяна Бэстэрс-Дылгер, Герман Бідэр, Міхаэль Мозэр (Аўстрыя), Райхан Мухамедава, Андрэй Зінкевіч (Германія).

У першы дзень, 29 сакавіка, былі заслуханы і абмеркаваны пераважна даклады сацыялагічнай скіраванасці, а ў другі – лінгвістычнай. Рэгламент працы спрыяў грунтоўнаму выкладанню праблем і разгорнутай дыскусіі.

У сумесным дакладзе Г. Генчэля і Б. Кітэля былі выкладзены агульныя звесткі аб праекце. Асаблівую ўвагу дакладчыкі аддалі фарміраванню корпуса змешанага беларуска-рускага маўлення, якім карысталіся многія ўдзельнікі праекта і на матэрыялах якога засноўвалася большасць дакладаў. Альдэнбургскі корпус складаецца з дзвюх частак: сямейных размоў і сацыялагічных інтэрв'ю. Запісы змешанага маўлення праводзіліся ў розных беларускіх гарадах, пры гэтым улічваліся дыялектны аспект. Так, запісы былі зроблены на тэрыторыі паўночна-ўсходніх гаворак (Шаркаўшчына, Хоцімск), сярэднебеларускіх (Мінск, Смаргонь, Рагачоў) і паўднёва-заходніх (Баранавічы/Слонім, Акцябрскі).

Б. Кітэль прачытаў даклад пад назвай «Канкурыруючае моўнае ўжыванне: хто пра што, звяртаючыся да каго, гаворыць у Беларусі?», які датычыўся сацыялагічных аспектаў выкарыстання змешанага маўлення. Супрацоўніца Інстытута сацыяльных навук Альдэнбургскага ўніверсітэта Дзіяна Лінднер абмяркоўвала праблему ўзаема сувязі культурнай ідэнтычнасці і ўжывання моў у

Беларусі. З беларускага боку быў прадстаўлены сумесны даклад сацыёлагаў Давіда Ротмана і Наталлі Верамеевай, які ў заяўленай версіі праграмы быў пазначаны як «Прычыны і ўмовы змешвання моў у Беларусі», аднак у працэсе падрыхтоўкі зазнаў змены і ў канчатковым выглядзе фармуляваўся наступным чынам: «Трасянка як сацыялагічны феномен: паводле вынікаў сацыялагічнага даследавання». Вядомы раманіст з Бамберга Марцін Гаазэ прачытаў даклад «Дыялекталізацыя і ўзнікненне моў», у якім паставіў беларускую «трасянку», украінскі «суржык» і галісійскія «чапураду»/«кастрапа» (сумесь галісійскай і іспанскай моў) у адзін рад з такімі апісанымі ў лінгвістыцы двухмоўнымі сумесямі, як *ма'а* (ужываецца ў Танзаніі, утворана на аснове ўсходнекушыцкага слоўніка і марфалогіі моў банту), канадскі *мічыф* (сумесь раманскай французскай і алганкінскай мовы *кры*), *медыя ленгуа* (ужываецца ў Эквадоры, сумесь граматыкі і фаналогіі мовы *кечуа* і іспанскай лексікі), балівійская *калагуа* (уключае элементы моў *кечуа* і *аймара*), а таксама з паджынамі і крэольскімі мовамі. На аснове пэўнага набору крытэрыяў (назва, ідэнтычнасць, стэрэатыпы, моўны зрух, сістэматычныя адрозненні на ўсіх узроўнях і інш.) дакладчык паспрабаваў кваліфікаваць пералічаныя моўныя ўтварэнні ў якасці асобных моў і прыйшоў да высновы, што, напрыклад, «трасянцы», каб быць «мовай», бадай, бракуе шэрагу крытэрыяў, такіх як стабільнасць, наяўнасць літаратуры і моўнае планаванне. Даследчыца з Бамберга Ангеліка Шуберт абмяркоўвала агульныя і канкрэтныя пытанні моўнага змешвання ў іспанскай правінцыі Галісія і, у прыватнасці, інфармавала слухачоў аб сваіх даследаваннях у галіне стаўлення да галісійскага змешанага маўлення, а таксама аб спробах выявіць тэндэнцыі да стабілізацыі ў галісійскай «чапурадзе» з апорай, галоўным чынам, на марфалагічны і сінтаксічны матэрыял. Першы дзень завяршыўся заслухоўваннем даклада аспіранткі філалагічнага факультэта БДУ Алены Лянкевіч «Стаўленне да беларускай літаратурнай мовы і змешанага маўлення ў перыядычным друку (на матэрыяле кантэнт-аналізу публікацый у газеце “Звязда”)».

«Мовазнаўчы» дзень сімпозіума пачаўся з «пастановачнага» даклада Г. Генчэля «Агульная характарыстыка маўлення ў змешаным беларуска-рускім дыскурсе». Дакладчык разглядаў як найбольш важныя тэарэтычныя і метадалагічныя пытанні, так і агульныя аспекты лінгвістычнай характарыстыкі змешанага кода (пры якой вялікую ролю граюць колькасныя метады). Асобна Г. Генчэль спыніўся на ўзроставых адрозненнях у выкарыстанні беларускіх, рускіх, гібрыдных і агульных словаформ. Варта зазначыць, што па меры разгортвання праекта нямецкія даследчыкі ўсё менш карыстаюцца выразам «трасянка»; згодна з прынятымі правіламі кваліфікацыі выказванняў у

корпусе адны з іх апісваюцца як рускія, другія – змешаныя, трэція – як беларускія. У дакладзе былі падрабязна разгледжаны правілы далейшай інтэрпрэтацыі тых або іншых выказванняў.

Граматычным аспектам змешанага маўлення былі прысвечаны даклады Томаса Мэнцэля і Аксаны Брандэс з Альдэнбургскага ўніверсітэта. Т. Мэнцэль спыніўся на функцыянаванні форм параўнання прыметнікаў, а А. Брандэс разгледзела пытанне прыналежных займеннікаў і сярод іншага прыйшла да высновы, што формы займеннікаў у Альдэнбургскім корпусе хутчэй маюць сувязь з беларускімі дыялектнымі формамі, а не з рускім прастамоўем. Даклад Святланы Тэш (Альдэнбург), якая разам з Г. Генчэлем першай у Германіі пачынала вывучаць «трасянку», датычыўся праблемы самавыпраўленняў і паўтораў. Даследчыца прыйшла да высновы, што невялікая колькасць самавыпраўленняў сведчыць пра тое, што змешанае маўленне з'яўляецца нейтральным, «немаркіраваным» кодам камунікацыі. Даклад дактаранткі Альдэнбургскага ўніверсітэта Наталлі Краўчанкі быў прысвечаны агульным лінгвістычным аспектам дзіцячага змешанага маўлення. Даследчыца пацвердзіла выснову, зробленую раней Г. Генчэлем і С. Тэш, што ў змешаным маўленні маладзейшага пакалення назіраецца большы ўплыў рускіх форм, асабліва ў лексіцы, дзе беларускія формы выцеснены амаль цалкам. Сяргей Запрудскі (БДУ) выступіў з дакладам, напісаным у суаўтарстве са студэнткай філалагічнага факультэта Наталляй Яненка, прысвечаным магчымасцям і абмежаванням апрацоўкі лексічных варыянтаў, зафіксаваных у Альдэнбургскім корпусе. Аспірант БДУ Уладзімір Лянкевіч разгледзеў функцыі ў корпусе высокачастотнага элемента «дык» і засведчыў яго полісемантычнасць і поліфункцыянальнасць у маўленні. Аспірантка БДУ Юлія Кацюра абмяркоўвала дыскурсныя маркёры ў змешаным маўленні (*знаеш – ведаеш, від(з)іш – бачыш* і інш.), даследчыца зафіксавала высокую ступень прагматычнага ўжывання некаторых лексем – як рускіх, так і беларускіх варыянтаў. Праблема аналізу вымаўлення свісцячых гукаў у беларуска-рускім змешаным маўленні з выкарыстаннем магчымасцей сучаснай тэхнікі быў прысвечаны арыгінальны даклад Яна Патрыка Цэлера (Альдэнбург).

Падчас заключнай дыскусіі некалькі разоў падкрэслівалася неабходнасць больш старання ўлічваць пры разглядзе лінгвістычных аспектаў змешанага маўлення арэальны падыход і дыялектны матэрыял (на гэта ўказвалі Г. Цыхун і А. Тараненка). Даследчыца казахска-рускага моўнага кантакту Р. Мухамедава звярнула ўвагу на той факт, што беларуска-рускае змешанае маўленне добра «ўпісваецца» ў схему функцыянавання змешаных кодаў *ма'а* і *медны алеут* (апошні заснаваны на рускім і алеуцкім змешванні). На думку Г. Генчэля, тыпалагічна беларуска-

руское змешанае маўленне больш нагадвае сілезскую мову (у марфалогіі якой найбольшае падабенства з польскай, а ў лексіцы – шмат падабенстваў з нямецкай). Ю. Бэстэрс-Дылгер і І. Клімаў спыніліся на пытанні канвенцыяналізацыі (пад якой Г. Генчэлем разумеецца, уласна, стабілізацыя) «трасянке». Ю. Бэстэрс-Дылгер адзначыла, што хаця змешанае маўленне ў прагматычным плане і выконвае пэўную функцыю, аднак гэтага яшчэ не дастаткова, каб вызначыць дадзены тып маўлення як канвенцыяналізаваны. І. Клімаў заўважыў, што ў некаторых дакладах (найперш А. Брандэс і Т. Мэнцэля) была паказана пэўная ступень канвенцыяналізацыі «трасянке»; падобная канвенцыяналізацыя не можа ахапіць адразу ўсе ўзроўні, таму задачай даследчыкаў з’яўляецца знайсці такія фрагменты, якія маюць сацыяльнае і арэальнае вымярэнне. А. Зінкевіч канстатаваў дынаміку і развіццё ў вывучэнні змешанага маўлення ў параўнанні з часам правядзення альдэнбургскай канферэнцыі ў 2007 г., да пазітыўных момантаў даследчык аднёс таксама сацыялагічны ракурс, які ўпершыню з’явіўся на дадзенай канферэнцыі. Сярод дасягненняў А. Зінкевіч адзначыў таксама тэрытарыяльны падыход, асабліва заўважны ў дакладзе А. Брандэс (астатнія даследчыкі пераважна звярталі ўвагу на адрозненні ў залежнасці ад узроставых парамет-

раў). Г. Генчэль сцвердзіў, што той факт, што маўленне маладзейшых інфармантаў больш «русіфікаванае», чым рэспандэнтаў сярэдняга і асабліва старэйшага пакалення, ужо можна лічыць навукова даказаным. Зыходзячы са свайго вопыту работы з «пальшчызнай крэсвай», І. Кур’ян выказала сумненне ў абгрунтаванасці вылучэння пры кваліфікацыі словаформаў такой катэгорыі, як «агульныя»; яна таксама крытыкавала нястрогае выкарыстанне слова «трасянка» рознымі дакладчыкамі, пры якім было не зразумела: «трасянка» – гэта агульны тэрмін для абазначэння розных варыянтаў змяшэння, ці гэта адзін змешаны варыянт. На думку Г. Генчэля, пытанне пра тое, ці існуюць у Беларусі розныя тыпы змешанага маўлення, застаецца адкрытым.

У заключэнне прафесар Генчэль заўважыў, што нават тыя даследчыкі, якія не карысталіся колькаснымі метадамі, таксама заўважылі пэўную рэгулярнасць даследаваных з’яў. На думку навукоўца, «трасянка» – гэта своеасаблівы прагматычны код, які могуць выбіраць моўцы ў залежнасці ад тэмы размовы і, магчыма, ад ідэнтычнасці.

Па выніках праекта рыхтуецца манаграфія, у якой будуць апублікаваны працы як нямецкіх, так і беларускіх даследчыкаў.

С.М. Запрудскі, А.У. Лянкевіч,
кафедра гісторыі беларускай мовы

Нашы юбіляры

ФРАНЯ МИХАЙЛОВНА ЛИТВИНКО

В июне 2011 г. отметила свой юбилей доктор педагогических наук, профессор кафедры риторики и методики преподавания языка и литературы Франия Михайловна Литвинко, на протяжении более чем 40 лет работающая в Белорусском государственном университете.

Ф.М. Литвинко родилась 17 июня 1941 г. в г. Борисове

Минской области в семье учителей. В 1961 г. Франия Михайловна поступила на филологический факультет Белорусского государственного университета, по окончании которого работала заведующей кабинетом кафедры русского языка Минского высшего инженерного радиотехнического училища, воспитателем группы продленного дня СШ № 73 г. Минска, преподавателем русского языка и литературы Минского суворовского военного училища. С 1969 г. Франия Михайловна – преподаватель кафедры русского языка филологического факультета БГУ.

В 1985 г. ею под руководством доктора филологических наук, профессора П.П. Шубы была защищена кандидатская диссертация на тему «Вторичная (потенциальная) предикативность результирующих трансформов предложений местоименно-соотносительного типа». С 1986 г. Франия Михайловна становится доцентом кафедры русского языка, а впоследствии – доцентом кафедры методики преподавания русского языка и литературы.

В 1996 г. Ф.М. Литвинко была защищена докторская диссертация «Теория и практика обучения синтаксису осложненного предложения (5–8 классы средней школы)».

Профессором Ф.М. Литвинко опубликовано около 300 научных и учебно-методических работ. Сфера научных интересов Франии Михайловны отличается значительным многообразием и ши-

ротой: ее составляют системообразующие категории лингводидактики, актуальные проблемы обучения синтаксису современного русского литературного языка и методика преподавания других разделов школьного курса русского языка, вопросы типологизации общих методических подходов к обучению языку, развития лингвистического мышления учащихся и др. Франия Михайловна являлась участником республиканских и международных научно-практических конференций (в Минске, Бресте, Витебске, Гомеле, Гродно, Могилеве, Душанбе, Симферополе, Тарту и других городах), международных форумов русистов в Беларуси и Украине.

Ф.М. Литвинко внесла значимый вклад и в разработку учебно-методического комплекса по вузовскому курсу методики преподавания русского языка, входящему в основу профессиональной подготовки студентов-филологов. Ею в соавторстве изданы типовая программа обучения предмету «Методика преподавания русского языка», практикум по методике преподавания русского языка и единолично опубликовано учебное пособие «Методика изучения разделов школьного курса русского языка (функциональный подход)». В организации обучения Ф.М. Литвинко в соответствии со спецификой преподаваемых ею методических дисциплин широко использует элементы разнообразных инновационных образовательных технологий: опору на современные информационные технологии, технологии педагогических мастерских, проблемно-модульного обучения, проектного обучения, проблемный и исследовательский методы при чтении лекций и др.

Профессор Ф.М. Литвинко является одним из ведущих авторов многочисленных учебных пособий для учащихся с грифом Министерства образования Республики Беларусь и методических пособий для педагогов нашей страны, концепции учебного предмета «Русский язык», образовательных стандартов, учебной программы по русскому языку для системы общего образования.

Под руководством Франи Михайловны подготовлены и защищены 4 кандидатские диссертации, она руководит аспирантами – гражданами Республики Беларусь и зарубежных стран (Республики Турция, Исламской Республики Иран). Ф.М. Литвинко является заместителем председателя специализированного совета Д 02.01.21 по защите диссертаций при Белорусском государственном университете и членом совета К 02.22.01 в Минском государственном лингвистическом университете.

Ф.М. Литвинко награждена значком «Отличник народного образования», Почетными грамотами БГУ, Минского городского исполнительного комитета.

Те, кто имеет возможность работать и сотрудничать с Франей Михайловной, учиться у нее, высоко ценят ее знания и способности, компетентность и самоотверженную преданность

науке. Встречи с Ф.М. Литвинко всегда обогащают духовно, и не только в силу их научной содержательности, но и потому, что профессор Ф.М. Литвинко – обаятельный человек, покоряющий своей внутренней культурой и безукоризненной интеллигентностью.

Коллеги и студенты от всей души желают Фране Михайловне крепкого здоровья, счастья, новых творческих достижений, успехов во всех профессиональных делах и начинаниях, воплощения намеченных планов и замыслов. Пусть тепло семейного очага всегда защищает от жизненных невзгод, а будущее готовит много лет, наполненных добрыми событиями, благополучием и радостью.

Кафедра риторики и методики преподавания языка и литературы

АЛЕГ ГЕОРГІЕВІЧ СЛУКА

У ліпені 2011 г. адзначыў 70-гадовы юбілей выдатны вучоны, журналіст, дзяржаўны дзеяч, доктар гістарычных навук, прафесар кафедры гісторыі журналістыкі Інстытута журналістыкі БДУ Алег Георгіевіч Слук.

А.Г. Слук нарадзіўся 12 чэрвеня 1941 г. у в. Лабковіца Асіповіцкага раёна Магілёўскай вобласці. У 1968 г. скончыў факультэт журналістыкі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. У гэтым жа годзе паступіў у аспірантуру па спецыяльнасці «Журналістыка», датэрмінова абараніў дысертацию па праблемах станаўлення і развіцця маладзёжнага друку ў рэспубліцы і стаў кандыдатам гістарычных навук.

Пасля абароны кандыдацкай дысертцыі ў дыяпазон яго навуковай і педагогічнай дзейнасці ўвайшлі гісторыя, тэорыя і практыка беларускай, савецкай і замежнай камунікацыі. Дацэнт А.Г. Слук распрацаваў лекцыйныя курсы па айчыннай і замежнай журналістыцы, падрыхтаваў метадычныя дапаможнікі для студэнтаў, напісаў і выдаў праграму курса па тэхналогіі прапаганды ў сродках інфармацыі еўрапейскіх краін. Выдавецтва БДУ выпусціла тры яго манаграфіі па гісторыі маладзёжнага друку БССР. У 1980 г. за навуковыя работы яму было прысвоена званне лаўрэата прэміі Ленінскага камсамола Беларусі ў галіне навукі і тэхнікі.

Навукова-даследчыцкую і педагогічную дзейнасць малады вучоны спалучаў з актыўнай грамадска-палітычнай працай. У 1971–1973 гг. А.Г. Слук быў абраны сакратаром камітэта кам-

самола БДУ з правамі райкама. З 1977 по 1984 г. працаваў загадчыкам падрыхтоўчага аддзялення ўніверсітэта, з 1984 па 1986 г. – намеснікам сакратара парткама БДУ па ідэалагічнай рабоце. У 1986 г. у Ленінградскім універсітэце ён абараніў доктарскую дысертацию, быў прызначаны дэканам факультэта журналістыкі БДУ. Працаваў на гэтай пасадзе да 1995 г. У 1989 г. атрымаў вучонае званне прафесара.

У 1991 г. прафесар А.Г. Слук быў зацверджаны старшынёй спецыялізаванага савета факультэта журналістыкі па абароне кандыдацкіх дысертаций. З 1988 па 1998 г. працаваў на пасадзе загадчыка кафедры гісторыі журналістыкі.

У 1995 г. А.Г. Слук быў прызначаны памочнікам Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь па навуковай, адукацыйнай і сацыяльна-гуманітарнай сферы. Яму была даручана праца па навукова-тэарэтычным абгрунтаванні асноў ідэалогіі беларускай дзяржаўнасці. Прафесар А.Г. Слук з'яўляецца аўтарам манаграфій: «Нацыянальная ідэя – шлях народа» (2005), «Ідэалогія беларускай дзяржаўнасці (метадалогія фарміравання)» (2007), «Нацыянальная ідэя» (2008), «Ідеалагічныя працэсы в Беларусі» (2010) і інш.

У 1997 г. прафесар А.Г. Слук быў прызначаны намеснікам міністра адукацыі Рэспублікі Беларусь. Ён стаў арганізатарам распрацоўкі новай канцэпцыі развіцця навукі ва ўніверсітэтах, якая адпавядала запатрабаванням эканомікі беларускай дзяржавы. Канцэпцыя была зацверджана Саветам Міністраў у 2000 г. На пасадзе намесніка міністра адукацыі прафесар А.Г. Слук прымаў непасрэдны ўдзел у правядзенні рэформы агульнаадукацыйнай школы. Удзельнічаў у дзвюх канферэнцыях міністраў адукацыі ў Страсбургу (Францыя) і адной у Нарвегіі, узначальваў дэле-

гацыі па пытаннях адукацыі і гуманітарных пытаннях у ЗША, Казахстане, Ізраілі, Іспаніі, Польшчы, а таксама дэлегацыі на Сусветнай студэнцкай алімпіядзе ў Славеніі ў 1998 г., у Пекіне ў 2001 г.

Падчас працы ў Міністэрстве адукацыі прафесар А.Г. Слука быў членам навукова-тэхнічнай беларуска-в'етнамскай камісіі, міжведамаснай камісіі па ахове дзяцінства пры Савеце Міністраў Рэспублікі Беларусь; камісіі па космасе пры НАН Беларусі; членам прэзідыума Вышэйшай атэстацыйнай камісіі, камісіі па барацьбе з карупцыяй і наркаманіяй пры Савеце бяспекі Рэспублікі Беларусь. З 2002 па 2004 г. працаваў рэктарам Міжнароднага гуманітарна-эканамічнага інстытута.

У сучасны момант прафесар А.Г. Слука – адзін з вядучых вучоных БДУ і Інстытута журналістыкі. Ён з'яўляецца старшынёй савета па абароне кандыдацкіх і доктарскіх дысертацый па журналістыцы і паліталогіі журналістыкі, намеснікам старшыні савета па абароне кандыдацкіх і доктарскіх дысертацый па паліталогіі ў БДУ. Пад яго кіраўніцтвам абаронена 16 кандыдацкіх дысертацый па журналісцкіх, палітычных і філасофскіх спецыяльнасцях аспірантамі з Беларусі, В'етнама, Афганістана, Беніна, Непала, Палесціны, Кыргызстана. Ён аўтар шматлікіх навуковых прац, у тым ліку 15 манаграфій і вучэбных дапа-

можнікаў. Вялікі гістарычны матэрыял абагульнены ў яго трохтомным вучэбным дапаможніку «Беларуская журналістыка», які атрымаў грыф Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь. За гэтую творчую працу яму было прысвоена званне лаўрэата прэміі Беларускага саюза журналістаў «Залатое пяро». Прафесара кафедры гісторыі журналістыкі Інстытута журналістыкі БДУ А.Г. Слуку па праву лічаць стваральнікам фундаментальнай гісторыі нацыянальнай камунікацыі.

У гэтым годзе ў серыі «Класічнае ўніверсітэцкае выданне» з друку выйшаў яго аднатомнік па гісторыі беларускай журналістыкі, які з'яўляецца адным з першых падручнікаў па спецыяльнасці «Журналістыка» на постсавецкай прасторы. За журналісцкую, навуковую і педагогічную дзейнасць Алег Георгіевіч удастоены ганаровых званняў «Выдатнік друку» і «Выдатнік адукацыі» Рэспублікі Беларусь, «Заслужаны журналіст Рэспублікі Беларусь», «Заслужаны работнік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта».

Калектыў кафедры гісторыі журналістыкі віншуе Алега Георгіевіча Слуку з юбілеем і жадае моцнага здароўя, шчасця, навуковых і творчых поспехаў на ніве айчынай журналістыкі.

Кафедра гісторыі журналістыкі

ЗМЕСТ

БГУ – 90 лет! Поздравление ректора Белорусского государственного университета академика С.В. Абламейко.....	3
--	---

90 ГАДОЎ БДУ

Роўда І.С., Дубовік С.В., Жук В.Л. Філалогія, журналістыка, педагогіка ў БДУ.....	5
---	---

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

Рагойша В.П. Параўнальная паэтыка і паэтычны ўзаемапераклад	10
Шамякіна Т.І. Беларуская проза ў кантэксце часу (1940–1980): паэтыка загаловаў	14
Гончарова-Грабовская С.Я. Жанровая стратегія сучаснай русскаязычнай драматургіі	21

МОВАЗНАЎСТВА

Прыгодзіч М.П. Беларуская мова ў працах лінгвістаў БДУ.....	28
Важнік С.А. Развіццё сінтаксічнай тэорыі ў беларускай лінгвістыцы: гісторыя і сучаснасць	31
Запрудскі С.М. Аб філалагічнай рэцэпцыі беларускай мовы ў Расіі ў першай трэці XIX ст.	44
Галоненка І.А. Моўная палітыка і моўная сітуацыя на Беларусі ў XIX – на пачатку XX ст.	50
Рамза Т.Р. Пытанне аб беларускім гутарковым маўленні ў часопісах 1920-х гг.	56
Нижнева Н.Н. Классическое и романо-германское языкознание на филологическом факультете БГУ	60
Суркова Е.С. Кирилло-Мефодиевская филологическая школа (IX–X вв.): к типологии ранних письмен- но-литературных традиций	63
Вольнец Т.Н. О грамматическом статусе причастий в русском языке (диахронический и синхронный аспекты)	66
Норман Б.Ю. Можно ли прогнозировать развитие значения слова? (на материале славянских языков)	71
Мечковская Н.Б. Постсоветские языки в условиях государственного суверенитета и расцвета инфор- мационных технологий.....	75

ЖУРНАЛІСТЫКА

Іўчанкаў В.І. Слова і ісціна ў парадэгме сучаснай журналістыкі.....	83
Воробьёв В.П., Степанов В.А. Проблемное поле медиаэкологии: опыт демаркации научного направления	86
Дубовик С.В. Белтелерадиокомпания как институт формирования общественного мнения	90
Самусевіч В.М. Канцэптуалізацыя рэчаіснасці ў беларускім друку (на матэрыяле газеты «СБ. Беларусь сегодня»).....	95
Свораб А.К. Вызначальныя тэндэнцыі дызайну беларускіх друкаваных СМІ	99
Басава Г.І. Журналісцкая адукацыя ў сістэме павышэння кваліфікацыі і перападрыхтоўкі кадраў: прыярытэты і перспектывы.....	103
Слука А.Г. Развіццё журналісцкай адукацыі ў Беларусі.....	105
Градюшко А.А. Стратегіі развіцця інтэрнэт-СМІ Беларусі.....	110

ПЕДАГОГІКА

Жук О.Л. Педагогическая подготовка студентов как средство личностно-профессионального развития.....	114
Таяновская И.В. Диагностика учебно-коммуникативных умений школьников в работе над учебными исследовательскими проектами.....	120
Гербик Л.Ф. Русский язык как иностранный: актуальные проблемы методики и организации учебного процесса в вузе	124
Кишкевич Е.В., Молофеев В.М., Резников В.Е., Хухлындина Л.М. Интернационализация образования и ее роль в повышении качества подготовки специалистов в современном университете	127

РЭЦЭНЗІІ

Навойчык П.І. Т. Кабржыцкая. Дзве Радзімы – Украіна і Беларусь – пад міратворчымі крыламі буслоў: нацыянальныя гісторыка-культурныя міфы, ідэяна-эстэтычныя пошукі ўкраінскай і беларускай літаратур	132
---	-----

ХРОНІКА, ІНФАРМАЦЫЯ

С.М. Запрудскі, А.У. Лянкевіч. Міжнародны сімпозіум «“Трасянка” ў Беларусі: “змешаная разнавіднасць” як прадукт беларуска-рускага моўнага кантакту»	134
--	-----

НАШЫ ЮБІЛЯРЫ

Франя Михайловна Литвинко	137
Алег Георгіевіч Слука	138

ПРАВИЛА оформления статей

1. Авторы представляют в редколлегию оригинал статьи (по филологии и педагогике – Макаревич Наталье Сергеевне по адресу: ул. К. Маркса, 31, филологический факультет, к. 52, тел. 222-33-66, e-mail: Slavling@bsu.by; по журналистике – Саенковой Людмиле Петровне по адресу: ул. Кальварийская, 9, Институт журналистики БГУ, к. 319, тел. 259-70-23, e-mail: Sayenkova@gmail.com) на белорусском, русском или английском языках, набранный на компьютере через 1,5 интервала на бумаге формата A4 (210 x 297 мм) с полями с левой и правой стороны не менее 30 мм (размер шрифта: кегль 12; гарнитура Times New Roman) в редакторе Word 2003, и дискету 3,5" с файлом статьи (имя файла – по фамилии автора). Объем статьи не должен превышать 8 страниц с литературой, кратких сообщений и рецензий – 3 страниц.

2. В редколлегию также представляются выписка из протокола заседания кафедры или отдела НИИ (где выполняется работа) о рекомендации статьи к опубликованию в журнале «Веснік БДУ» (серия 4) и рецензия специалиста по профилю статьи (но не научного руководителя). Подписи лиц, работающих за пределами БГУ, должны быть заверены печатью по месту работы. На отдельном листе прилагаются следующие сведения об авторе: фамилия, имя, отчество, место работы, занимаемая должность, ученая степень и звание, домашний адрес, электронный адрес, номера мобильного, служебного и домашнего телефонов; аспиранты и соискатели сообщают также фамилию, имя, отчество, ученую степень и звание научного руководителя (на языке оригинала статьи).

3. После заглавия статьи необходимо дать его перевод на английский язык и транслитерацию фамилии и инициалов автора (или авторов) по правилам английской орфографии. Ниже заглавия помещаются резюме статьи на русском и английском языках (6–7 строк).

4. Языковые примеры (слова, морфемы, предложения) даются *курсивом*; значения слов (морфем, предложений) заключаются в одинарные кавычки, например: ...па дадзеных «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы» (III, 158), лексема *веть* мела два значэнні: 'узаемная адплата' і 'салодкае, дэсерт'. Иллюстративный материал на иностранных языках должен сопровождаться семантизацией (раскрытием значений) слов и предложений на белорусском или русском языке; семантизация заключается в одинарные кавычки, например: англ. *You really remember that?* 'Ты действительно помнишь это?'. Курсивные выделения в журнале используются только для примеров. Подчеркивания не допускаются (за исключением отдельного сегмента в приводимом языковом примере: ...змены ў мадэлях кіравання: *хуткасць 40 км на гадзіну* замест *хуткасці 40 км у гадзіну*). Цитаты из анализируемых литературных произведений даются курсивом и без кавычек; цитаты из стихотворных текстов даются курсивом, без кавычек и в подбор (без абзаца, в одну строку с предшествующим текстом); границы между стихами (стихотворными строками) обозначаются двумя слэшами (две косые черты: //). В списке цитированной литературы фамилии авторов набираются в р а з р я д к у (интервал 1,5 пт).

5. Стандарт оформления библиографических ссылок (в основном тексте статьи) и библиографического списка цитируемых или упоминаемых работ (в конце статьи):

5.1. Библиографические ссылки в основном тексте статьи даются в сокращенном виде: в скобках указывается фамилия автора работы (или если на титульном листе книги не назван автор, то начало названия коллективного труда, сборника [до первого существительного]) и год издания, а после запятой – страница или страницы, на которые дается ссылка. Если издание многотомное, то римская цифра после года выхода книги обозначает том издания, затем арабская цифра – страницу. Если цитируется несколько работ одного автора, вышедших в один год, в ссылке на 2-ю упоминаемую работу после года издания в квадратных скобках ставится буква а, в ссылке на 3-ю – буква б и т. д., например: Шакун 1995 [а].

Примеры ссылок (в основном тексте статьи):

- [конец цитаты] «...як найкаштоўнейшы народны здабытак» (Шакун 1995, 189).
- [не цитата, но автору статьи требуется ссылка] ...што было паказана ў працах А.С. Аксамітава (гл. Аксамітаў 1978; Аксамітаў 2000).
- [цитата] «...еже изостра~~е~~тся» (цит. па: Хрэстаматыя 1961, 349).
- [не цитата] Аб «адроджаных» у сучаснай беларускай мове формах адрасацыі падрабязней гл.: Пісарэк 1998.

5.2. Полное библиографическое описание цитируемых или упоминаемых работ приводится в конце статьи после слова **Л и т е р а т у р а** (Літаратура) по алфавиту фамилий авторов или названий книг и сборников (если авторы не указаны на титульном листе издания). Работы одного автора приводятся по хронологии их выхода в свет. Если при ссылке были использованы буквенные указатели (для различения работ одного автора, опубликованных в один год), то соответствующая буква повторяется в нужной позиции после года публикации в квадратных скобках: гл. Шакун 1984; Шакун 1995; Шакун 1995 [а].

В библиографии статей из журналов и сборников необходимо указать те страницы издания, на которых напечатана данная статья.

Примеры оформления библиографии (в конце статьи):

Аксамітаў А.С. Беларуская фразеалогія. Мн., 1978.

Аксамітаў А.С. Прыказкі і прымаўкі: Тлумачальны слоўнік беларускіх прыказак і прымавак з архіваў, кафедральных збораў, рэдкіх выданняў XIX і XX стст. Мн., 2000.

Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя: Матэрыялы Міжнар. навук. канф. (Мінск, 22–24 кастр. 1997 г.). Мн., 1998.

Пісарэк Л. Сістэма адрасатных форм у беларускай мове другой паловы XX стагоддзя // Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя: Матэрыялы Міжнар. навук. канф. (Мінск, 22–24 кастр. 1997 г.). Мн., 1998. С. 33–35.

Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы: У 2 ч. Мн., 1961. Ч. 1.

Шакун Л.М. Гісторыя беларускага мовазнаўства. Мн., 1995.

Шакун Л. [М.] Скарына ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы // Białorutenika. 1995 [а]. Т. 22. С. 17–20.

6. После доработки рекомендованной на редколлегии статьи автор возвращает в редакцию первоначальный и окончательный варианты рукописи.

7. Корректura должна быть возвращена в редакцию не позднее чем через три дня после получения ее автором. В корректуре допускается только исправление фактических ошибок.

8. Статьи, оформленные с нарушением приведенных правил, редколлегией не рассматриваются.

Журнал включен в Перечень научных изданий Республики Беларусь для опубликования результатов диссертационных исследований по гуманитарным наукам.

CONTENTS

90th Anniversary of the Belarusian State University! Greetings from academician S.V. Ablameyko, Rector of BSU	3
---	---

BSU IS 90 YEARS

<i>Rouda I.S., Dubovik S.V., Zhuk O.L.</i> Philology, journalism, pedagogics at the BSU	5
---	---

LITERARY RESEARCH

<i>Rahojsha V.P.</i> Comparative poetics and poetical mutual conversion	10
<i>Shamiakina T.I.</i> Belarusian prose in time context (1940–1980): poetics of title	14
<i>Goncharova-Grabovskaja S.J.</i> Genre strategy of modern Russian-speaking dramatic art	21

LINGUISTICS

<i>Pryhodzich M.R.</i> Belarussian language in work of linguistics of BSU	28
<i>Vaznik S.A.</i> The development of syntactic theory in the Belorussian linguistics: Past and Present	31
<i>Zaprudski S.M.</i> On philological perception of Belarusian in Russia in the first third of the 19th century	44
<i>Gaponenko I.A.</i> The language policy and the language situation in Belarus in the 19 and the beginning of the 20th century	50
<i>Ramza T.R.</i> Question of the spoken Belarusian standard language the journal 1920	56
<i>Nizhneva N.N.</i> Classical and Romano-German linguistics at Philological Department of BSU	60
<i>Sourkova E.S.</i> Cyrilo-Methodian philological school (9–10th centuries): on typology of early writing-literary traditions	63
<i>Volynets T.N.</i> On the grammatical status of adjectives in the Russian language (diachronical and synchronical aspects)	66
<i>Norman B.Ju.</i> Is it possible to forecast semantic changes of the word? (Based on the Slavic Language Material)	71
<i>Mechkovskaya N.B.</i> Post-Soviet languages in a situation of State Sovereignty and Prosperity of Information Technology	75

JOURNALISM

<i>Ivchenkov V.I.</i> Word and true in the paradigm of modern journalism	83
<i>Vorobyov V.P., Stepanov V.A.</i> The problem field of media ecology: experience of demarcation of scientific discipline	86
<i>Dubovik S.V.</i> Belteleradiocompany as an institute for forming public opinion	90
<i>Samusevich O.M.</i> Conceptualization of reality in Belarusian print media (on the material of the «Belarus segodnya (SB)» news paper)	95
<i>Svorab A.K.</i> The determining trends of design of Belarusian printed mass media	99
<i>Basova A.I.</i> Journalistic education in system of further training: priorities and prospects	103
<i>Sluka A.G.</i> Development of journalism education in Belarus	105
<i>Hradziushka A.A.</i> Strategy of Development of on-line Mass Media in Belarus	110

PEDAGOGICS

<i>Zhuk O.L.</i> Pedagogical training for the students as means of their personal and professional development	114
<i>Tayanovskaya I.V.</i> Diagnostics of pupils' educational and communicational abilities in work on educational and research project	120
<i>Gerbik L.F.</i> Russian as a foreign language: topical issues of language teaching methods and organization of the teaching-learning process at higher educational establishments	124
<i>Kishkevich A.V., Malafeyev V.V., Reznikau V.E., Khukhlyndzina L.M.</i> Internalization of education and its role in the improvement of quality of preparation in the modern university	127

REVIEWS

<i>Navoichyk P.I.</i> T. Kabrzhitskaya. Two native lands – Ukraine and Belarus – under peacemaking wings of storks: national historico-cultural myths, philosophico-aesthetic search of the Ukrainian and Belarusian literatures	132
--	-----

CHRONICLE, INFORMATION

<i>Zaprudski S.M., Lyankevich A.U.</i> International symposium «“Trasianka” in Belarus: a “mixed variety” as a product of the Belarusian-Russian language contact»	134
--	-----

OUR JUBILEE

<i>Franya Mikhajlovna Litvinko</i>	137
<i>Aleg Georgievich Sluka</i>	138